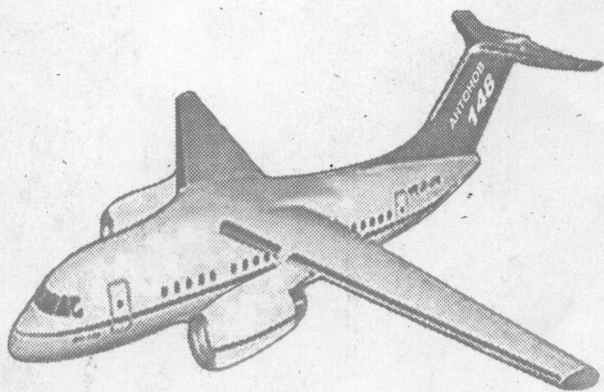

**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ТЕЧІЇ СУЧАСНОСТІ**

2010

329

C69

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

ПЕРЕОБЛІК 20 12 р.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕЧІЇ СУЧАСНОСТІ

Навчальний посібник

Научно-техническая
библиотека
"ХАИ"

mt0142614

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА
БІБЛІОТЕКАНаціонального аерокосмічного
університету ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Харків «ХАИ» 2010

ББК Ф01Я73

Соціально-політичні течії сучасності: навч. посіб. / В. О. Копилов, І.І. Ковальова, Л. А. Лобанова та ін. – Х.: Нац. аерокосм. ун-т «Харк. авіац. ін-т», 2010. – 184 с.

Присвячено актуальним проблемам сучасної політичної науки. Розглянуто й проаналізовано основні соціально-політичні течії сучасності: консерватизм, лібералізм, соціал-демократія. Подано характеристику поняття «ідеологія», описано умови виникнення, сутнісні характеристики, сучасні особливості цих течій.

Для студентів, що вивчають курс політології й спецкурси з суспільно-політичної проблематики. Може бути рекомендовано всім, хто цікавиться питаннями й проблемами сучасної теорії й практики політики.

Бібліогр.: 47 назв

Автори: В.О. Копилов, І.І. Ковальова, Л.А. Лобанова, О.В. Раздіна,
В.Б. Селевко, С.Є. Чмихун

Рецензенти: канд. філос. наук, проф. М.В. Корогодов,
канд. філос. наук, доц. О.Ф. Проценко

© Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2010

© В.О. Копилов, І.І. Ковальова, Л.А. Лобанова, О.В. Раздіна,
В.Б. Селевко, С.Є. Чмихун, 2010

Тема 1. ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ

Основні поняття й терміни теми: політична наука, політична система, політична ідеологія, політична свідомість, теоретична політична свідомість, повсякденна політична свідомість, політична поведінка.

Якщо правильно, що людина є істотою розумною (*Homo sapiens*), а в це хочеться вірити, стає очевидним, що головною специфічною ознакою окремого індивіда, будь-якої соціальної групи або суспільства в цілому є наявність активної свідомості як єдиної форми буття цієї розумності. Цей умовивід є багаторазово правильним й істотним щодо політики. Не випадково, що одним з найважливіших елементів політичної системи є політична свідомість, а однією із найсуттєвіших ознак політичної діяльності – свідомість і як детермінанта, і як структурна складова. Серед множини визначень політики є й таке: політика – це відносини, що характеризуються максимумом свідомості й мінімумом стихійності. Таким чином, пізнати політику, не намагаючись пізнати політичну свідомість, неможливо. І вже одного цього було б досить, щоб почати аналіз політичної ідеології з політичної свідомості. Але така необхідність має ще й більш серйозні підстави – політична свідомість і в гносео-логічному, і в онтологічному плані є контекстом буття політичної ідеології. Тому аналіз політичної ідеології доцільно почати з опису саме політичної свідомості.

Перша, найбільш загальна субстанціональна особливість політичної свідомості, як і будь-якого іншого конкретного виду суспільної свідомості (релігії, мистецтва й т.д.) та й самої свідомості в цілому, пов'язана з процесом відбиття. Політична свідомість – це об'єктивна політична реальність, відбита у вигляді певних символів – носіїв інформації, ідеальних уявлень про цю реальність. Основними носіями, що утворюють структурні елементи політичної свідомості, є знання про політику, політичні цінності, політичні переконання, політичні вірування, політичні стереотипи, політичні міфи та ін.

Друга особливість політичної свідомості полягає в тому, що вона є суб'єктивним відбиттям об'єктивної політичної реальності, тобто усвідомленням сфери політики цілком певними соціальними суб'єктами – індивідами, соціальними спільнотами або навіть суспільством у цілому. А оскільки це різні суб'єкти, то й відбиття, тобто політична свідомість, подана у вигляді знань та інших елементів, цілком закономірно тією чи іншою мірою і у тому або іншому вигляді буде різним. Таким чином, кожний суб'єкт має свою власну політичну свідомість. Тому говорити просто про політичну свідомість можна

тільки в контексті філософії, а в контексті політології доцільніше й продуктивніше говорити про політичну свідомість того або іншого, але завжди цілком певного суб'єкта – політична свідомість певного класу, політична свідомість певних націй і т.ін. Це не заперечує того факту, що існують не тільки аналогічні, але й тотожні елементи в політичній свідомості різних суб'єктів. Формальна й змістовна різниця в політичній свідомості різних суб'єктів обумовлена рядом факторів. Головними серед них є актуальний інтерес суб'єкта, його історичний досвід і реальне соціальне середовище.

Політична свідомість виконує в політичній і соціальній сферах низку специфічних і важливих функцій.

1. Регулятивна функція. Політична свідомість самим безпосереднім й істотним чином регулює політичну й деякі інші види поведінки людей на основі представлених у ній цінностей, знань, переконань і т.ін., оскільки будь-який суб'єкт політики приймає ті або інші політичні рішення, поводить в політичній обстановці певним чином залежно від своїх переконань, цінностей, знань тощо, насамперед під безпосереднім впливом своєї політичної свідомості.

2. Пізнавально-інформаційна функція. Займаючись політичним життям, людина (або група людей) постійно стикається з новими ситуаціями, де не можна діяти на основі стереотипів, і тоді суб'єктові необхідні нові знання як основа певної моделі поведінки. Політична свідомість інформує його про нестандартність ситуації й виробляє нове знання. Саме тільки через політичну свідомість суб'єкт розуміє політичний світ і своє місце в ньому.

3. Оцінна функція. Під час усвідомлення (відбиття) політичної реальності в глибинах політичної свідомості через співвіднесення з інтересами, знаннями, переконаннями суб'єкта відбувається вироблення певних оцінок тих або інших подій та інших фрагментів цієї реальності, формується певне (оціночне) ставлення суб'єкта до політичного світу. Таким чином, люди роблять для себе певні висновки, сприймають когось, підтримують або заперечують щось. Саме на основі оцінювання політичної дійсності у суб'єкта формується певна політична позиція.

4. Мобілізаційна функція. Через усвідомлення й оцінювання політичної реальності суб'єкт не тільки починає діяти, але й інтенсифікує свою поведінку, шукає й знаходить додаткові стимули і сили до дії й, таким чином, досягає результатів, які здавалися в стандартній ситуації неможливими.

Політична свідомість має різні рівні й різні форми. Основними рівнями політичної свідомості є теоретичний і повсякденний. Теоретична політична свідомість характеризується відбиттям

політичної реальності у вигляді понять, категорій, законів, з яких формуються політичні теорії, доктрини й концепції. Воно змикається з наукою й насамперед з наукою про політику як зовсім іншою формою суспільної свідомості. У теоретичній свідомості усвідомлюються сутнісні проблеми політики, закономірні політичні тенденції й процеси, причинно-наслідкові відносини, дійсні й можливі наслідки й прогнози політичних рішень.

На рівні теоретичної політичної свідомості відбувається оформлення політичних теорій у відповідні політичні програми й декларації. Реалізовані на практиці, такі програми закріплюють політичну свідомість як провідний елемент політичної дії. Усвідомлення політики на теоретичному рівні дозволяє ставити й вирішувати її найважливіші цілі й завдання як стратегічного, так і тактичного характеру, визначати засоби й методи їхнього досягнення, формувати напрямки й шляхи організаційно-ідейного забезпечення під час вирішення назрілих політичних проблем, виробляти концептуальні підходи до соціального контролю за ходом виконання політичних рішень, коректувати політику з урахуванням даних практичного досвіду.

Теоретична політична свідомість повною мірою властива далеко не всім політичним суб'єктам і далеко не всім індивідуальним членам суспільства. Теоретична політична свідомість – це свідомість інтелектуалів, учених і частини професійних політиків. Інакше кажучи, вона повною мірою не властива жодній великій соціальній групі, на рівень теоретичної політичної свідомості піднімаються певні шари певних соціальних груп. Навіть якщо говорити про таку соціальну групу, як інтелігенція, то й тут не можна казати, що всі її члени і навіть всі внутрішні підгрупи здатні постійно й адекватно відбивати політичну реальність у вигляді понять, категорій, законів. Таким чином, теоретична політична свідомість – це доля меншості. У цьому контексті можна визначити теоретичну політичну свідомість як елітарну політичну свідомість, оскільки її носієм є політична, інтелектуальна еліта. Так було в минулому, так є сьогодні, так буде й у майбутньому. Але без роботи цих меншостей на цьому теоретичному рівні політична свідомість і політика в цілому довго існувати не можуть. І соціальні групи, і суспільство в цілому для ефективної організації свого життя мають потребу в наукових, теоретичних знаннях про політику.

Повсякденна політична свідомість – це політична свідомість мас, політична свідомість більшості будь-яких суспільств у будь-яку історичну епоху, тому в цьому випадку будемо вважати в основному тотожними поняття «повсякденна політична свідомість» і «масова політична

свідомість». Тією чи іншою мірою повсякденна політична свідомість властива всім соціальним групам. Змістовною суттю повсякденної політичної свідомості є відбиття політичної реальності, політичних явищ, а не політичної сутності. Повсякденна політична свідомість – це деяке фотографування політичних подій без їхнього наукового пояснення або пояснення цих подій у формі вірувань, міфів, ілюзій.

Повсякденна політична свідомість безпосередньо базується на буденному, життєвому досвіді суб'єкта, тому так званий життєвий, здоровий глузд відіграє тут першорядну роль. Для повсякденної свідомості більш характерним є твердження, а не пояснення. Цьому рівню властиві яскраво виражені соціально-психологічні риси: почуття, емоції, настрої, переживання, страхи. Це надає йому особливої динамічності, здатності чутливо реагувати на зміни політичної ситуації.

Повсякденна політична свідомість характеризується взаємозв'язком раціонального й емоційних повсякденних настроїв і стійких стереотипів, тому даний рівень є нестабільним, залежить від найменших змін, прогнозувати його динаміку дуже складно.

Однак ні в якому разі не слід думати про «другорядність» повсякденної політичної свідомості. У політичному житті вона відіграє величезну роль хоча б тому, що саме свідомість надає руху основним масам суспільства, які й здійснюють якісні політичні зміни.

Обидва рівні перебувають у певній взаємозалежності й взаємообумовленості. Особливо слід виділити вплив теоретичної політичної свідомості на повсякденну – можна говорити про те, що політичний прогрес суспільства або політична цивілізованість конкретних суспільств залежить саме (хоч і не тільки) від ступеня впливу теоретичної свідомості на повсякденну, оскільки саме від цієї міри залежить ефективність дій найбільш масових політичних суб'єктів.

Крім основних рівнів політична свідомість має як мінімум три головні форми – політична наука, політична ідеологія й політична психологія.

Особливістю політичної науки, як втім і будь-якої іншої, є те, що це об'єктивне й адекватне відбиття політичної реальності у вигляді категорій і законів. Систематизоване й логічно бездоганне знання, що є основою цієї форми політичної свідомості, з одного боку, має абсолютно верифікаційний характер, а з іншого – максимально загальний характер, оскільки це знання про сутності, інваріанти в часі й просторі. Зрозуміло, що політична наука як форма політичної свідомості знаходиться на рівні теоретичної політичної свідомості. У функціональному аспекті політична наука відіграє головним чином пізнавальну роль.

Політична психологія являє собою так звану практичну свідомість

учасників політичного життя. Оскільки, з одного боку, це сукупність таких духовних утворень, які сприяють виробленню в людини безпосередніх мотивів і установок політичної поведінки, а з іншого боку, психологія сама формується в процесі безпосередньої активності громадян на підставі їхньої практичної взаємодії між собою й з політичними інститутами. Отже, структура політичної психології складається з емоційних, почуттєвих елементів свідомості — переживання, вірування, страхи, почуття, відчуття, інтуїція і т. ін. Тому в політичній психології відбиваються не сутнісні сторони політичної дійсності, не каузальні відносини або прогностичні моделі, а головним чином насушні, животрепетні проблеми, що мають, як правило, яскраво виражений, гострий характер, що зачіпають інтереси всіх і кожного. Однак не слід недооцінювати пізнавальні можливості політичної психології — здоровий глузд, властивий цій формі, дозволяє іноді досить точно і вчасно відбивати нюанси політичного життя, отже, бути дуже точним фактором поведінки. Функціонально психологія відіграє величезну роль в активації великих мас населення, саме в ній криються головні, безпосередні стимули руху. Низка проблем, пов'язаних з вивченням політичної психології, досить велика — це й механізми визрівання в індивіда психологічних потреб у владі (так звана спрага влади), і дослідження почуттєвих переживань у момент прийняття відповідальних політичних рішень тощо. У змісті політичної психології можна виділити стійку частину, що складається головним чином з елементів здорового глузду; психологічного складу етносу й удач, і гнучку частину, що складається з елементів емоцій, переживань, очікувань, почуттів. Тією чи іншою мірою політична психологія властива політичній свідомості абсолютно кожного учасника політичного життя, однак як безпосередній фактор поведінки політична психологія працює в основному на рівні масової, повсякденної свідомості.

Політична ідеологія знаходиться мов би між політичною наукою й політичною психологією й тому не тільки пов'язана з тією чи іншою формою, але й містить відбитки і науки, і психології.

Термін «ідеологія» широко використовувався в науці про суспільство в XVIII столітті насамперед у роботах Дестюда де Трасі, Вольнея, Кабаніса, Гара, Джерандо, Ланселіна й багатьох інших, головним чином французьких, учених. Першовідкривачем цього поняття прийнято вважати Антуана Дестюда де Трасі, який у своїй відомій праці «Етюд про здатність мислити» уперше використовує поняття «ідеологія» для позначення науки про ідеї. Пізніше в іншому своєму творі «Елементи ідеології» він розробляє це поняття спеціально й уже досить ґрунтовно. На його думку, ідеологія — це наука про ідеї, про те, як вони виникають, і про закони людського мислення.

Приблизно в цей самий час склалося принципово інше уявлення про ідеологію, у витоків якого стояв Наполеон Бонапарт. На його думку, будь-яка ідеологія не має ні самостійного змісту, ні призначення, оскільки вона не виражає й не може виражати ніяких потреб і тенденцій суспільного розвитку. Відповідно й ідеологами він уважав людей, відірваних від життя, теоретиків, у яких відсутнє почуття реальності, доктринерів, які не погоджуються з дійсністю, до речі, до них, як він уважав, належав Дестюд де Трасі.

Важливе місце й величезна роль, що відіграє політична ідеологія в політичному житті будь-якого суспільства, привернули до цього явища велику увагу практично всіх дослідників в області не тільки політології, але й у суміжних областях соціології, філософії й навіть соціальної психології. Складність політики, з одного боку, і складність ідеології – з іншого, визначили різні підходи до розуміння сутності політичної ідеології. У цей час у світовій політичній науці склалося кілька трактувань політичної ідеології.

Так зване «розширювальне» трактування політичної ідеології найбільш повно подано в роботах Т. Парсонса. Він і його послідовники розглядають політичну ідеологію в рамках структурно-функціональної парадигми, у результаті чого основна увага акцентується не стільки на внутрішній природі й специфіці самої політичної ідеології, скільки на її призначенні в суспільстві, причому далеко за рамками політичної сфери. У цих ґносеологічних умовах політична ідеологія трактується як система цінностей конкретного суспільства, що є універсальною орієнтацією соціальної діяльності.

Інше трактування політичної ідеології, що найчастіше називають «директивним», найбільш ґрунтовно розроблено в марксистській парадигмі. Головна особливість марксизму в трактуванні політичної ідеології полягає в абсолютизації класового підходу – тут політична ідеологія розглядається винятково як політична свідомість класу. Погоджуючи політичну ідеологію з класами, марксизм намагається довести науковий характер деяких ідеологій, зокрема наукового комунізму – політичної ідеології пролетаріату, оскільки інтереси саме цього класу збігаються з напрямком розвитку суспільства. При цьому головний функціональний зміст і призначення ідеології марксизм убачає винятково в керівництві до дії.

Мабуть, найпоширенішим підходом до розуміння сутності політичної ідеології сьогодні є «культурологічний» підхід. У витоків цього трактування були М. Вебер і К. Мангейм. Вони пропонували виділяти природу ідеології із суб'єктивних цінностей, актуалізованих соціальною групою й прийнятих індивідом і які стали значущим мотивом їхньої поведінки, як систему цінностей, змістів буття, норм. При цьому політична ідеологія

тісно пов'язана з іншими культурними структурами й насамперед з релігією. У сукупності вони становлять «культурний код» соціальної дії. При цьому розвиток суспільства приводить до трансформації коду й зміни ідеологій. У рамках цього підходу здійснюється різке розмежування ідеології й науки, головною основою ідеології вважається віра.

Щоб зрозуміти, що таке політична ідеологія, необхідно максимально чітко виділити й описати її сутнісні характеристики, за якими тільки й можна відрізнити політичну ідеологію від інших форм політичної свідомості, зрозуміти її особливості, а разом з тим побачити її генезис і перспективи розвитку, адекватно визначити її місце й роль у суспільстві в цілому й у політиці зокрема. Такими основними, сутнісними ознаками-характеристиками політичної ідеології можна вважати такі.

По-перше, як форма політичної свідомості ідеологія є відбиттям об'єктивної політичної реальності. Але як завжди, а для ідеології особливо, у цьому випадку відбувається не просте відбиття, не фотографування політичної реальності в цілому або її випадкових елементах. Політична ідеологія – це дуже складне, опосередковане, багатоступінчасте відбиття вибраних, завжди цілком певних фрагментів об'єктивного політичного світу.

По-друге, головною ознакою самого ідеологічного відбиття є те, що воно абсолютно й спеціально опосередковане груповим інтересом. І ця опосередкованість істотно визначає суть того знання, з якого складається безпосередній зміст кожної конкретної ідеології. Однак в ідеології відбиваються головним чином корінні, найбільш істотні інтереси соціальних груп на відміну, наприклад, від повсякденної свідомості, у якій відбиваються безпосередні, поточні інтереси групи.

Таким чином, ідеологія – це не об'єктивне й адекватне відбиття політичної реальності, це опосередковане, багатоступінчасте, умовне, однобічне й соціально-зацікавлене відбиття, головним чином і насамперед, з погляду певної соціальної групи в інтересах цієї групи, тобто в остаточному підсумку таке відбиття, яке є вигідним і необхідним для носія цієї форми свідомості. Отже, ідеологія – це завжди тією чи іншою мірою перекручене відбиття об'єктивної політичної реальності, це завжди суб'єктивне, зацікавлене відбиття об'єктивної політичної реальності.

От чому, з одного боку, у різних соціальних груп, що мають за визначенням різні корінні, сутнісні інтереси, різний історичний досвід, різне соціальне середовище, формуються різні ідеології. Разом з тим будь-яка політична ідеологія прагне подати себе в суспільстві не тільки

із приватного, групового боку, але й із загального, загальнолюдського, оскільки тільки так вона може розширити кількість своїх прихильників і звузити кількість своїх супротивників. Для цього ідеологія намагається подати корінні інтереси своєї соціальної групи як загальні або спільні інтереси у даному суспільстві, апелювати до загальнолюдських цінностей і в такий спосіб нав'язати своє світорозуміння іншим соціальним групам.

От у чому, з іншого боку, принципова різниця між політичною ідеологією й наукою, у тому числі й політичною, от чому немає і не може бути наукової ідеології так само, як і ідеологічної науки. Несумісність цих двох форм свідомості простежується абсолютно за всіма показниками: теоретико-пізнавальні стандарти, ресурси, засоби освоєння предметності, ставлення до істини, правила фіксації й генерації результатів тощо. Ідеологія значною мірою є почуттєве освоєння істини, вона естематична, наука ж є абсолютно раціональне освоєння істини, вона ноєматична. Ідеологія апологетична, значною мірою представляє некритичне бачення, виправдання заздалегідь прийнятої точки зору, наука ж аргументивна, за природою є критичним сприйняттям усякої істини, усякого судження. Ідеологія відстоює певні соціальні інтереси, виражає «порядок людей», наука ж виявляє об'єктивний стан справ, відображає «порядок речей». Комплекси ідеології особистісні, опосередковані життєвою переконаністю, будуються на подвижницькій, проповідницькій, місіонерській діяльності, результати ж науки безособистісні, їхнє одержання й відстоювання не пов'язані з персональною жертівністю, героїзмом. Постулати ідеології значною мірою ґрунтуються на вірі й апелюють до повсякденної свідомості, постулати ж науки ґрунтуються винятково на доказах і апелюють до теоретичної свідомості.

От чому всі спроби оголосити й реалізувати модель наукової ідеології, а такі спроби в політичній історії людства здійснювались неодноразово, наприклад ідеологія марксизму-ленізму, завжди рано або пізно зазнавали повного краху.

По-третє, у політичній ідеології відбивається не цілковито уся політична реальність або будь-яка випадкова її частина. У самому загальному вигляді можна вважати, що в ідеології відбивається саме і перш за все уявлення певної соціальної групи про три концептуальні проблеми: 1) що таке з погляду даної групи соціальний хаос (спроба відповісти на запитання, що таке погано); 2) що таке соціальний порядок (спроба відповісти на запитання, що таке добре); 3) як реалізувати процес соціальної трансформації, тобто як погодити інтереси великих соціальних груп (спроба відповісти на запитання, як з поганого зробити добре). Причому в усіх трьох проблемах центральне місце

займає уявлення про місце і роль держави – погана держава як основа хаосу, добра держава як основа порядку й державна влада як інструмент соціальної трансформації. Таким чином, можна відзначити, що в політичній ідеології в самому стислому, але дуже точному вигляді відбиваються зміст і мета всієї політичної діяльності – претензії певної соціальної групи на нав'язування свого бачення світового порядку, своїх інтересів за допомогою державних інструментів.

По-четверте, політичну ідеологію за функціональним, рольовим задумом було сформовано головним чином для того, щоб активізувати, спрямувати маси й насамперед певну соціальну групу на певну політичну дію, а саме на перетворення соціального хаосу, як він бачиться даній суспільній групі, у соціальний порядок, знову ж таки, як він бачиться саме цій групі. Інакше кажучи, по суті й за змістом політична ідеологія має активний початок, вона є керівництвом до дії, тому в її змістовній структурі головне місце займають оцінки, норми й директиви до дії. Реалізується ця функціональна сутність політичної ідеології через внесення у свідомість індивідів і груп цілком певних ідей, цінностей, переконань, вірувань і т.п., тобто через пояснення, що є добрим і що є поганим. Цим активізуючим початком політична ідеологія близька до політичної психології.

Активізуюча природа політичної ідеології виявляється в ряді її спеціальних функцій.

1. Орієнтаційна функція виражається в тому, що, пояснюючи, що таке соціальний хаос і соціальний порядок, політична ідеологія орієнтує поведінку й світосприймання людини й групи в політичній і суспільній життєдіяльності

2. Мобілізаційна функція пропонує ідеал суспільного й політичного розвитку, при цьому ідеологія як би згуртовує, мобілізує людей на боротьбу за цей ідеал, а певною мірою через свідомість або підсвідомість навіть змушує людей боротися за цей ідеал; запропоновані ідеали є надихаючим змістом, який змушує індивідів знаходити в собі сили після певних невдач знову прагнути до активних дій.

3. Інтегративна функція – через пояснення хаосу й порядку ідеологія збирає навколо певного образу його прихильників, часом ці образи є єдиним або дуже важливим стрижнем, навколо якого гуртуються великі маси як би зовсім різних людей, така інтеграція здійснюється або на базі чітко прописаних інтересів певної соціальної групи (як правило, це яскраво виражені класові або національні ідеології), або на базі певного пріоритету загальнолюдських цінностей.

4. Функція агрегації інтересів полягає в тому, що саме в ідеології відбуваються як би усереднення, узагальнення величезної кількості

приватних і дрібних інтересів і вимог соціальних груп, перетворення їх в основні інтереси даної групи. В ідеологію вбудовується ієрархія інтересів і вимог соціальних груп.

5. Функція артикуляції вимог виражається в тому, що в політичній ідеології представники соціальних груп формулюють свої вимоги, що відповідають їхнім корінним інтересам, і переносять їх у сферу прийняття рішень або політичної боротьби, у цьому сенсі ідеологія є головним матеріальним носієм, де прописується система інтересів і методи їхнього досягнення.

6. Пропагандистсько-виховна функція (оскільки ідеологія по своїй суті не байдужа до поведінки людей) спеціально прагне сформувати цілком певні моделі цієї поведінки, для чого спеціально їй цілеспрямовано поширює серед всіх верств населення своє уявлення про хаос і порядок, свою систему цінностей, вірувань, формуючи таким чином цілком певні переконання. Ця функція політичної ідеології реалізується як через спеціально створені інститути (найчастіше цю роль відіграють партійні органи), так і через різні засоби масової інформації й усілякі інститути духовної культури (система освіти, кінематограф і т.ін.).

В-п'ятих, політична ідеологія характеризується й такою ознакою, як систематизована побудова знань і уявлень про об'єктивну політичну реальність. Безумовно, що ця ознака проникає в ідеології з науки, з якою ідеологія взаємодіє й поруч із якою вона розташовується в системі політичної свідомості (нагадаємо, що ідеологія перебуває як би між наукою й психологією), хоча рівень системності в політичній ідеології значно нижчий, ніж у тій же політичній науці. Швидше за все для ідеології є характерним лише певним чином реалізоване прагнення до систематизації знань, явлень, переконань та інших структурних елементів. Груповий характер знань є первинним, і саме він заважає за певних умов формуванню закінченої системності.

В-шостих, дуже важливою характеристикою політичної ідеології є її претензія на зовнішню непримиренність і внутрішню обов'язковість. З одного боку, будь-яка політична ідеологія прагне спростувати, придушити, довести нежиттєвість будь-якої іншої ідеології й показати, що тільки вона здатна перетворити соціальний хаос у соціальний порядок і таким чином забезпечити краще життя якщо не для всіх членів суспільства, то як мінімум для абсолютної більшості (отже, будь-яка ідеологія прагне перетягнути на свою сторону нових прихильників). Тому так звана ідеологічна боротьба є однією з форм буття самої ідеології й однією з форм політичної боротьби в цілому. З іншого боку, політична ідеологія має нормативний характер і тією чи іншою мірою

завжди прагне до обов'язковості, має претензію на тотальну значущість, політична ідеологія ніби небайдужа до свого поширення, до свого визнання в суспільстві. Тому існує й ідеологічна боротьба та пропагандистсько-виховна функція. Однак міра непримиренності й обов'язковості в різних політичних ідеологіях при різних політичних режимах неоднакова – якщо в тоталітарному суспільстві (наприклад у марксизмі-ленінізмі, фашистській ідеології) вона максимальна, то в демократичному, особливо при традиційно демократичних ідеологіях (наприклад лібералізм), – мінімальна.

В-сьомих, з погляду форми існування й декларування ідеологія розташована ніби між наукою й психологією, об'єктивно й закономірно має в собі їхні риси. З одного боку, політична ідеологія має риси системності, доказовості, певної логічності й навіть понятійності й, таким чином, намагається апелювати до розуму, раціональних початків людини, з іншого боку, політична ідеологія має риси віри, нормативності й навіть страху і, отже, намагається апелювати до почуттів, емоційних початків людини. Найчастіше саме завдяки ефективному сполученню раціонального й емоційного ідеологія успішно опановує маси. Завжди саме до такого сполучення прагнуть професійні ідеологи, розроблювачі ідеологій.

Таким чином, можна констатувати, що політична ідеологія – це специфічна форма політичної свідомості, що являє собою відбиття сутнісних сторін об'єктивної політичної реальності (соціального хаосу, соціального порядку, держави) строго в інтересах певних соціальних груп, щоб активізувати й направити їхню поведінку на політичній сцені. Політична ідеологія подається як система поглядів, концепцій щодо політичного світу, як певне політичне світорозуміння.

Складність будови й різноманітність ролей дозволяють виділити в політичній ідеології кілька рівнів, на кожному з яких вирішуються свої специфічні завдання. На теоретико-концептуальному рівні формуються основні положення, що розкривають уявлення даної соціальної групи про соціальний хаос і соціальний порядок, обґрунтовується система цінностей цієї групи. Завдання даного рівня – забезпечити максимальну несуперечність, логічність, довідність ідеології, тобто надати їй деякої науковості. Він пов'язаний головним чином з діяльністю політичних еліт і, насамперед, теоретиків і професійних політиків.

На програмно-директивному рівні теоретичні постулати й вихідні концепти перекладаються на мову програмних документів, тактичних і стратегічних гасел. Цей рівень політичної ідеології пов'язаний з діяльністю політичних партій і організацій, і основними фігурами на цьому рівні є представники практичної, прикладної політології

– іміджмейкери, спічрайтери, фахівці в галузі політичної герменевтики й психології.

На рівні безпосередньої політичної практики відбувається освоєння громадянами, рядовими членами політичних організацій конкретних цілей і завдань поведінки, дії в конкретних політичних ситуаціях, тобто відбувається формування певних форм політичної участі на заданих напрямках.

У цей час ідеології втратили абсолютний класовий характер. Напевно, сьогодні можна говорити про те, що сучасні ідеології починають усе більше набирати міжгрупового характеру, що в них усе більше виявляються загальнолюдські елементи, хоча генетично, та й по суті, групова природа повністю не порушена.

Контрольні запитання

1. Які роль і призначення політичної ідеології в житті особистості й суспільства?
2. Коли й чому з'явилися перші ідеології?
3. Які функції виконує ідеологія в суспільстві?
4. Що відрізняє ідеологію від науки й психології?
5. Чи можете ви сказати, що підтримуєте якусь ідеологію?
6. За якими ознаками розрізняються політичні ідеології?

Тестові завдання

1. Що є сукупністю раціональних, ціннісних, нормативних, пізнавальних, ірраціональних, афектних елементів політики:
 - а) політична культура;
 - б) політичний процес;
 - в) політична ідеологія;
 - г) політична система?
2. Хто першим у науці почав використовувати поняття «ідеологія»:
 - а) А.Д. де Трасі;
 - б) К. Маркс;
 - в) К. Мангейм;
 - г) М. Вебер?
3. Яка функція політичної свідомості відображає потребу в захисті інтересів групи або суспільства в цілому:
 - а) когнітивна;
 - б) ідеологічна;
 - в) виховна;
 - г) мобілізуюча?
4. Політична ідеологія – це:
 - а) спосіб організації державної влади;
 - б) специфічна форма політичної свідомості, що є відображенням сутнісних сторін об'єктивної політичної реальності на

користь певних соціальних груп, щоб активізувати і спрямувати їхню поведінку на політичній арені;

в) стійкі, некритичні, емоційно забарвлені образи, уявлення про політичні події, явища і процеси;

г) форма впливу індивідів і соціальних груп на політичну систему, її елементи, а також процес ухвалення політичних рішень.

5. Яке з тверджень, на ваш погляд, ближче до визначення ідеології, прийнятого в політології як науковій системі знання:

а) ідеологія є «форма вираження міфологічної свідомості, сублімований спосіб подолання страхів і крахів ілюзій» (Р. Лассуелл);

б) «ідеологія – це невпізнання брехня» (Б. А. Леві);

в) ідеологія – це «добровільна містифікація» (Мангейм);

г) «ідеологіями є системи цінностей, які є політичним світоглядом, що має силу віри і великий орієнтаційний потенціал» (Е. Шилз)?

6. Назвіть основні функції політичної свідомості (мінімум три):

Тема 2. ЛІБЕРАЛІЗМ І НЕОЛІБЕРАЛІЗМ

Основні поняття й терміни теми: лібералізм, неолібералізм, соціальний лібералізм, природне право, приватна власність, вільний ринок, легітимність, індивідуалізм, громадянське суспільство, політичний плюралізм, лібертинізм.

Філософія лібералізму в загальному вигляді може бути виражена в тезі: права та свободи особистості мають пріоритет над інтересами суспільства та держави. А концепція рівності, що є послідовною політичною теорією, є «головним нервом лібералізму» (Р. Дворкін)¹. Політична практика лібералізму формується з живого досвіду, заданого реальною динамікою епохи, необхідністю розуміння її конкретних проблем. Це складна, розвинена ідеологія, що виражає в політиці високу загальну та специфічну політичну культуру.

Термін «лібералізм» походить від латинської "liberalis" – вільний. У римській міфології бог Лібер відповідає старогрецькому богові Діонісу. Його жіноча паралель – Лібера. У 494 р. до н.е. Ліберу, Лібері й Церері в Римі грецькими майстрами було побудовано храм, що став релігійним центром плебейів у період їхньої боротьби з патриціями. Цю плебейську тріаду богів протиставляють патриціанській тріаді

¹ Дворкин Р. Либерализм // Современный либерализм: сб. ст./ сост., пер. с англ. Л.Б. Макеева. – М.: Дом интеллект. кн.: Прогресс – Традиция, 1998. – С.46.

(Юпітер, Юнона, Мінерва). Після зрівняння станів плебейська тріада увійшла до загальноримського пантеону, а Лібер став богом вільних самоврядних міст. Ліберу навіть було присвячено свято – 17 березня.

Лібералізм є багатограним явищем, він утілений у безлічі соціальних, економічних і політичних інститутів, які, проте, мають єдиний морально-когнітивний фундамент. Для багатьох країн Західної Європи, США лібералізм став основою не тільки економічного та суспільно-політичного впорядкування, але й визначальною системою цінностей, світоглядною віссю, синонімом демократії. Лібералізм як ідеологія створив матрицю понять і категорій сучасного політико-правового лексикону.

В основі лібералізму як політико-правової доктрини лежить ідея про абсолютну цінність і самодостатність індивіда. Формою такої самодостатності є природне право. Тут мова йде як про природу природну, тобто навколишнє середовище, так і про природу самої людини. Індивід створює соціальні інститути та змінює самого себе, тобто не суспільство передує індивідові, соціалізує його, а самі індивіди, керуючись самостійною волею та вільним розумом, що пізнає, створюють усе соціальне, у тому числі й політико-правові інститути.

Принципи лібералізму покладено в основу програм політичних партій, стратегій уряду ліберальної орієнтації. Проте лібералізм – це не тільки політико-правова доктрина, він є чимось незмірно більшим, а саме – тип і спосіб мислення. При всій своїй багатоваріантності лібералізм має загальне коріння і певний комплекс концепцій, ідей, принципів та ідеалів.

Ідеологія лібералізму охоплює такі ідеї:

- пріоритет прав і свобод особистості щодо державної доцільності;

- забезпечення верховенства правового закону;

- священний характер приватної власності; вільний ринок, рівність можливостей, конкуренції та підприємництва як необхідна умова індивідуальної свободи;

- принцип поділу влади;

- наявність правової держави за принципами рівності всіх громадян перед законом, толерантності та захисту прав меншин;

- гарантії основних прав і свобод особистості, загальне виборче право;

- скасування будь-яких державних, релігійних і станових авторитетів, які претендують на «загальнообов'язкову істину»;

- створення «громадянського суспільства» без станів, націй і

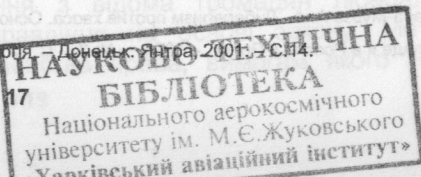
релігій замість традиційних держав;

- верховенство ринкових відносин;
- упевненість у тому, що історичний шлях західних народів і країн є універсальною моделлю розвитку та прогресу всього світу, яку слід взяти за еталон і зразок.

Сучасний український дослідник В. Заблоцький в роботі «Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія» зазначає, що під час вивчення ідеології важливо встановити хронологічний поріг, який відділяє власне лібералізм від «протолібералізму». «Якщо вважати, що лібералізм ґрунтується на глибоко вкорінених в людині налаштованості на неутиснені умови існування, невимушеність і самоствердження, то за бажанням «ліберальні тенденції» можна знайти і в книгах пророків Старого Завіту, і в Сократа, і у виступах Перікла. Уявлення про всюдисущість лібералізму віддзеркалює притаманну людині властивість анахронізувати ретроспективу, «імплантуючи» в історичний контекст минувшини такі феномени, які виникли завідомо набагато пізніше»¹. Якщо розуміти лібералізм як синтез ідеології та праксеології (різних концепцій соціальної дії та здійснення різноманітних інновацій), то такий феномен історично мав місце не раніше, ніж з останнього десятиліття XVIII – початку XIX століть. Проте більшість дослідників ліберальної політичної ідеології вважають часом її зародження кінець XVII століття. Лібералізм називають першою ідеологією, що сформувалася, історично склалася в боротьбі проти феодальних порядків у XVI – XVIII ст. Головні постулати лібералізму склалися в антифеодальній боротьбі, яка мала на меті звільнення від станових і цехових обмежень, свавілля влади, авторитету церкви.

Важливо зазначити, що лібералізм пов'язаний з розвитком капіталізму в Європі в XVI – XVIII століттях і на ранніх етапах був засобом боротьби «третього стану» проти абсолютизму. Ідеологія феодалізму нового класу, що формується в надрах буржуазії, виступила у формі так званого буржуазного гуманізму. У гуманізмі нова ідеологія ідеям примату церкви над світською владою протиставила ідеї про вільний розвиток особистості, аскетичний моралі – необхідність задоволення земних потреб, а божественному походженню влади і держави – ідею походження людей згідно з «суспільним договором». Тому зміст лібералізму спочатку визначали інтереси та прагнення купців, власників крупної і дрібної мануфактури, яка почала прагнути до влади після антифеодальних революцій. Клас

¹ Заблоцький В.П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. Донецьк: Янтра, 2001. С.14.

торговців і промисловців, що тоді з'явився, потребував економічної свободи, соціальних інститутів, в які обиралися б їх представники і забезпечували їм незалежність від примх монарха, земельної аристократії і влади церкви.

Більшість дослідників називають родоначальником ліберальної інтелектуальної традиції англійця Томаса Гоббса (1588 – 1679). Т. Гоббс розглядав державу як результат договору між людьми, що поклав край природному додержавному стані «війни всіх проти всіх» («Bellum omnium contra omnes») і розвивав ідею «людина людині вовк» («Homos homini lupus est»). У подібній війні ніщо не може бути несправедливим. Там, де немає загальної влади, немає закону, а там, де немає закону, немає несправедливості. Адже справедливість і несправедливість є якості людей, що живуть у суспільстві, а не на самоті. Найважливіша праця Т. Гоббса «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської». Уподібнюючи державу до біблійського чудовиська Левіафана, Т. Гоббс звеличив її роль. Він визнає державу абсолютно суверенною. Згідно з суспільною угодою люди вручають свої права, долю та політичну владу державі в обмін на гарантований порядок у суспільстві. Але деякі дослідники, наприклад А.А. Кара-Мурза, не наважуються зараховувати теорію Т. Гоббса до «сімейства лібералізмів». «По-перше, гоббсівська інтерпретація людини як «звіра» небезпечно легітимізує варваризовані форми індивідуальної самочинності. По-друге, гоббсівська відповідь на запитання про форму організації соціального порядку, тобто конструювання ним Левіафана як «Суперзвіра», неліберальна по суті, бо «суб'єктом воління» тут є не особа, а держава»¹. Напрямок роздуму, початий Т. Гоббсом, був підтриманий його співвітчизником Джоном Локком (1632 – 1704). Основні його праці – «Досвід про людське розуміння», «Два трактати про державне правління». Принцип, сформульований Дж. Локком і відповідно до якого люди народжуються в стані абсолютної свободи і рівності й тому можуть вільно розпоряджатися собою і своїм майном, став наріжним каменем ідеології лібералізму в його класичному вигляді. Окрім класичного лібералізму учені виділяють соціальний лібералізм, неолібералізм, лібертинізм.

Класичний лібералізм. Для розуміння принципів класичного лібералізму важливою є теза про те, що лібералізм не пов'язаний з доктриною прогресу, він не ставив перед людьми глобальних

¹ Кара-Мурза А. А. Либерализм против хаоса. Основные интенции либеральной идеологии на Западе и в России // Полис. – 1994. – № 3. – С. 42.

соціальних цілей і не зобов'язував їх будувати суспільство одного або іншого типу. Його історія пов'язана з іменами Дж. Локка, А. Сміта, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Токвіля, Д.С. Мілля.

Представники класичного лібералізму виступали проти втручання держави в соціальне життя, оскільки всяке втручання порушує принцип відповідальності індивідів за вибір власної долі. Зазвичай втручання обґрунтовується міркуваннями соціальної доцільності. Але в реальній практиці держава не може її добитися.

До важливих характеристик класичного лібералізму можна додати затвердження інтелектуального ставлення до людини. Воно запропоновано такими мислителями, як Т. Гоббс, Декарт, Спіноза, і є відкиданням будь-якого забобону. Вільною людиною є той, хто живе згідно з вимогами розуму. Таке розуміння лібералізму означає, насамперед, антитрадиціоналізм, неприйняття будь-якої інтелектуальної, моральної або політичної норми. Розглянемо, як відбилися ідеї класичного лібералізму в політичній, соціальній і економічній сферах людської життєдіяльності.

Лібералізм в політичній і соціальній сферах. Класики лібералізму стверджували, що найважливішою земною метою функціонування влади є мир, безпека, охорона власності й прагнення людей бути щасливими. Для досягнення цієї мети необхідно створити певний соціальний порядок. Права на абсолютну владу не має ніхто. Якщо влада нехтує думку громадян, які підпорядковуються даній владі, вона підриває найважливіші устої людського співіснування, адже головний постулат лібералізму – люди народжуються вільними та рівними – дозволяє досягти згоди за допомогою раціональної аргументації, вираженої людьми, що знаходяться в однаково рівному положенні. Індивідам належить свобода створення союзів для досягнення власних цілей і здійснення будь-якої соціальної, економічної й інтелектуальної діяльності. Для цього вони створюють конкретні соціальні групи, які виражають соціальну спрямованість, обумовлену певними інтересами.

Ідея опору деспотичній владі займала найважливіше місце в ідеології і політичній боротьбі XVII – XVIII століть. Думки представників ліберальної ідеології, насамперед, розходилися в питанні про способи опору владі, яка перевищує свої повноваження. У цілому ж лібералізм визнавав право на революційний опір деспотизму і виправдовував не тільки революції в Англії і Франції, але й американську війну за незалежність.

Окрім принципу управління з відома громадян лібералізм обґрунтовував і принцип управління на основі закону. Метою держави є забезпечення верховенства права, вимогам якого вона

сама має підкорятися. Класичний лібералізм рішуче виступав за рівність громадян перед Законом.

Класичний лібералізм оголосив, що втратили силу всі форми спадкової влади і станових привілеїв, коли висунув на перше місце свободу і природні здібності окремого індивіда як самостійної розумної істоти, незалежної одиниці соціальної дії. Як пише дослідник лібералізму Д.Уолдрон, «у понятті свободи схоплюється щось важливе, що відрізняє здатність людини бути агентом дії і що властиве безперешкодній реалізації ним своїх здібностей щодо роздуму, вибору і свідомої ініціації дії»¹.

Необхідно зауважити, що прихильники лібералізму розуміли свободу як свободу від політичного, церковного, соціального контролю з боку держави. Боротьба за свободу в даному випадку означала боротьбу за знищення зовнішніх обмежень, що накладаються на економічну, фізичну й інтелектуальну свободу людини.

Розвиток і утвердження ідеї індивідуальної свободи сприяли постановці проблеми відношень держави й окремої людини і, відповідно, проблеми меж втручання держави в справи індивіда. Сфера індивідуальної активності людини, що не підлягає втручанням з боку сил держави, розглядали як сферу реалізації природної свободи і, отже, природного права. Теоретики природного права виходили з ідеї, згідно з якою людина з'явилася на світ раніше за суспільство і державу. Вже в передсуспільному, переддержавному, "природному" стані вона була наділена деякими невідчужуваними правами, керуючись якими кожен отримував те, на що заслуговував.

Виходячи з цього постулату, були сформульовані правова система і державно-політична концепція, в яких право було перетворено на інструмент гарантування окремому індивідові свободи вибору морально-етичних цінностей, форм діяльності та створення умов щодо втілення в життя цього вибору. У політичній сфері вони знайшли віддзеркалення в ідеях держави - "нічного сторожа" і правової держави, демократії й парламентаризму.

Важливе значення в ідеології лібералізму має концепція держави - «нічного сторожа». Теоретики лібералізму не відкидали позитивні функції держави в усіх без винятку сферах суспільного життя. Важливим було та залишається твердження про обов'язок держави захищати права та свободи окремої людини.

Ідея держави - "нічного сторожа" – виправдовувала так звану

¹ Уолдрон Д. Теоретические основания либерализма // Современный либерализм: сб. ст./ сост., пер. с англ. Л.Б. Макеева. – М.: Дом интеллект. кн.: Прогресс – Традиция, 1998. – С.112.

мінімальну державу, наділену обмеженим комплексом конкретних функцій з правоохорони та захисту країни. Пріоритет віддавали громадянському суспільству перед державою, яку розглядали як необхідне зло, тобто в класичному лібералізмі претензії індивідів до держави обмежено принципом: кожен відповідає за своє життя і матеріальний добробут¹.

Важливо зазначити, що представники ліберального напрямку робили все для підриву авторитету церкви. Послідовно та неухильно вони збільшували розрив між церквою і державою. Т. Гоббс, приписуючи політичне значення релігійним доктринам, був супротивником толерантності. Він стверджував, що релігія безглузда з погляду розуму, але вона не може бути приватною справою кожної людини. Розпалюючи пристрасті, вона становить загрозу соціальному миру. Релігія обов'язково має бути підпорядкована державі. Дж. Локк запропонував іншу логіку аргументів і міркувань. Сфери сакральна і світська протилежні одна одній. Духовна сфера важливіша, ніж будь-яка інша. Тому світська влада не повинна втручатися в справи духовної влади.

Сфера політики пов'язана із загальним благом. Забезпечити загальне благо означає забезпечити життя, свободу, власність, безпеку, фізичне благополуччя індивідів. Якщо суверен нав'язує підданим певну релігію, він порушує межі власної влади, і навпаки: якщо церква намагається встановлювати закони людського співіснування, вона виходить за межі своєї влади. Держава – примусова організація. А релігія – справа добровільна. Тому закон має гарантувати толерантність.

Ідеї самоцінності людини, людської свободи, плюралізму думок і переконань розвивалися спільно з обґрунтуванням теорії індивідуалізму. Індивідуалізм стимулював їх, він по суті перетворився на джерело творчих можливостей Заходу. Засновником теорії утилітаризму, що включала і психологічний розгляд, і обґрунтування індивідуалізму, був Ієремія Бентам (1748–1832), англійський філософ, економіст і теоретик права. Ми не братимемо участі в суперечках з приводу того, чи вважати цього мислителя за представника класичного лібералізму чи ні. Приймемо сторону компромісу, відповідно до якої ідеї і І. Бентама і Д.С. Мілля включають як тези класичного лібералізму, так і лібералізму соціального.

У відомій праці «Введення в принципи моралі і законодавства» І. Бентам на основі уявлень етики гедонізму, вчення про те, що благо

¹ Макаренко В. П. Либеральная парадигма: от ночного сторожа к ограниченному суверенитету // Вестн. МГУ. Сер.18. Социология и политология. – 2002. – № 4. – С. 37.

– це щастя, показав, що метою етичної поведінки є досягнення найбільшого можливого щастя для найбільшої кількості людей. Щоб правильно зрозуміти це твердження, слід мати на увазі, що для І. Бентама задоволення і щастя були синонімами і мали найширший сенс – включаючи інтелектуальні, соціальні, моральні й альтруїстичні задоволення, а також менш значущі фізичні задоволення. Метою законодавства має бути збільшення кількості щастя всіх людей і в усіх можливих напрямках. Покарання ж і супутні йому страждання і зло слід застосовувати тільки в тих випадках, коли вони перешкоджають появі ще більшого зла. Додержуючись цих принципів, І. Бентам і його послідовники виступили ініціаторами системи охорони здоров'я і страхування, законів про бідність, реформи в'язниць, використання покарання з метою попередження злочинів і перевиховання злочинців, розповсюдження демократії і самоврядування на всі сфери суспільного життя.

Джон Стюарт Мілль (1806 – 1873). Основні роботи – «Система логіки», «Основи політичної економії». Подібно І. Бентаму вважав індивідуальні права і свободи самоцінними, що є єдиною можливою основою суспільного добробуту та прогресу. Д.С.Мілль зазначав, що ніяке співтовариство неможливе без порядку, для підтримки якого і створюється держава. Подібно до всіх представників класичного лібералізму Д.С.Мілль уважав, що суспільство досягне найвищих результатів, якщо надати кожному індивідуумові можливість самому планувати свої дії і отримувати з них найбільшу користь. Також в руслі класичного лібералізму він вважав, що найважливішим є право на власність і був супротивником будь-якого обмеження права розпоряджатися нею. Він також вважав самоцінними та такими, що не потребують ніякої регламентації, права на свободу слова, совісті, зборів, а його трактат «Про свободу» визнано класичним викладом лібералізму з цієї теми.

Проте багато дослідників (наприклад В.П.Макаренко, який називає Д.С.Мілля творцем сучасного лібералізму) вважають, що Д.С.Мілль відійшов від класичного лібералізму. Цей відхід виявляється в його ставленні до демократії і соціальних проблем. Він виступив на користь допуску до державного управління, а отже, надання виборчого права всьому населенню незалежно від майнового положення і статі. За мірками того часу це був дійсно радикальний висновок: політична демократія не суперечить лібералізму, а впливає з нього, якщо додержуватись його духу і букви. Разом з тим Д.С. Мілль розділяв побоювання лібералів щодо загального виборчого права, яке, на їхню думку, призведе до оформлення пролетаріату і незаможних верств як політичної

більшості, які встановлять свою тиранію з усіма наслідками, що звідси випливають. Він також не плекав ілюзій з приводу інтелектуального рівня більшості, вважаючи, що неучтво ще довгий час залишатиметься його характерною рисою.

І. Бентам і Д.С. Мілль зробили важливий крок від класичного лібералізму до соціального. Важливо зазначити, що в XIX ст. у Європі лібералізм явно поступився ініціативою консерватизму в боротьбі за робочі маси. Саме Консервативна партія на чолі з Б. Дізраелі здійснила всі крупні соціальні реформи, серед них: заборона нічної праці жінок і скорочення робочого дня спочатку до 12, а потім і 10 годин. У 1867 році уряд Б. Дізраелі здійснив другу парламентську реформу, знизивши майновий ценз, і серйозно розширив електорат, до якого тепер входила і верхівка робочого класу. Але на той час і лібералізм істотно змінився, коли вписав ідею соціальних реформ. Так з'явився *лібералізм соціальний*, який показує, що всі індивідууми, що є основою суспільства, для реалізації своїх здібностей повинні мати доступ до основних потреб, таких, як освіта, економічні можливості, захист від згубних масштабних подій поза межами їхнього контролю. Такі позитивні права, які надає суспільство, якісно відрізняються від класичних негативних прав, забезпечення яких потребує від інших невтручання. Прихильники соціального лібералізму стверджують, що без гарантії позитивних прав неможлива справедлива реалізація негативних прав, оскільки на практиці малозабезпечене населення жертвує своїми правами заради виживання, а суди частіше схиляються на користь багатих. Соціальний лібералізм підтримує введення деяких обмежень на економічну конкуренцію. Він також чекає від уряду надання соціального захисту населенню (за рахунок податків), створення умов розвитку всім талановитим людям. Все це для запобігання соціальних бунтів і просто для «загального блага».

Усвідомлення того факту, що лібералізм не тільки обґрунтовує свободу, але є і діючим політичним інструментом, знайшло втілення в історії США. Томас Джефферсон (1743 – 1826) і Бенджамін Франклін (1706 – 1790) використовували лібералізм спочатку для обґрунтування боротьби за незалежність від британської корони, потім для створення американської Конституції.

Т. Джефферсон після цього побував президентом нової держави. 7 червня 1776 р. Р. Лі, член делегації Віргинії, запропонував проголосити незалежність Сполучених Штатів. Після гарячих дебатів у Конгресі було ухвалено рішення про утворення комітету з п'яти людей для підготовки тексту Декларації незалежності. Т. Джефферсону доручили написати її текст. Його колеги Б. Франклін і

Дж. Адамс цей текст відредагували, Конгресом були також внесені деякі поправки. Цей знаменний документ було прийнято 4 липня 1776 року. Концепції природного права, невід'ємних прав людини і правління з відома керованих не були ні новими, ні суто американськими, але заява про намір держави керуватися цими принципами була безпрецедентною.

Отже, в політичній і соціальній сферах життєдіяльності людини класичний лібералізм виявив себе в ідеї індивідуальної свободи, де лібералізм відстоював самоцінність людської особистості й її право на самостійне переслідування особистого інтересу. Індивідуалізм – це здатність утвердити себе як носія розуму, здатність перетворити реальність згідно з вимогами розуму, зробити її гідною природи людини. Ліберальна доктрина природних прав людини на життя, свободу, власність потребувала від суспільства надання особистості максимальної свободи для самореалізації. Природним і єдиним обмеженням такої свободи була свобода іншого індивіда. Ліберальна теорія "суспільного договору" обґрунтовувала суверенність народу як джерела влади і формування держави як договору між народом і урядом. Охорона особистої безпеки і прав власності була першопричиною для соціального договору, згідно з яким об'єднання людей у співдружність і підпорядкування уряду і є захист їхньої безпеки та власності. Уряд розглядають як опікуна суспільних прав. Якщо уряд не зміг захистити права громадян, це означає, що він не виправдав їхньої довіри і, отже, не може більше претендувати на підпорядкування з боку громадян. Окрім принципу управління з відома громадян лібералізм обґрунтовував і принцип управління на основі закону. Таким чином, стан відносно соціальної і політичної гармонії відповідно до принципів класичного лібералізму базувався на таких уявленнях:

- індивіди й інститути мають бути звільнені від влади традицій;
- людина зобов'язана самостійно мислити, діяти і забезпечувати себе;
- продуктом відповідальності індивідів за свої переконання і дії є соціальний прогрес;
- самостійності індивідів сприяє розвиток економіки.

Лібералізм в економічній сфері. У сфері економіки ліберали захищали принцип вільного ринкового обміну, особистої підприємницької ініціативи, конкуренції, засуджували протекціонізм і політичне втручання в економіку. З погляду лібералів, приватне підприємництво, що діє на ринку відповідно до принципу конкуренції, є прямим виразом фундаментальних економічних свобод і джерелом

політичної свободи.

Таким чином, найважливішою посилкою лібералів під час побудови економічної теорії була ідея про те, що допомогти людині досягти матеріального добробуту може тільки економіка, вільна від утручання держави. Прихильники лібералізму в різних країнах є послідовними захисниками вільного ринку. Проте вперше аргумент на захист «вільного ринку» був сформульований Адамом Смітом (Adam Smith, 1723 – 1790) під час опису системи природної свободи. А. Сміт заперечував один з головних постулатів Просвітництва, який свідчить про те, що розвитком людства керує розум і що саме за його законами мають будуватися стосунки між людьми. Найкращою умовою суспільного прогресу є забезпечення «природної свободи» індивідуумів. У його найвідомішій роботі «Дослідження про природу і причини багатства народів» описано наслідки економічної свободи. До книги включено обговорення таких концепцій, як *laissez-faire* (принцип невтручання - економічна доктрина, згідно з якою державне втручання в економіку повинно бути мінімальним), роль егоїзму, розподіл праці, функції ринку та міжнародне значення вільної економіки. «Багатство народів» відкрило економіку як науку, коли було прийнято доктрину вільного підприємництва. А.Сміт вимагав повністю довіритися «невидимій руці» ринку та конкуренції, яка найкращим чином добере найбільш життєздатні галузі економіки, її продукцію, визначить вартість товарів і праці. А. Сміт оголосив абсурдом намір виробляти в Англії все, що необхідно. Він розвивав принцип відкритої національної та світової економіки. Керування зразковою державою, відповідно до Адама Сміта, не повинно бути відданим жодному з класів. Держава у такому випадку стала б знаряддям у руках бідних і незаможних. Ідеально було б віддавати владу так званій «природній аристократії», яка містила б різноманітні таланти нації. Їх було б легко відібрати у разі впровадження системи «природної свободи». А. Сміт був не лише економістом, але й творцем ліберальної ідеології, до якої належала концепція економічно та політично оптимальної держави.

Позицію А. Сміта про те, що багатством нації є продукти матеріального виробництва, а головним джерелом суспільного багатства є праця, розділяв Давид Рікардо – найвідоміший економіст першої чверті XIX ст. Давид Рікардо (1771 – 1823) основні ідеї виклав у роботі «Початки політичної економії і податкового обкладення». Визнаючи працю як єдину субстанцію вартості, Д. Рікардо зробив висновок про те, що зміна заробітної плати без жодної зміни продуктивності праці не впливає на ціну, а змінює лише розподіл вартості створеного продукту між підприємцем і робочим, тобто

змінює співвідношення заробітної плати і прибутку у вартості продукту. Згідно з уявленнями Д. Рікардо, заробітна плата і прибуток можуть змінюватися тільки в зворотному співвідношенні, тому теорію Д. Рікардо часто називали «системою незгод і ворожнечі між класами». Розвиваючи погляди А. Сміта, Д. Рікардо вважав, що заробітна плата зводиться до вартості засобів існування працівника і його сім'ї, проте, на відміну від А. Сміта, вважав, що заробітна плата утримується в жорстких межах прожиткового мінімуму через так званий природний закон народонаселення (Т. Мальтус). Цей закон надалі отримав назву "залізного закону" заробітної плати.

Отже, в економічній сфері лібералізм був реакцією на втручання держави в рішення економічних питань. Ліберали виступали за вільну конкуренцію усередині країни і свободу торгівлі між різними країнами. На погляд лібералів, свобода торгівлі між різними країнами є засобом вирішення конфліктів і попереджає можливі військові зіткнення. На їхню думку, індивіди, переслідуючи усередині окремої країни свої власні інтереси в умовах конкуренції, непрямым чином сприяють реалізації інтересів всієї країни в цілому. Так само у відносинах між різними країнами: індивіди, переслідуючи свої власні інтереси в умовах вільної торгівлі, непрямым чином сприяють реалізації інтересів усієї світової спільноти в цілому. Коли всі мають рівні можливості й права доступу до товарів, послуг і ресурсів, свобода торгівлі сприяє об'єднанню країн світу в єдине економічне співтовариство.

Незважаючи на те, що теоретична база лібералізму була фундаментально пропрацьована, а досвід соціального реформаторства кінця XVII – початку XIX століття був позитивним, уже в кінці XIX – початку XX століття почалася криза лібералізму. Розглянемо її передумови.

Теорія суспільної саморегуляції ніколи повною мірою не відповідала дійсності. Перша криза перевиробництва відбулася в Англії в 1825 році, тобто відразу ж після завершення промислового перевороту. З того часу кризи цього типу періодично відбувалися в усіх розвинених капіталістичних країнах і стали невід'ємною частиною індустріального суспільства. Соціальної гармонії також не спостерігалось. Можна навіть стверджувати, що деструктування феодально-монархічних і клерикальних режимів було «зоряною годиною» буржуазії, яка заволоділа політичною ініціативою. Вже в надрах феодального суспільства спостерігається класове розшарування, характерне для буржуазного суспільства. Наприклад, гірські робочі стають в Середні віки першою масовою найманою силою. Вона розрослась ще до періоду буржуазних революцій. На копальнях, на відміну від майстерень, скупчуються сотні тисяч

робочих. А найбільш передовим загоном виникаючого робочого класу в кінці середніх століть і в період переходу до капіталізму були робочі текстильної промисловості, що розширюється та технічно швидко переозброюється. Як революційна ідеологія, що закликає до знищення феодалізму, ідеологія лібералізму мала прогресивний характер. А як ідеологія, покликана слугувати затвердженню державної влади буржуазії, бути засобом пригноблення трудящих, вона швидко втрачала прогресивний характер. Вільна конкуренція поступалася місцем диктату монополій, ціни визначалися не ринком, а крупними фірмами, що підпорядковували конкурентів, кризи перевиробництва ставали тривалішими і руйнівними, охоплювали одночасно цілу низку країн. Концептуальній критиці лібералізм піддався з позицій соціалістичних і комуністичних ідей, що отримали своє найбільш системне втілення в марксизмі. Починаючи з другої половини XIX ст. марксизм на два сторіччя перетворився на головного ідеологічного суперника і супротивника лібералізму, атакуючи його системно, ідеологічно послідовно і часом добиваючись серйозних успіхів (особливо в XX столітті з появою світової соціалістичної системи). У 20-ті роки XX століття комуністи довели всьому світу, що не зважати на них не можна. У цей період з'являється неоліберальна школа, представниками якої стали Людвіг фон Мізес (1881 – 1973), Карл Реймонд Поппер (1902 – 1994), Фрідріх Август фон Хайєк (1899 – 1992), Раймонд Арон (1905 – 1983). Представники цієї школи формулюють важливу ідеологічну тезу: лібералізм – це не перехідна стадія від феодалізму до марксизму і соціалізму, це абсолютно закінчена ідеологія, яка володіє ексклюзивною монополією на спадщину Просвітництва та Нового часу.

Неолібералізм. Неолібералізм як концепція сформувався в першій третині XX століття. В економічній ідеології того часу тотально домінувала доктрина невтручання держави в економіку "laissez faire", яка постулювала, що ринкові сили мають необмежені можливості для саморегулювання. Іншою важливою складовою була яскраво виражена ліберально-демократична ідеологія, основана на індивідуалізмі, принципі рівних можливостей, соціальній мобільності. З урахуванням специфіки США, що значною мірою виражалася економічною свободою, вільним підприємництвом, економічним підйомом, основна маса населення вважала, що особисте надбання будь-якого громадянина залежить виключно від його здібностей до підприємництва і бажання працювати. Але «невидима рука ринку» А.Сміта виявилася неспроможною регулювати кризовий стан економіки, утримати її в стані рівноваги.

У 1926 – 1928 рр. економіка США була на підйомі. Збільшення обсягу виробництва сприятливо відбивалося на фінансових показниках компаній, що приводило до зростання біржових котирувань акцій. До 1928 р. економічний цикл дійшов до стану спаду, що знайшло віддзеркалення в зниженні споживчого попиту і скороченні капіталовкладень в економіку. 29 жовтня (так званий «чорний вівторок») на Нью-Йоркській біржі було встановлено рекорд Гіннеса – загальний обсяг торгів з продажу склав 16,4 мільйона акцій. Це було початком системної світової економічної кризи. Загальний індекс до кінця року знизився майже в два рази. Відповідно до ефекту доміно падіння продовжилось на європейський ринках (Лондон, Париж, Берлін). Велика депресія призвела до зuboжіння і величезних страждань десятків мільйонів людей, значною мірою змінила психологію і світогляд людей.

Особливо важкими були соціальні наслідки: фермери позбавлялися землі, домовласники втрачали будинки, люди, що мали власний бізнес, опинялися на біржі праці, бралися за будь-яку, найчорнішу роботу, в містах вистроювалися черги за безкоштовною юшкою. Багато хто почав розуміти, що колишні ідеали лібералізму і вільної економіки не працюють – раніше успішні люди були неспроможними змінити будь-що. Значна частина фермерських господарств утратила свою платоспроможність – не маючи можливості погасити кредити, видані під заставу землі, вони позбавлялися своїх господарств.

4 березня 1933 р. приступив до виконання своїх обов'язків Франклін Делано Рузвельт (1882 – 1945) – 32-й президент США. З його ім'ям пов'язують ідеологію Нового курсу – назва економічної політики з метою виходу з масштабної економічної кризи.

Основним методом боротьби з кризою було державне втручання в усі сфери суспільно-економічного життя. Ф. Рузвельт бачив вихід з економічної кризи лише за допомогою державного втручання, регулювання урядом економічних відносин між підприємцями і відновлення купівельної спроможності у пересічних громадян. Була розроблена система соціального захисту, контролю за виробництвом і збутом продукції, почалося відродження виробництва.

Ф. Рузвельт чітко усвідомлював, що соціальні проблеми такого масштабу рано чи пізно призведуть до соціального вибуху. Адже в цей час два майбутні супротивники – СРСР і фашистська Німеччина – висунули свої і дуже серйозні альтернативи суспільного розвитку. Америка почала «лівіти» і громадська думка все більш повставала проти крупної буржуазії – крупних монополістів, банкірів, фінансистів.

Реформи адміністрації Ф.Рузвельта стосувалися соціалізації

капіталізму, посиленню ролі держави, підвищенню державних витрат, застосуванню антимонопольних мір. Вважають, що на характері його реформ відбився також досвід соціалістичних перетворень, що відбувалися в СРСР: пенсійне забезпечення, соціальне страхування, державне планування, організація державних робіт. Ф. Рузвельт висував ідеї соціальної відповідальності держави. Більш того, він уважав за можливе обмежити власницькі права спекулянтів, маніпуляторів, фінансистів. Завдяки рішуче проведеним діям, Ф. Рузвельту вдалося, не дивлячись на опір приватного сектора, скоротити безробіття з 26% до 1,2% при зростанні виробництва удвічі. Багато експертів вважають, що саме тоді економіка США почала набирати свій ритм.

Все ж таки, не дивлячись на успіх заходів зі стабілізації економіки, ужитих Ф.Рузвельтом в США, більшість мислителів ліберального напрямку першої половини XX ст. залишилися вірними ідеї існуючого зв'язку між індивідуальною свободою, приватною власністю і рівнем економічної ефективності суспільства. Вони наполягають, що ніхто не має права порушувати чужу свободу, у тому числі й економічну. В основі цих уявлень — кредо "laissez faire", яке можна трактувати як право людей робити те, що вони хочуть, надати їм право бути самими собою в економічній діяльності та віросповіданні, культурі, повсякденному житті й думках. І індивідуалізм, який став основою європейської цивілізації, на думку одного з видних представників неоліберального напрямку Ф.Хайека, це не егоїзм і самозакоханість, це перш за все пошана до особистості ближнього, це абсолютний пріоритет права кожної людини реалізувати себе у цьому світі.

На думку представників неоліберального напрямку в політичній економії, саме свобода у сфері економічної діяльності є головною і необхідною умовою швидкого економічного зростання, де для збалансованого розвитку суспільства в принципі достатньо дії механізму вільного ринку і вільної конкуренції, що автоматично встановлюють рівність між попитом і пропозицією. Роль держави в економіці має бути зведена до мінімуму; головне і по суті єдине завдання державних структур вони вбачають у створенні й підтримці умов, необхідних для сприятливого розвитку вільної конкуренції, під якою розуміють створення рівних можливостей для всіх.

Економіст і філософ Л. Мізес займався проблемою грошового обігу. Також його інтереси перебували в сфері аналізу логіки індивідуальної трудової діяльності людини і розгляду мотивів, які спонукають людину працювати, зокрема психологію, мораль, інстинкти. Значну увагу Л. Мізес приділяє аналізу функціонування

різних економічних систем, послідовно розглядаючи три варіанти економічного устрою сучасного світу: чисто ринкове господарство, "зіпсований ринок" і неринкову економіку. Під час аналізу функціонування ринкової системи він вивчає проблеми еволюції, місця і ролі такого найважливішого для ринкового господарства інституту, як приватна власність. На його думку, саме приватна власність є "необхідним реквізитом цивілізації і матеріального добробуту", а її соціальна функція полягає в тому, що вона сприяє оптимальному використанню ресурсів і забезпечує суверенітет споживачів. З погляду Л. Мізеса, тільки приватна власність спроможна бути основою раціональної економічної діяльності. Він аналізував неринкові системи господарювання, під якими насамперед він розумів соціалістичну систему.

Л. Мізес робить висновок про "логічну і практичну неможливість соціалізму", відмовляючи їй в раціональній організації господарства. На його думку, встановлення соціалістичного ладу означає ліквідацію раціональної економіки. Планове регулювання економіки виключає можливість ринкових принципів ціноутворення, без чого неможливо виміряти внесок різних чинників виробництва в цінність споживчих благ. У свою чергу, це робить неможливим ефективне використання ресурсів. При соціалізмі панує система довільних оцінок, що дало підставу для Мізеса назвати соціалізм "системою запланованого хаосу". З дещо інших позицій розглядав роль інституту приватної власності його учень і послідовник Ф.Хайєк. Він уважав, що система приватної власності є насамперед найважливішою гарантією свободи, і, що є особливо цікавим, не тільки для тих, хто цю власність має, але й для тих, у кого її немає. Оскільки поки контроль над власністю розподілено між безліччю незалежних один від одного людей, ніхто не має над нами абсолютної влади. У суспільстві ж, де все планується зверху, добробут кожного залежатиме не від його уміння або везіння, а від вирішення найвищого органу. Саме він здійснюватиме всю повноту влади. За Ф.Хайєком, ринок сполучає конкуруючі цілі, але не гарантує того, які з цих цілей будуть досягнуті насамперед. У цьому криється одна з основних причин, чому люди відказувались від ринку. В економічних моделях як утопічного соціалізму, так і наукового комунізму передбачалося існування загальної шкали пріоритетів, де визначалося, які з потреб підлягають задоволенню, а які – ні. Але ця шкала пріоритетів, і в цьому її недолік, відображала б уявлення тільки самого організатора системи. У рамках концепції "індивідуалізму розвитку" Ф.Хайєка характерним є акцент на творчу спрямованість людини, прагнення до відшукування або створення потреб, які ніхто не задовольняє або задовольняє не повною мірою. Таким чином,

здійснюється зв'язок свободи і прогресу. У цьому криється ще один аргумент проти централізованого планування. Оскільки виробництво невідомого продукту не може бути внесене до плану, то система директивного планування припускає репродукцію структури суспільного виробництва, що склалася. Таким чином, цінність конкуренції полягає в тому, що її результати непередбачувані й загалом відмінні від тих, до яких кожен свідомо прагне. Але в цьому ж криються і причини бажання знищити конкуренцію, оскільки, хоча в цілому наслідки конкуренції корисні, вони неминуче припускають розчарування або розлад чийхось очікувань.

Отже, неолібералізм – це економічна і політична доктрина, яка багато в чому вплинула на хід історії в кінці XX – початку XXI століття. Визначення такої доктрини можуть відрізнятися, але у будь-якому випадку можна сказати, що неолібералізм – це теорія, згідно з якою система капіталістичних ринкових відносин і ринкового обміну може бути застосована до будь-яких сфер людської діяльності і є основою етичних норм, достатньою для регулювання поведінки людини в будь-яких обставинах. Відповідно до цієї доктрини втручання держави в економіку і сферу соціальних відносин має бути мінімальним. Капітал має бути вільний від будь-яких обмежень. Держава повинна відмовитися від більшості соціальних програм і мінімізувати податки на прибуток корпорацій, відмінити прогресивну шкалу податків на доходи, провести масштабну приватизацію. Максимальний прибуток і свобода приватної економічної ініціативи є пріоритетними в будь-яких сферах. Більшість представників неолібералістичного напрямку є прихильниками обмеження прав профспілок. Неоліберали зазвичай дотримуються доктрини свободи приватного життя, але часом досить лояльно ставляться до обмеження політичних прав громадян (аж до встановлення диктатури) у тих випадках, коли це відбувається на користь крупних корпорацій. Часто зазначають, що неоліберали є прихильниками короткострокових контрактів у всіх сферах – від трудових до сімейних відносин.

Також в «сім'ю лібералізмів» входять лібертаріанство і лібертинізм.

Лібертаріанство і лібертинізм. Лібертаріанство і лібертинізм – явища у вітчизняному науковому інформаційному просторі достатньо нові, принесені дослідницьким запалом американських і західноєвропейських мислителів. Проте лібертинізм потрапив у сферу рефлексії вітчизняної політології як поняття, що, з погляду політичної філософії, певною мірою протистойть сучасному лібералізму. Згідно з поглядами Уолтера Блока, – американського професора економіки – необхідно насамперед подолати плутанину між поняттями

лібертаріанство і лібертинізм.

Лібертаріанство – це політична філософія. Вона займається тільки правильним застосуванням сили. Головною її передумовою є положення про те, що загроза застосування або спроба застосування насильства проти особистості або власності без дозволу має бути незаконною; застосування сили виправдовується тільки у разі захисту або відплати. Лібертаріанство – це теорія про те, що має бути незаконним, а не про те, що зараз заборонено законом. Правовий кодекс лібертаріанства формулюється в термінах ініціації насильства. Оскільки, якщо лібертаріанство будуватиметься на передумові про те, що вторгнення або перетин кордону без запрошення має бути покарано, то необхідно знати, «де закінчується ваш кулак і починається моє обличчя». Коли закладено основи, можна пов'язати лібертаріанство з проблемами сутенерства, проституції і наркоторгівлі. Лібертаріанство як політична філософія не говорить нічого про культуру, вподоби, мораль або етику. Ще раз: у ньому поставлено тільки одне запитання, на яке дають тільки одну відповідь. Запитання таке: «Чи пов'язана дія з ініціацією насильницького вторгнення?». Якщо так, то застосування (легальної) сили для того, щоб зупинити вторгнення або покарати за нього, буде виправданим; якщо ж вторгнення немає, то воно неприпустиме. Оскільки жодна із згаданих вище дій не пов'язана з «порушенням межі», їх не можна заборонити законом. Прихильники даного підходу, наприклад Р. Нозик, висловлюються за легалізацію «злочинів без жертв» — проституції, наркоманії, гомосексуалізму. Лібертинізм протистоїть сучасному лібералізму. Лібертина можна визначити так: це людина, яка любить і вітає всілякі пороки, бере участь в них і відстоює їхню моральність, але в той же час остерігається будь-яких проявів необґрунтованого насильства. Таким чином, лібертин вітатиме проституцію, наркотичну залежність, садомазохізм і тому подібне, і може так статися, що навіть займатиметься цими речами, але примушувати до цього нікого не стане.

Отже, на закінчення аналізу лібералізму як ідеології можна сказати таке: швидше за все лібералізму як чогось єдиного ніколи не було, була лише «сім'я лібералізмів». Найчастіше ми маємо справу з множиною теорій, об'єднаних якимись загальними принципами, прихильність до яких відрізняє лібералізм від інших ідеологій.

До цих принципів належать такі: індивідуалізм, пріоритет інтересів індивідів перед інтересами суспільства або групи, прихильність до ідеї прав людини і цінності свободи особистості. Хоча зміст права, як й інтерпретація свободи, в ході довгої історії розвитку ліберальних ідей зазнав істотних змін, пріоритет свободи як головної

для лібералів цінності залишилися незмінним.

Прихильники лібералізму трактують свободу як відсутність примушення і бачать її природні обмеження в рівних правах інших людей. Рівність формальних прав вони вважають єдиним видом рівності, сумісним зі свободою як пріоритетною цінністю. Права індивідів зведено до «суми прав», до числа яких належать політичні свободи, свобода думки та свобода совісті, а також права, що стосуються незалежності особистості, які підкріплено гарантіями особою власності.

Важливим принципом, характерним для ліберального підходу, є раціоналізм, віра в можливість поступового цілеспрямованого вдосконалення суспільства реформістськими, але не революційними заходами. Ліберальна ідеологія висуває певні вимоги до характеру здійснюваних перетворень. Лібералізм з великою повагою ставиться до суб'єктивних прав людей. Взагалі ліберальній державі цілком не властиве насильницьке втручання в існуючі життєві взаємовідносини людей і будь-яке порушення звичних життєвих форм.

Більшість представників лібералізму віддають перевагу рівності можливостей перед соціальною рівністю. На їхню думку, держава гарантує рівність усіх без винятку громадян перед законом, рівні права участі у політичному житті та рівність можливостей у соціально-економічній сфері, що, власне, й забезпечує реалізацію принципів справедливості. Це, мабуть, найбільш уразливе місце в позиціях лібералів. Жодному з них, по суті, не вдалося вирішити протиріччя між рівністю і свободою, між рівністю, свободою та справедливістю. Незважаючи на це ідеї лібералізму продовжують залишатися актуальними і в наші дні. Саме з тієї причини, що, на думку українського вченого В. Заблоцького, «людство невпинно рухається до форм існування, які надавали б кожній людській істоті – саме тому, що це Людська істота – можливість існувати вільно, неутиснено, не піддаючись брутальному гнобленню і принижуючій дискримінації. Людство колись звільниться від війн і в'язниць, митниць і податкових інспекторів, від нетерпимості й фанатизму – настане Доба Великої Емансипації, і зусилля усіх поколінь лібералів будуть, мабуть, належним чином оцінені».

Контрольні запитання

1. Які передумови виникнення ідеології лібералізму?
2. Кого називають родоначальником ліберальної інтелектуальної традиції?
3. Які ідеї і цінності становлять суть ліберальної ідеології?

4. Інтереси яких соціальних верств знайшли найбільш повне відбиття в ідеології класичного лібералізму?
5. Яке місце в концепції класичного лібералізму відводиться відносинам особистості й держави?
6. Як трактують представники ліберальної традиції поняття «рівність»?
7. У чому ліберали бачили призначення державної влади?
8. У чому полягають основні відмінності неолібералізму від класичного лібералізму?
9. Які ідеї є суттю соціального лібералізму?
10. Чим можна пояснити той факт, що в останні десятиріччя XX ст. відбулося розчарування широких мас в лібералізмі?

Тестові завдання

1. Виділіть риси, властиві соціальному лібералізму в другій половині XX ст.:
 - а) необхідність підпорядкування людини державній владі; влада як справедливість природи;
 - б) погляд на плюралізм і соціальні вимоги як головні загрози демократії;
 - в) державна політика має сприяти економічній стабільності й запобігати соціальним потрясінням;
 - г) підхід до аналізу суспільних явищ з позицій інтересів працюючих мас.
2. Виділіть твердження, що характеризують концепцію «суспільного договору» Т. Гоббса (правильних два пункти):
 - а) основа походження держави – "дикий інстинкт" самозбереження, що вселяє в людину страх смерті. У природному стані панує повна анархія – постійна війна всіх проти всіх, яка не може завершитися чією-небудь остаточною перемогою;
 - б) влада визначається як реальна здатність одиниці системи акумулювати свої «інтереси» в контексті системної інтеграції і у цьому сенсі здійснювати вплив на різні процеси в системі;
 - в) «Що краще: щоб государя любили або щоб його боялися? Люди менш бояться заподіяти шкоду тому, хто виявляє до них любов, ніж тому, хто вселяє страх. Адже любов підтримується вдячністю, а страх підтримується загрозою відплати»;
 - г) початковою стадією утворення всякої держави слід уважати згоду більшості людей на її створення шляхом взаємної відмови від частини своїх прав на користь суверена. Для виконання основної умови суспільного договору (збереження безпеки підлеглих)

суверен повинен мати всю повноту влади.

3. Основи ліберальної політичної економії розробив у кінці XVIII століття:

- а) Ш.-Л. Монтеск'є;
- б) Т. Гоббс;
- в) А. Сміт;
- г) Ж.-Ж. Руссо.

4. Прихильники якої класичної ідеології абсолютизували принцип «держава - нічний сторож»:

- а) соціалізму;
- б) лібералізму;
- в) радикалізму;
- г) консерватизм?

5. Хто з мислителів є визнаним родоначальником лібералізму:

- а) Д. Істон;
- б) Дж. Локк;
- в) Ш.-Л. Монтеск'є;
- г) Дж. Медісон?

6. Яка ідеологічна течія сформувалася в кінці XVII – XVIII ст. як ідеологія класу буржуазії на базі ідей епохи Просвітництва:

- а) лібертаріанство;
- б) утопічний соціалізм;
- в) анархізм;
- г) лібералізм?

7. З "Новим курсом" американського президента, представника Демократичної партії Ф.Д. Рузвельта дослідники пов'язують формування ідеології:

- а) неоконсерватизму;
- б) неолібералізму;
- в) неофашизму;
- г) демократичного соціалізму.

8. Для якої ідеології характерною є не просто ідея вільного розвитку і самоствердження особистості, а ринкова інтерпретація свободи як свободи приватного підприємництва:

- а) неоконсерватизму;
- б) ленінізму;
- в) лібералізму;
- г) анархізму?

9. У системі поглядів якої ідеології приватна власність розглядається як гарант і міра свободи людини:

- а) правого радикалізму;
- б) лівого радикалізму;
- в) лібералізму;
- г) ленінізму?

Тема 3. КОНСЕРВАТИЗМ І НЕОКОНСЕРВАТИЗМ

Основні поняття й терміни теми: консерватизм, неоконсерватизм, державне регулювання, гетерогенність політична, нерівність політична, порядок політичний, справедливність соціальна, татизм.

Як категорія для класифікації конкретного типу політичної ідеології консерватизм визначився наприкінці XVIII століття. Початком і **джерелом сучасної консервативної соціально-політичної думки** є опублікування в 1790 році славетного есе Е. Берка "Міркування про революцію у Франції", а термін "консерватизм"

узвичаївся після створення Шатобріаном у 1815 році журналу "Консерватор". Уперше основні тези політичної ідеології консерватизму були сформульовані в роботах Е. Берка, Ж. де Местра, Л. де Бональда і їхніх однодумців: Ф. Ламенне, У. Вудсворта, С. Колриджа, А. де Токвіля та ін. Засновники консерватизму у своїх соціально-політичних концепціях протиставляли індивідуалізму й вірі в прогрес мислителів Просвітництва теократичні теорії, згідно з якими суспільство є цілісним організмом божественного походження. Суспільство, на думку консерваторів, розвивається на підставі функціонування традицій, що є запорукою збереження його нерозривного зв'язку з минулим. У такий спосіб заперечується цінність ідеї суспільного договору, яку поділяє більшість просвітителів, і відкидається можливість дискутувати про допустимість руйнування впорядкованого суспільного ладу, стабільність якого доведена історією, а цінність незаперечна на підставі збереження суспільства й благополуччя його членів. Заперечуючи революцію як форму сваволі людини, як насильство над природою, консерватори протиставляють їй еволюційну модель розвитку суспільства. Консерватизм стверджує, що логіка еволюції суспільства задається вищими силами і тому не допускає втручання в хід подій – суспільство апіорі має так звану "життєву силу", що є "рушійною силою" розвитку. Її існування ірраціональне. Із цього концептуально найважливішого положення випливає знаменита теза "історизму" – суспільство повинне оцінювати те, що відбувається, з позицій "історичного світогляду", тобто знаходити в подіях вищу мудрість задля її втілювання. Вона являє собою ту вічну й незмінну мету, якій заради суспільного блага не слід протиставляти інші штучні, раціональні завдання, що суперечать задуму Творця й вищому порядку. Результатом утілення вищої мудрості й кінцевою метою розвитку є "держава добробуту" – поєднання ідеального божественного ієрархічного соціально-політичного порядку й супровідного до нього економічного процвітання. Так, філософські концепції Древньої Греції й Древнього Рима вбачали в природі й суспільстві відбиття й логічне продовження порядку Космосу, а теорії Древнього Сходу – Неба.

Таким чином, людський розум як рушійна сила прогресу, що, на думку лібералів, є основним джерелом добробуту суспільства, на думку консерваторів, навпаки, сприяє його занепаду й руйнуванню. Бурхливі темпи розвитку економіки кінця XVII – початку XIX століть підтверджували тезу консерваторів про незмінну мудрість розвитку суспільства відповідно до логіки Провидіння й модифікації традицій так само й тією самою мірою, як теза лібералів про людську мудрість,

що визначає хід історії. Так, на переконання Н. Макіавеллі, в історії може бути знайдено будь-який приклад, а на думку Ф. Ніцше, історія подібна до сфери, центр якої всюди. Тим часом консерватори виводили із принципу історизму органістичну теорію держави, яку ототожнювали з живою істотою, яка має всі необхідні для організму ознаки; елементи, наділені специфічними функціями, нерозривні зв'язки між ними, границі системи і її здатність до самозбереження й саморегуляції. Ці положення, основані на позитивізмі, співзвучні ідеям О. Конта й Г. Спенсера. Консерватори розробили їх стосовно до влади – вона в остаточному підсумку є першоосновою, що утворить необхідну ієрархічну структуру суспільства і саму державу. На відміну від держави влада не має теоретичних джерел – у її ідеальному існуванні "речі в собі" приховані вічна істина й невичерпний ресурс божественного порядку. А соціально-політична ієрархія, що відображає його в матеріальному світі, і феноменальна, і ноуменальна. Подібно до наведеного вище ірраціональне трактування влади притаманне політичним теоріям Конфуція, Платона, А. Августина, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Ф. Гегеля, Г. Моска та ін.

Необхідність ієрархії концептуально впливає, з одного боку, із багатофункціональності суспільного організму, що має потребу в інституціональному закріпленні, а з іншого – із необхідності збереження правил розподілу суспільних благ. Саме остання теза використовується консерваторами для апологетики соціальної нерівності. Елітарність влади і її належність традиційній еліті склалися історично. Заслуги громадян перед суспільством і державою неоднакові, тому розподіл благ не може бути рівномірним, і всі механізми розподілу привілеїв, природно, концентруються в руках еліти, контроль над якою здійснюється тільки волею монарха. Таким чином, природним можна вважати лише суспільство, основане на чіткій ієрархічній структурі. Таке суспільство слід вважати законним на підставі можливості максимального задоволення суспільних потреб, тобто забезпечення цілісності й життєздатності суспільного організму. Однак не можна знову не зазначити, що консерватизм увібрав у себе різноманітні й часом суперечливі ідеї, які рідко було виражено яким-небудь єдиним політичним курсом у рамках програми конкретної політичної сили. Винятком є американський консерватизм, що, як побачимо далі, неможливо розглядати автономно від політичних течій.

Пояснити концептуальну й політичну гетерогенність консерватизму можна специфікою його соціальної бази. На відміну від інших ідеологій, головним чином лібералізму й комунізму, поява

консерватизму як ідеологічної течії не пов'язана ні з розробленням концепції інтересів і обґрунтування ідеалів, ні з виникненням прагнень політичної влади пригноблених соціальних шарів. У момент свого зародження консерватизм став виразником інтересів, установок і орієнтирів тих соціальних груп і класів, положенню яких загрожують об'єктивні умови розвитку суспільства. Мова йде про тенденції, спрямовані на кардинальну зміну існуючих традицій, норм і переконань, а як наслідок, і соціальних інститутів, які створювалися в інтересах цих класів. Зазвичай, ідеологія консерватизму створювалася у відповідь на погрозу знищення привілеїв традиційної аристократії й руйнування елітарності суспільства в її звичному на той момент вигляді. Але майже парадоксальною виглядає симпатія до консервативних ідеалів соціальних груп і фракцій, що не є ні привілейованими, ні економічно сильними, але які відчувають тиск або з боку демократичних сил, або заможних верств населення. Можливо, ці симпатії дрібної й середньої буржуазії, ремісників, селян і найманих робітників обумовлені перевагою стабільного суспільства й перевірених часом цінностей, ідеалів і моделей розподілу благ над неперевіреним та ілюзорним. Але факт визнання консервативних ідей більшістю громадян держав у різні періоди і у різних регіонах пройшов перевірку історією.

Центральна проблема консервативного мислення була сформульована Г. Рормозером у 1975 р. – співвідношення держави (політики) й ідеології. Дослідники зазначають, що консервативний тип світогляду породжує специфічне консервативне світовідчуття. Історично сформувалися такі **правила консервативного світогляду**: 1) перевага поетапної еволюційної моделі суспільного розвитку перед революцією; 2) необхідність ієрархії, керівництва й авторитету, ідеалізація влади й держави, заперечення індивідуалізму; 3) довіра до звичаїв і традиційного права, заперечення переваги права перед мораллю, але опора на юриспруденцію в здійсненні владних функцій – визнання примусу й насильства головними методами влади; 4) взаємозумовленість свободи й приватної власності; 5) значущість багатства для встановлення порядку; 6) віра в панування божественного порядку на землі й божественне походження влади, створеної для його втілення. Можна виділити також основні **принципи політико-консервативного мислення**: 1) принцип збереження – наступності; 2) принцип порядку; 3) пріоритет інтересів цілого відносно частини – інтересів держави, нації, суспільства й групи стосовно індивідуального; 4) пріоритет влади відносно інститутів і форм громадянського суспільства; 5) пріоритет держави відносно всіх інших суспільних форм та інститутів.

Різноманітність ідей і установок, що стали основою створення цілісної концепції ідеології консерватизму, безумовно, є сильною її стороною. Кілька традицій у рамках даної ідеологічної течії позначилися вже на перших етапах розвитку. Англосаксонська традиція пов'язана з ім'ям англійського філософа Е. Берка, традиція, більш властива країнам континентальної Європи, – з іменами французьких мислителів Ж. де Местра, Л. де Бональда та А. де Токвіля, що значною мірою поповнив класичну теорію новим змістом, не відмовляючись від сенсових засад. Вона значною мірою збагатилася ідеями й установками класичної англосаксонської традиції в теорії Т. Карлейля. Третьою в цьому ряді прийнято вважати американську модель консерватизму, творці якої, А. Гамільтон, Дж. Адамс і Дж. Медісон, як зазначають дослідники, спиралися не тільки на європейські традиції консерватизму, але й на положення класичного лібералізму, що дало підстави вважати американський консерватизм "елітарною моделлю лібералізму й демократії", "помірною моделлю лібералізму". Далі в США сформувалися ще два напрямки. Ідеї А. Гамільтона продовжив Г. Клей, а апологетику рабства запропонували Дж. Келхун, Дж. Фіцх'ю і Т. Дью. Пізніше ідеологом «грубого індивідуалізму» «війни всіх проти всіх» став У. Самнер, а «освіченого індивідуалізму» часу «проспериті» – Г. К. Гувер. Основні традиції консерватизму шляхом своєрідного синтезу ідей і положень виявляються в різних політичних регіонах у національно-специфічних формах.

У концепції Е. Берка, викладеної в 1790 р., критика ідеї революційного суспільства ґрунтується на переконанні в гріховній сутності людини, якому проклін первородного гріха не залишає можливості відрізнити правду від неправди й істину від омани. За своєю природою людина не відає, що для неї краще, а що гірше. Будь-яка спроба переулаштувати суспільство інтуїтивна й відбувається апіорі наосліп, вона руйнує встановлений розумний перевірений часом порядок. Жодне покоління не має права руйнувати втілену в традиціях мудрість – збережений предками суспільний лад. Із традицією мають співвідноситися політичні принципи й форми суспільно-політичних інститутів. Корінна зміна політичного ладу й революція можуть призвести тільки до диктатури, що перетворює народ в "юрбу розмовляючих голів" під гнітом тирана, що захопив владу. Монархія, на думку Берка, є саме тією формою правління, що передається від покоління до покоління й забезпечує наслідування традицій і досвіду, порядок, спокій і добробут суспільства. Дійсна свобода дарована англійському народу звичаєм і традицією.

Л. де Бональд у 1796 р. будує свою концепцію, спираючись на

органістичні чинники організації суспільства. Живими істотами Бональд вважає не тільки суспільство, але й владу, що служить збереженню суспільства. І суспільство, і влада викликані до життя Божою волею. Ідучи їй всупереч, людина ризикує зруйнувати якусь найважливішу життєву основу реального миру й укладену в ньому духовність. Поклоніння прогресу й свободі не зробить нерозумну за своєю природою людину розумною, а тільки призведе до морального занепаду й руйнуванню всього того мудрого й вічного, що вдалося зберегти зусиллями багатьох поколінь для нащадків за допомогою традицій і древніх інститутів. На підставі визнання суспільства організмом індивідуалізм просвітителів зазнає різкої критики – зробити нерозумну людину здатною домогтися блага й добробуту може тільки суспільство. Людина існує тільки для суспільства, суспільство створюється тільки для самого себе, вважає Бональд. Знову ж тільки суспільство є відносно самодостатнім.

Ж. де Местр у 1796 р. продовжує цю думку, вважаючи основною цінністю й надією суспільства середньовічну трійцю папа – король – кат, тобто відбувається апеляція до духовної влади, світської й, зрештою, до меча караючого, що є розплатою за гріхи людські. Але разом з рішучим захистом феодальних порядків де Местр виявляє терпимість стосовно змін, вважає їх "ознакою життя". Змінюється лише форма, уважав він, божественний же зміст, відбиття й втілення вищої мудрості в суспільних інститутах залишаються незмінними.

Наступним теоретиком послідовної англосаксонської консервативної традиції вважається Т. Карлейль. В основі його оцінок історії й прогресу лежить моральність людства – віра, любов і відданість Творцеві. Релігія є способом вираження внутрішнього миру людини в суспільному житті й найважливішим інструментом впливу суспільства на своїх представників з метою зміцнення моральної сили. Кожна людина різною мірою відзначена Богом розумово й фізично. Нерівність тим більш природна, що тільки усвідомлення людиною свого місця в суспільстві й виконання пов'язаних із цим дій і функцій дає їй щиросердечний спокій, а суспільству – стабільний уклад. Адже тільки свідомість в остаточному підсумку визначає обов'язок людини стосовно самої себе. Організуючим початком у суспільстві є держава.

Не можна залишити без уваги таку яскраву в історії європейської політичної думки фігуру, як А. де Токвіль. Завдяки об'єднанню у єдину теорію елементів ліберальної і консервативної ідеологій, Токвіль увійшов в історію як теоретик "ліберального консерватизму" і засновник європейського неоконсерватизму.

Політичні відносини, на думку Токвіля, не тотожні соціальним. Суспільство створюється вже за фактом визнання влади й законів,

утілених у діяльності політичних інститутів, й існує завдяки спільності інтересів його членів. Демократія ж являє собою не тільки тип політичного устрою, але й специфічний тип устрою суспільного, що спирається на рівність і тому тяжіє до мінімізації соціальних розходжень. Однак демократія має зворотну сторону. Зближуючи людей, вона ізолює їх один від одного, змушуючи покладатися на власні розум і сили в реалізації своїх інтересів. Таким є прояв рівності в демократичному суспільстві. Необхідність захисту власних інтересів веде людину у бік, протилежний суспільним інтересам.

Схильність до лібералізму, як вже згадувалося, завжди була відмінною рисою американської моделі консерватизму. Лібералізм і консерватизм протягом усієї американської історії виступали як її головні ідейно-політичні традиції. Якщо в Європі лібералізм вийшов з філософії Просвітництва й захищав буржуазні цінності, а консерватизм служив інтересам аристократії, то в США обидві течії були по суті буржуазними і являли собою різну інтерпретацію фундаментальних принципів Просвітництва – демократичну й помірну. Перша оформилася в лібералізм, а друга – у консерватизм.

Консервативне трактування прав індивідуума було запропоновано А. Гамільтоном, Дж. Адамсом, Дж. Медісоном. Першоосновою державної влади визнавалися ідеї суспільного договору, народного суверенітету, принципу поділу влади й невідчужуваних прав людини на свободу – слова, друку, зборів. Ця позиція переважала до революції й під час неї. Пізніше серед усіх свобод пріоритет було віддано економічній свободі. Більш того духовні й політичні свободи користувалися настільки меншою популярністю, що навіть не ввійшли в "Білль про права" проекту федеральної конституції, яка гарантувала й декларувала неправомочність суспільства втручатися в природний хід речей. Популярність економічних свобод А. Гамільтон виразив досить радикально на той час. Він уважав очевидною істину, що не може існувати нічого схожого на рівність у володінні власністю – нерівність же у володінні нею є наслідком самої свободи, а подальший розвиток промисловості й торгівлі буде ще більше збільшувати цю прірву. М. Морріс підсилив цю позицію таким положенням – життя і свобода мають цінуватися більше, ніж власність, але при більш уважному розгляді питання необхідно буде визнати, що вищою цінністю суспільства є саме власність.

Американський консерватизм цілком склався до початку XIX століття. Застій настав у 60-х роках, коли послідовні невдачі політики, основаної на консервативній ідеології, призвели до розвитку в консерватизмі ще двох напрямків. Ідеї А. Гамільтона продовжив

Г. Клей. Концепція будувалася на пріоритеті влади федерального уряду, захисті представницьких принципів демократії й "влади законів", підтримці монополії Національного банку, протекціонізму в зовнішньоекономічних зв'язках, захисті інтересів національної промисловості й торгівлі. Другий напрямок, що захищав інтереси плантаторів і підприємницьких шарів, представляли Дж. Келхун і Дж. Фіцх'ю. Теза А. Гамільтона про невикорінність поділу суспільства на ворожі соціальні шари одержала у їхній інтерпретації своєрідне тлумачення. Оскільки експлуатація непереборна й природна, то залишається вибирати лише найбільш прийнятну й "гуманну" її форму. Рабовласницькій експлуатації слід віддати безумовну перевагу перед капіталістичною на підставі моральної деградації робочих верств порівняно з рабами-неграми. Висновок на користь рабства – наочний. Парадоксальним є інше. Чорна раса визнавалася неповноцінною на таких підставах. Абсолютна економічна свобода призводить до необмеженої експлуатації. Загибель відсталих представників людського роду в таких умовах неминуча. Їхнім природним правом, що гарантує їм виживання, має стати право на рабство. Згубність економічної свободи виводилася з моральної переваги відсталих верств, що визначає слабкість позиції їх носіїв у світі економічної свободи.

Останній успіх класичного консерватизму в США припав на 20-ті роки ХХ століття, що увійшли в історію як десятиліття "проспериті". Його пов'язують з ім'ям президента Г.К. Гувера, який зробив спробу модифікувати класичний індивідуалізм. Уведене ним поняття "грубий індивідуалізм" виражало ідеали економічного лібералізму й утілений у них зміст абсолютної свободи в економічній сфері. Концепція "освіченого індивідуалізму" багато в чому суперечна "грубому індивідуалізму", хоча офіційно вважає його своєю основою, заперечувала соціал-дарвіністські принципи необмеженої свободи. Держава повинна утримуватися від утручання у відносини праці й капіталу. Її завданням проголошувалася просвіта робітників і підприємців щодо форм добровільної співпраці й розв'язання економічних конфліктів різного рівня. Зміст усіх заходів – припинення спроб монополізувати ринок і ствердження у такий спосіб нічим не обмеженої конкуренції й економічної свободи, основаної на природних законах природного походження.

Політика, основана на цій доктрині, мала короточасний успіх, що змінився занепадом консервативної ідеології в США. Після економічної кризи 30-х років ХХ століття провідні позиції зайняв лібералізм. Консерватизм в Америці повернув свою колишню популярність тільки в 50-ті роки в оновленому варіанті – як

неоконсерватизм.

Такими є основні традиції, що сформувалися в руслі консервативної ідеології. Разом з тим консерватизму як єдиній політико-ідеологічній концепції властива спільність поглядів з цілого ряду позицій. Вже згадана перевага консерваторів усього перевіреного над неперевіреном – рівності над нерівністю, індивідуального над суспільним, еволюційного шляху розвитку суспільства над революційним, релігійного світогляду над науковим, сильної влади над хаосом – визначило єдність консерваторів у ставленні до інших, не менш важливих цінностей. Відповідно до формули Гегеля "все дійсне розумно, все розумне дійсно" консерватори не тільки розглядають існуючий світ як найкращий з усіх можливих, але й вишукують способи збереження існуючого стану речей у всіх сферах. Так, сама можливість матеріальної й іншої підтримки соціально незахищених верств населення розглядається консерваторами як руйнування соціальної справедливості, оскільки визнання й заохочення заслугують тільки індивідууми, достатньою мірою розкриваючи потенціал, закладений у них природою. Соціальна справедливість – у нерівності, що виявляє здатності членів суспільства в природній сфері спілкування й закріплює за ними відповідним чином соціальні статуси, що зобов'язують виконувати суспільно корисні функції. Індивід, що не знайшов себе в суспільстві, або загине, або через об'єктивну необхідність знайде собі застосування.

Позиція консерваторів щодо ринку може здатися суперечливою їхнім поглядам на одну з базових цінностей – владу. Справа в тому, що консерватори послідовно дотримувалися ліберальних поглядів на втручання держави в економіку. Тут, на їхню думку, сприяння владних структур стабілізації більш ніж неприйнятне. Але якщо ліберали вважали ринкові відносини джерелом зміцнення соціальних відносин і реалізації розуму як основи прогресу, то консерватори бачили в них прояв природних сил і природних законів, найважливіших через матеріальну природу самого суспільства. Суспільство не може не споживати, отже, руйнування економічної першооснови смерті подібне навіть при збереженні всього іншого. Виходить, навіть священний інститут влади не може протиставити свідомість – навіть колективну – природі. Таке ставлення до ринку диктує регулятивне втручання держави тільки в один аспект економічних відносин – відносин власності. Держава не може не сприяти й не підтримувати приватну власність і не захищати інтереси власників. Будь-яка власність священна, оскільки є вираженням і мірою соціальної справедливості.

У цілому ідею сильної держави підтримувала, як ми вже зазначали, більшість консерваторів. Держава втілює не тільки інститут влади, вона поєднує соціальні й політичні структури, зберігає їх за допомогою офіційних правил у рамках існуючих традицій. Сильна влада здатна зберегти єдність суспільства, що є умовою успішного протистояння будь-яким погрозам і пагубним змінам. Будучи супротивниками кардинальних змін сформованого порядку, прихильники консервативних ідей розподіляли реформи на системоперетворюючі й системозберігаючі. І якщо перші слід проводити в самих крайніх випадках, а якщо можливо, відмовлятися від них зовсім, оскільки стабільна соціальна система не має в них потреби, то другі слід періодично застосовувати з метою підвищення стабільності суспільства. Таким чином, політичним ідеалом консерваторів можна вважати сильну державу, що контролює всі сфери життєдіяльності суспільства, крім економічної в аспектах власності й відносин виробництва й обміну.

Такими є **базові постулати класичного консерватизму**. На них побудована теоретико-ідеологічна конструкція, у якій знаходять вираження основні ідеали й цінності консервативної традиції. Природу ідеалу консерватизму виведено з різноманіття й суперечливості суспільних потреб, основаних на ідеї як вищій формі освоєння дійсності. Є можливим виділити основні риси ідеологічного консервативного ідеалу в основних сферах суспільної життєдіяльності.

Політичний ідеал: 1) влада має абсолютну політичну значущість і суспільну цінність, незмінно божественне походження й божественну сутність, виконує месіанську роль інструменту й невичерпного ресурсу внесення божественного порядку в суспільні відносини, і на цій підставі має політичний суверенітет; 2) політика призначена для цілеспрямованої реалізації владних відносин, її носіями за виключним правом є держава й політична еліта – ця сфера не допускає конкуренції ні усередині себе, ні з іншими суб'єктами, тому що служить метою вищого суспільного блага у вигляді внесення порядку; 3) система права відбиває необхідний суспільству комплекс політичних привілеїв і соціально-економічних преференцій для додання статусу закону принципам соціальної справедливості – їхньої формалізації й забезпечення гарантії державного захисту; 4) джерелом права є держава, що не допускає демагогії в реалізації законності політичними методами – ідеї народного суверенітету й соціального партнерства відкидаються в принципі, держава визнається самостійним суб'єктом права й забезпечує приказну покору суспільства, а не маніпулювання ілюзорною рівністю інтересів;

5) кращим способом розв'язання суспільних протиріч є імперативний – держава забезпечує свій суверенітет політичними засобами, відмовляючись від народного суверенітету на користь всемогутності абсолютної монархічної влади; 6) кращою формою правління є абсолютна монархія, що відображає централізовану єдність миру, керованого волею Творця, і втілює його принципи у суспільно-політичному житті; 7) визнається елітарність влади за природою й способом функціонування, її панування, що найкраще й незалежно від обставин здійснює традиційна політична еліта, що формується шляхом спадкування прав і привілеїв (спадкоємна аристократія) – це рятує суспільство від кривавих потрясінь, пов'язаних з прагненням на політичне панування економічної й інших еліт.

Економічний ідеал: 1) державне втручання в економіку має бути мінімізовано заради реалізації інтересів членів суспільства переважно в економічній сфері – у такий засіб громадяни вільно виявляють свої здатності в спеціально призначеному для цього полі діяльності й, збагачуючи себе, знімають тим самим турботи про себе й суспільство з держави – звільняють державу для вирішення завдань особливої суспільної значущості; 2) кращим типом економіки є ринкова – ринок бездоганної конкуренції можна побудувати тільки на основі пріоритету суспільного контролю у формі традицій і моралі його суб'єктів (ліберальна ідея про можливість побудови відносин бездоганної конкуренції, оснований на праві, неспроможна, оскільки намагається сполучити мінімізацію державного втручання з потребою у твердому імперативному контролі індивідуальних свобод з його боку); 3) краща модель керування економікою – централізована, оскільки однаковість і послідовність керування досягається тільки твердою ієрархічною організацією інститутів контролю; 4) відносини власності є необхідними й недоторканими – приватна власність є проявом індивідуальних інтересів і вираженням припустимої свободи; 5) економічна конкуренція є необхідним проявом індивідуальних здібностей, природним механізмом реалізації індивідуальних свобод і об'єктивним джерелом суспільного розвитку, що не суперечить суспільним інтересам – це засіб забезпечити перемогу найсильніших і найдостойніших членів суспільства; 6) економічна еліта повинна формуватися конкурентним шляхом, включати найдостойніших представників суспільства й сприяти процвітанню держави проявом свого потенціалу в соціальній, економічній і духовній сферах, не втручаючись у політичну; 7) взаємодія економічної еліти з політичною обмежена неполітичною сферою й здійснюється неполітичними засобами.

Соціальний ідеал: 1) кращим типом соціальної структури є

класова – жорстка стратифікація із чіткою ієрархічною організацією й перевагою вертикальних зв'язків, що формують горизонтальні, оскільки це найбільш діючий спосіб збереження громадського порядку, 2) ідеальною формою соціальної взаємодії є соціальний консенсус – суспільно-політичний порядок і соціальна єдність важливіші за всі приватні й групові інтереси, породжені їхніми протиріччями конфліктів; 3) соціальна мобільність має бути максимально обмежена – по політичній вертикалі вона неможлива, економічна ж сфера допускає переміщення, які не суперечать політичним інтересам і громадському порядку; 4) позицією, що має вирішальний вплив на соціальний статус індивіда, є ставлення до влади, – політична його складова визначає весь комплекс привілеїв, наданих суспільством, є спадкоємною й незмінною, підвищення його економічної й духовної складових схвалюється суспільством і заохочується авторитетом і престижем у межах відповідних соціальних одиниць; 5) соціальний статус має відігравати визначальну роль у формуванні моделей індивідуальних і групових соціальних дій і суспільних відносин; 6) необхідними позиціями соціальної нерівності є весь комплекс проявів участі індивіда в системі суспільних відносин – політичних, економічних, соціальних і духовних – внесок у розвиток суспільства індивідів і соціальних одиниць дуже різний і потребує відповідного визнання своєї значущості, що необхідно для створення соціальної основи політичного порядку; 7) необхідними позиціями соціальної рівності є рівність перед Богом і рівність зобов'язань перед суспільством – вони мають основи дотримання моралі як єдиного суспільного кодексу й державного права як кодексу політичних привілеїв; 8) кращою формою регуляції суспільства є морально-релігійна – на відміну від закону, ефективність якого залежить від сили державного впливу, релігійна мораль є не тільки зовнішнім, але й внутрішнім регулятором індивідуальної поведінки, пропонуючи перевірені часом і відповідними суспільними потребами його зразки; 9) соціальна справедливість полягає у значущості нерівності членів суспільства, визнанні й обліку їхнього неоднакового внеску в розвиток суспільства й створення суспільного багатства, мірою якого є власність.

Тим часом реальність, зв'язок з якою консервативна ідеологія вважала своїм кредо, наприкінці XIX – початку XX століть стала стрімко змінюватися у бік, протилежний соціальному консенсусу, – ідеалу класичного консерватизму. У консерватизмі центральною стала ідея еквілібру, що проголошує статичну рівновагу політичного й духовного життя суспільства, забезпечуючи союз класових сил. Вона виявилася нежиттєздатною в умовах економічних криз початку XX

століття і їхніх політико-економічних і соціальних наслідків. На зміну капіталізму, основою якого були конкуренція, приватна власність на засоби виробництва і відповідно ліберальна позиція держави, прийшов капіталізм монополістичний, що перетворив нерівність із цінності в культ, а конкуренцію з регулятора ринку – у причину й джерело зовнішньої експансії. Перша світова війна викликала до життя цілий ряд явищ, що потребували трансформації ідеологічних концепцій усіх напрямків. Центральною проблемою, яку розв'язували ідеологи капіталізму, був крах концепції "держави загального добробуту", що призвів до провалу політики як ліберальної, так і консервативної орієнтації на початку ХХ століття. Надалі збільшується масове безробіття, що супроводжується зuboжінням широких прошарків, які раніше мали відносно стабільне положення, спад виробництва й інфляція потребували якщо не твердого державного контролю, то як мінімум цілеспрямованого втручання в заборонену раніше економічну сферу.

Повна поразка фашизму в Другій світовій війні й непопулярність сталінської політики в Східній Європі в 40-ві роки спростували тезу про месіанську роль, історичну необхідність і неминучість тоталітарних систем, які одні тільки здатні покінути з безробіттям, погрозою надвиробництва, убогістю й соціальною конфліктністю. *Новий консерватизм* складався у 70-ті роки як *спроба* критичного переосмислення ідей, що дискредитували себе – ліберально-технократичного, соціально-демократичного, ліворадикального напрямків. Ці концепції виходили з ілюзорної ідеї про безкласове суспільство, безкризисний розвиток якого обумовлено злиттям науково-технічного прогресу, здатного забезпечити гармонійне зростання виробництва, й раціонального використання всіх виробничих ресурсів в умовах повної зайнятості населення. Нібито суспільство, що прагне за допомогою "держави добробуту" засобами технічної й економічної раціональності збалансувати різні соціальні сили, перестає бути вороже-капіталістичним, що автоматично вирішує усі соціальні проблеми.

Діагноз, який у 70-ті роки ХХ століття неоконсерватори поставили суспільству, виражається поняттям його "некерованої складності". Зміст – економічні, політичні, екологічні кризи, розпад культури, диспропорції суспільного розвитку й дезінтеграція суспільства. Очевидно, що системну кризу індустріального суспільства неоконсерватори вважали кризою керування. Криза, на їхню думку, усе більше стає ознакою "специфічно західних, основаних на парламентаризмі індустріальних країн". Криза охоплює державні інститути, загострюється конкуренція усередині партій і політичних

союзів. У такий спосіб традиції соціальної інтеграції усе більше замінюються механізмами, що встановлюються завдяки зовнішній силі.

При з'ясуванні причин такого стану суспільства неоконсерватори звертаються до так званого парадокса раціональності, описаного класиками теоретичної соціології М. Вебером, Э. Дюркгеймом та ін. Суть парадокса полягає у такому. Процес раціоналізації суспільства, тобто затвердження розуму як останньої нормоутворюючої інстанції, звільнить непідконтрольні розуму сили. Руйнування традиційних правил і забуття традиційних цінностей призводить до того, що "створення багатства взагалі", погоня за прибутком стають єдиною метою суспільного розвитку, який підкоряє собі всі види суспільних відносин і перетворює їх на ворожі для людини інститути. Отже, проблема полягає в кризі культури, тобто в деформації цінностей, моральних і естетичних орієнтацій суспільства у XX столітті. Вихід із цього "тупика розвитку" неоконсерватори бачать у посиленні соціальних інститутів, контролі над експансією "технологічної раціональності". Щоб керувати технічним прогресом, необхідно знайти точку, що лежить за його межами. Як зазначає видатний теоретик неоконсерватизму Г. К. Кальтенбрунер, системою можна керувати тільки з позиції, що не залежить від системи, – тобто з позиції норми, цінності, традиції. Але традиційну цінність тут розуміють у ширшому сенсі, ніж технічну, отже, розуміння цінності лібералізмом зводилася саме до технічного її змісту. Цінність у баченні неоконсерваторів є "кінцевим змістом" буття, що в "індустріальному суспільстві", на жаль, не втілюється "природним засобом". Таким чином, кризу керування можна нейтралізувати або локалізувати тільки на рівні керування.

Таким чином, оскільки некероване суспільство приречене на кризу, яку не можна взяти під контроль, та відтворюється наступними кризами, дійсно необхідним є створення механізмів, які ефективно вирішують проблему некерованості на самих різних рівнях. І новий консерватизм відрізняється від старого насамперед різкою політизацією, орієнтацією на радикальну зміну "статус-кво". Справжня політика, вважає він, припускає готовність до надзвичайних ситуацій. Стабільне положення взагалі ні про що не свідчить. Цей постулат – основа основ філософії неоконсерватизму. На ньому базується найважливіша установка неоконсерватизму, що визначає роль і статус влади в суспільстві – суверен той, хто ухвалює рішення під час "надзвичайного стану", коли виявляється "сутність державного авторитету". Тому однією з ведучих тем в аспекті політичної психології є тема "ворожої змови" (особливо активно звертається до

неї праве крило неоконсерваторів). Як зазначають дослідники, специфіка політичної філософії неоконсерватизму полягає в його готовності приймати самі радикальні міри у своїх відносинах з ідеологічним і політичним супротивником. Готовність до компромісу свідчить про слабкість позиції. Слід виділити центральні ідеї неоконсерватизму: 1) підпорядкування індивіда державі – зміцнення державної влади; 2) забезпечення політичної й духовної спільності нації – посилення політичних інститутів з установкою на кризові ситуації.

У цілому ж *суть неоконсервативної моделі* можна виразити у такий спосіб: створення системи «соціального ринкового господарства», що продемонструвала свою ефективність у світовому масштабі. Таким чином, політичним ідеалом нових консерваторів є не просто сильна держава, що має потужні важелі силового впливу на суспільство, але держава в статусі "світової держави", яка зовнішні "виклики" відбиває не менш ефективно, ніж внутрішні. Така держава спирається на стабільне згуртоване суспільство, що має у розпорядженні потужний економічний і військовий потенціал. Тому справжня політика, на переконання неоконсерваторів, починається із пріоритету загального над індивідуальним, коли на перший план виступає зовнішньополітична ситуація.

Пріоритетність сильної влади обґрунтовується насамперед тим, що тільки вона здатна здійснити вищу мету – самоствердження спільності. Саме в розширенні влади виявляється сутність політичного буття. Влада – цементуючий фактор, без якого суспільство деградує, оскільки неминуче руйнуються зв'язки між індивідом і спільнотою, нацією. Збільшення влади своєї країни в міжнародних відносинах вважається вищою й абсолютною метою, якій повинні підлягати і приватні, і групові інтереси. Неоконсерватори категорично виступають проти підміни політики "сутичками за розподіл продуктів і благ у суспільстві", тому що тоді політика зводиться до внутрішньої – економічної і соціальної. Зовнішньополітичне самоствердження спільноти як цілісності й як держави серед інших держав у конфліктному полі світового протистояння – от що, на думку неоконсерваторів, випускається з уваги. Неоконсерватизм зовсім не проти "волі ринкових відносин", що споріднює його з теоретичними джерелами. Однак він проти перенесення "стихійних принципів" на політичні відносини, у яких виражається глибинний зміст і кінцеві цілі суспільного розвитку. Останні просто не можна виразити в категоріях індивідуалізму, свободи людини, демократії та ін.

Такі норми політичного консенсусу, як свобода, рівність,

федералізм, правова держава, не заперечуються неоконсерваторами в принципі. Однак світова політика конфліктна, потребує великої політичної централізації. "Загальні ідеї" – свобода й рівність – є риторичними. Вони можуть бути лише інструментами, що залишають простір для політичних рішень. Основний довід пов'язано із критикою політики лібералізму, який, покладаючись на волю ринкових відносин, поставив суспільство перед кризою. Оснований на свободі самостабілізуючий і гармонізуючий ефект системи виявився ілюзією. Нормативність поняття "свобода" паралізує головне – свободу прийняття рішень державою, оскільки все гальмують суперечки про розуміння ліберальних принципів. Ці сюжети зв'язуються в єдиний блок – вища політика держави має бути вільною від моральних і правових виправдань, її легітимність не має потреби в доказах. Держава одержує право на застосування радикальних засобів за фактом існування можливості виникнення "надзвичайної ситуації".

Із цим пов'язані уявлення неоконсерваторів про сутність демократії й модель демократії, прийнятної в умовах багаторівневої соціальної конфліктності. З одного боку, криза керування настає в моменти, коли влада не приймає (або приймає несвоєчасно) рішення і таким чином сприяє переростанню соціальних конфліктів у політичні. А це означає, що перевагу слід віддати зрозумілій і активній політиці. З іншого боку, інтереси націй потребують наявності механізмів вираження волі "знизу". І хоча воля більшості не може бути істинною в останній інстанції, суспільну думку необхідно знати з максимальним ступенем об'єктивності, щоб не помилитися в рішеннях. Тому партиципаторній моделі демократії лівих – їхньому протесту проти "кризи легітимності" – неоконсерватори протиставляють адаптовану до системи основних ідеологічних установок модель "елітарної" демократії, що одержала назву "концепція обмеженої демократії". Її суть полягає у тому, що при збереженні необхідних для представницької демократії принципів і процедур більшість політичних рішень "вилучається" з демократичного процесу – рішення приймаються "владним" порядком органами виконавчої влади. У такий спосіб затверджується суверенітет державної влади, з одного боку, і знаходить вираження воля нації – з іншого.

У 80-ті роки ХХ століття консерватизм знову набуває популярності. Після Другої світової війни цей термін пов'язували з реакцією, а в ряді випадків навіть з фашизмом у вигляді претензій останнього на "революційний консерватизм". "Другий підхід" консерватизму в його адаптованому до індустріального суспільства варіанті припав у 80-ті роки на два строки президентства Р. Рейгана у США та на період перемоги Консервативної партії на чолі з М. Тетчер

в Англії (три рази підряд), а також перемоги політичних сил консервативного напрямку у ФРН, Італії й Франції. У черговий раз консервативні ідеї й принципи стали співзвучними настроям і очікуванням широких верств населення, тому що зміцнення позиції неоконсерваторів пов'язано, насамперед, з посиленням ролі зовнішніх факторів у політиці розвинених країн, активізації їхніх зусиль з координації дій на міжнародному рівні.

Сучасний консерватизм існує в безлічі варіантів, розмаїття відтінків яких обумовлені національною специфікою. Однак теоретичні течії консерватизму тепер формуються на базі не регіональної, а концептуальної спільності й включають представників різних політичних регіонів.

Радикалістський напрям, що примикає до нових правих, представляють рейганізм і тетчеризм. Його суть полягає в крайньому етатизмі в політиці. Роль держави в економічному регулюванні виглядає більш ніж неоднозначно. Держава заохочувала вільний ринок – єдине надійне джерело забезпечення економічного зростання – забезпеченням сприятливих можливостей для розвитку конкуренції. Всі інші види державного регулювання й особливо ліберальна концепція "планового суспільства" оголошувалися "соціалістичною утопією". До нових правих примикає також *сучасний лібертаристський напрям*, прихильників якого цікавили головним чином роль держави в економічній сфері й принципи функціонування ринкової економіки. Уявляючи суспільство простим механізмом, що складається з автономних індивідів, прихильники цього напрямку вважають державу ворожою силою, якій необхідно протистояти. Основою зміни капіталізму визнається відновлення принципів індивідуалізму й свободи ринкових відносин, основаних на бездоганній конкуренції. Крайньою формою лібертаризму є анархо-капіталізм, оснований на послідовному антиетатизмі. *Традиціоналістський напрям*, до якого прийнято відносити відомі концепції І. Крістола, С. Хангінтона, Р. Нісбета та ін., виступає за збереження основної програмної тези консерватизму – держави добробуту. Він є супротивником схематизації й абсолютизації будь-яких уможлядних (ідеологічних або теоретичних) конструкцій і послідовного їхнього втілення. Як і раніше, вважаючи розум недосконалим, традиціоналісти не шукають нових принципів організації політики, не створюють "ідеальні" схеми. Область їхніх інтересів є у площині практичного застосування перевірених часом положень, одержанні конкретних результатів від діяльності політичних сил.

Можливість зміни існуючого положення для сучасних

консерваторів існує у вигляді поступових змін. Методи «юрба – знизу» і «антиісторичний поспіх – зверху» для них є неприйнятними. Припустима реформа стимулює позитивні тенденції розвитку суспільства й виправляє негативні – слід не змінювати, а вдосконалювати. Роль держави при цьому залежить від обставин, які визначають засоби досягнення цілей, припустимі в рамках основної системи консервативних цінностей. Тим часом сучасні консерватори повністю розділяють тезу своїх попередників про важливість влади для забезпечення закону й порядку в суспільстві та вважають за необхідне відновлення авторитету виконавчих органів державної влади. Однак у ряді випадків вони активно підтримують і збільшення повноважень законодавчої влади за рахунок обмеження виконавчої – коли міркування економічного розвитку диктують обмеження державного втручання й мінімізацію його виконавчого апарату в особі бюрократії, що не тільки втратила здатність керувати суспільством, але й сама виявилася некерованою. Інтереси ринку й «економічного індивідуалізму» актуалізують старий консервативний принцип – «добрий той уряд, що мало керує».

У цілому ж радикалізм тих або інших теорій найбільш наочно виявляється в питанні соціальної політики, а саме – соціальної допомоги. На думку нових правих, соціальна підтримка, надана державою незаможним і незахищеним верствам населення, виховує у громадян утриманські настрої й руйнує соціальну справедливість. Інакше кажучи, неоконсерватизм і неолібералізм в останні десятиліття стали дуже близькими в одній частині доктрини й сильно розходяться в думках – в іншій. Як зазначають дослідники, консерватизм часто удається до «лівої» аргументації в «правих» цілях. Але основні положення консервативної ідеології присутні в напрямках і окремих концепціях своїх послідовників, незважаючи на еkleктизм, поліваріантність і суперечність позицій.

Цілоком підлягають виявленню **установки й імперативи неоконсервативного політичного мислення**: 1) заперечення цілеспрямованого прогресу як основного змісту історії; 2) заперечення об'єктивного змісту історії – її становить боротьба ідей у діях конкретних суб'єктів; 3) визнання обумовленості деструкції соціального порядку «некерованістю» сучасного суспільства й кризою авторитету демократичної держави – під загрозою опинилася внутрішня й зовнішня безпека; 4) відмова від «техноцентризму» і «економцентризму» ідеалу неолібералізму; 5) визнання необхідності забезпечення соціального консенсусу (злагоди); 6) прихильність до філософсько-світоглядних установок емпіризму, скептицизму й прагматизму; 7) визнання сильної держави оплотом «реставрації»

свободи й порядку".

"Новий консерватизм", подібно своєму теоретичному джерелу, набуває історично конкретної форми консерватизму, що діє залежно від обставин. Як визначив Л. Ельм, висловлення "новий консерватизм" є необґрунтованим – при зміні історичних умов у ньому з'являються пристосовані до них функції й установки, трохи модернізовані з тактичних міркувань, тобто вони є новими лише зовні. Їхній комплекс служить основному завданню правої критики демократії проблеми "автономії особистості" – її принципової можливості й суспільних проявів, визначення меж влади держави й суспільства над окремим індивідом.

Для консерваторів притаманною є ідея лібералів про виправдання обмеження індивідуальної свободи суспільством і державою необхідністю самозахисту останніх. Свобода індивіда в межах її відповідності інтересам суспільного процвітання можлива, тому можна розширити границі автономії особистості, незважаючи на сучасні форми інституціонального й неінституціонального контролю. Однак індивідуалізм дегуманізує суспільні відносини, позбавляє їх морально-етичного змісту, що не можуть компенсувати сучасні соціальні структури. На думку неоконсерваторів, у модерністському суспільстві індивідуальні свобода, автономія й права фактично самі стають моральними імперативами. Але якщо їх штучно легітимізувати, це призведе до зміни моралі й приниження значення авторитету й релігії. Результатом може стати фрагментація суспільних інститутів і втрата довіри до них, що неминуче зруйнує соціальний порядок як модель стабільної динамічної організованості соціальної системи, визнаної правильною щодо суспільного ідеалу. На думку Р. Нісбета, із часів абсолютистських монархій політична держава бере на себе місію піклування про суспільство, раніше закріплену за церквою. Вона привласнює функції піклування, соціального порятунку й підтримки порядку – це призвело до посилення впливу на життя суспільства й традиційних структур, що невинувато обмежили індивідуальну автономію, і зрештою, – до занепаду держави й суспільних об'єднань. Відбувається "відчуження мегаструктур" і зникання громадян до "системи інституціоналізованої брехні" – криза керування. "Догма неминучого майбутнього" неоконсервативного плюралістичного напрямку диктує посилення ролі проміжних інститутів (родина, церква, асоціації, субкультура та ін.) для відновлення зв'язку індивіда й держави, здатної перебороти кризу керування. Для цього запропоновано такі принципи: 1) функціональної автономії – автономізація від держави економіки, освіти, релігії й родини у відправленні найважливіших функцій;

2) децентралізації – державна влада повинна бути розділена не політично між виборцями, а практично між підприємницькими союзами, асоціаціями – аж до родин; 3) ієрархічності – відновлення в статусі, привілеях і майні відсторонених від них претендентів; 4) деполітизації – посилення ролі традиції в регулюванні суспільного й культурного життя, відхід від всевладдя політичної держави.

Таким чином, "нові консерватори", визнаючи необхідність переорієнтації суспільного розвитку й удосконалення інститутів керування, вирішують основне консервативне завдання – розроблення ефективних засобів усунення деструктивних тенденцій розвитку сучасного суспільства й забезпечення стабільності й порядку. Останні визнаються головними й неминущими цінностями. В основу їхнього дослідження покладено принцип елітаризму – соціальні системи апіорі елітарні й тому містять механізм упорядкування дій "недостатніх індивідів". Неоконсервативні теоретичні й методологічні установки завжди історично обумовлені – вони відображують процеси, що відбуваються в політичній і соціально-економічній сферах сучасного суспільства й світі в цілому. Їхні основні рекомендації пов'язані з розробленням принципів консолідації сил і ресурсів для подолання "убогості свідомості", відмови від міфів та ілюзій у політичній практиці, абсурдних ідей і помилкових цінностей – у соціально-економічній практиці й повернення до природного базису людського існування.

Контрольні запитання

1. Назвіть історичні передумови появи консерватизму як політичної ідеології.
2. Назвіть теоретичні джерела консервативної ідеології.
3. Як можна пояснити концептуальну й політичну гетерогенність консерватизму?
4. У чому полягає специфіка соціальної бази консерватизму?
5. Опишіть систему базових цінностей консерватизму.
6. Сформулюйте політичний, економічний та соціальний ідеали консерватизму.
7. В чому суть неоконсерватизму?
8. Дайте характеристику основним течіям неоконсервативної традиції.
9. Назвіть центральні ідеї неоконсерватизму.
10. Які «індикатори» ідеологічної спрямованості відокремлюють будь-які концептуальні прояви нового консерватизму від інших близьких ідеологічних напрямків?

Тестові завдання

1. Яке відповідно до консервативної теорії основне джерело конкретного соціально-політичного структурування суспільства й існування ієрархічного порядку:

- а) поділ праці;
- б) культурні традиції;
- в) панування меншостей;
- г) пасивність більшості?

2. Який фактор структурує суспільство відповідно до консервативної теорії:

- а) суспільні потреби та економічна вигода;
- б) порядок, установлений Богом;
- в) нерівність індивідів;
- г) владний вплив?

3. У чому, на думку консерваторів, полягає функціональна відмінність еліти як політичного класу:

- а) традиції;
- б) привілеях;
- в) насильницькому порядку організації суспільства;
- г) пасивності більшості?

4. Назвіть критерій відбору в політичну еліту, прийнятий консервативною теорією:

- а) високий соціальний статус і багатство;
- б) особисті якості кандидата;
- в) відповідність особи кандидата формальним вимогам (освіта, партійна належність, досвід, стаж тощо);
- г) походження.

5. Яка суспільна цінність для консерваторів є абсолютною:

- а) влада;
- б) суспільне багатство;
- в) ієрархічність;
- г) суспільні привілеї?

6. Яке джерело природного розвитку суспільства визнає консервативна теорія:

- а) суспільну нерівність;
- б) владний вплив;
- в) економічні відносини;
- г) суспільні потреби?

7. Який тип економічних відносин консерватори вважають найкращим для втілення політичного та соціального ідеалів:

- а) ринок довершеної конкуренції;
- б) ринок недовершеної конкуренції;
- в) планову економіку;
- г) державне регулювання ринкових відносин?

8. Який тип соціальної структури є ідеальним на думку консерваторів:

- а) класовий; в) соціальна стратифікація;
б) соціально-класовий; г) економічна стратифікація?

9. Яка форма соціальної взаємодії є найкращою згідно з консервативною теорією:

- а) соціальний конфлікт; в) соціальний консенсус – єдність;
б) соціальний нейтралітет; г) економічна конкуренція?

10. Назвіть головну принципову відмінність нового консерватизму від класичної теорії:

- а) посилення державної влади;
б) послаблення політичних інститутів;
в) зменшення державного впливу на економіку;
г) втілення в політиці головних засад економічних відносин.

Тема 4. СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ

Основні поняття й терміни теми: соціалізм, демократія, соціал-демократія, утопічний соціалізм, критичний утопічний соціалізм, науковий соціалізм (науковий комунізм), демократичний соціалізм, функціональний соціалізм, держава добробуту.

Розмову про соціал-демократію слід почати з визначення основної категорії, що є системотвірною у цій темі. Категорія «соціалізм» пройшла довгий шлях теоретичного розвитку і є однією з найбільш складних і багатозначних у політичному лексиконі. У кожен історичну епоху виникали уявлення про соціалізм (соціалістичне суспільство), адекватні тому рівню суспільного розвитку, на якому перебувало людство.

Соціалістичні ідеї, що відображають форми й моделі людського співіснування, беруть свій початок з найдавніших часів. Ці ідеї з'явилися закономірно, оскільки в суспільстві завжди мало місце соціальне розшарування, соціальна нерівність і соціальна несправедливість. З розвитком суспільства ускладнювалися й соціалістичні ідеї від примітивно зрівняльних форм античних авторів, через ідеї соціалістів-утопістів, світогляд ранніх християнських громад до соціалістичних теорій XIX – XX століть. Ці ідеї набували різних філософських, релігійних і теоретичних форм. Незважаючи на все різноманіття форм і практик соціалізму їх поєднує одна загальна глобальна ідея – ідея соціальної рівності, тобто рівності людей за їхнім положенням у суспільстві.

Соціальні ідеї завжди відображають певний рівень економічного й політичного розвитку. Англія – одна з перших країн, яка стала на шлях капіталістичного розвитку. Цей процес супроводжувався експропрі-

ацією дрібних виробників, як наслідок, почалося створення великих сільськогосподарських виробництв. Тому закономірно, що саме в Англії вперше з'явилися систематизовані комуністичні ідеї як відбиття протесту мас проти капіталістичної експлуатації.

Англійський гуманіст Т. Мор вважається засновником утопічного соціалізму, оскільки саме його праця «Утопія» дала назву домарксистському етапу соціалістичних учень. У ранній комуністичній літературі проповідувалися ідеї загального аскетизму й зрівняльності, основна проблема суспільства бачилася не в економіці, а в політиці й моралі. Соціалісти-утопісти вважали, що треба створити моральну людину, тоді зміниться й стане моральним суспільство.

Свого апогею утопічний соціалізм досяг на початку XIX століття в концепціях А. Сен-Сімона, Ш. Фур'є, Р. Оуена. Це був етап розвитку соціалістичних ідей і безпосереднього продовження утопічного соціалізму, він одержав назву «критичний утопічний соціалізм». Ці автори створили свої теорії на якісно новому етапі економічного й суспільно-політичного розвитку, настала епоха капіталізму, що розвивається.

Саме завдяки критичному утопічному соціалізму соціалізм став означати суспільний устрій, оснований на колективістських засадах, за якого всі люди будуть рівноправними працівниками й власниками суспільного багатства. Ці автори збагатили уявлення про справедливий суспільний устрій ідеями про працю як насолоду, прагнення до забезпечення умов щодо реалізації всіх людських здібностей, централізоване планування, пропорційний розподіл праці. При цьому в їхній моделі утопічного суспільства допускалося збереження приватної власності, майнової нерівності.

У середині XIX століття наукове обґрунтування ідеології соціалізму здійснили німецькі мислителі Маркс і Енгельс. На базі їхнього вчення сформувалася нова ідеологічна течія – марксизм, яку було проголошено ідеологією пролетаріату.

Марксизм став теоретичним відбиттям пролетарського руху, який було спрямовано на знищення капіталізму й створення комуністичного суспільства. У цей період класова боротьба між пролетаріатом і буржуазією вийшла на перший план у найбільш розвинених країнах Європи (повстання ліонських ткачів у 1831 і 1834 роках, підйом руху англійських чартистів у середині 30-х – на початку 50-х років, повстання ткачів у Сілезії в 1844 р.).

Особливістю розвитку цього етапу соціалістичних ідей став той факт, що марксизм сформувався як монолітна система філософських, економічних і політичних ідей. Теоретики марксизму створили цілісну теорію соціалізму, що одержала назву «науковий соціалізм», або

«науковий комунізм». У своїй політичній концепції Маркс, спираючись на німецьку класичну філософію Гегеля й Фейєрбаха, розробив концепцію матеріалістичного розуміння історії. На основі англійської економічної теорії, поданої Смітом і Рікардо, він розробив теорію додаткової вартості. Вчення представників французького утопічного соціалізму – Сен-Сімона, Фур'є, Оуєна було покладено в основу теорії класів і класової боротьби. На основі матеріалістичного розуміння історії й теорії додаткової вартості, які розкрили механізм капіталістичної експлуатації, класики марксизму науково обґрунтували неминучість комунізму, показали місію робітничого класу в історії як творця нового суспільного устрою.

Основна мета марксистської ідеології – не тільки правильно пояснити світ, але й за допомогою революції перетворити його. По своїй суті марксизм є революційною теорією, оскільки, на думку його авторів, революція є «локомотивом історії».

Марксизм визнавав можливість наукового пізнання соціальної дійсності й формулювання законів розвитку суспільства, отже, визнавалася можливість безпомилкового визначення шляхів перетворення суспільства. Схема історичного прогресу виглядала так: суспільні зміни обумовлюються характером і рівнем розвитку матеріального виробництва, насамперед продуктивних сил, а також впливу культурних, психологічних, історичних та інших чинників. Тому історичний прогрес виглядає як послідовна зміна суспільно-економічних формацій. Антагоністичні формації зароджуються на базі приватної власності, а комунізм (і соціалізм як його первісна фаза) – на основі суспільної власності.

Революційний перехід від капіталізму до соціалізму має відбуватися, насамперед, за рахунок експропріації приватної власності й передачі її в руки трудящих, установлення диктатури пролетаріату. На їхню думку, захист інтересів пролетаріату безпосередньо гарантує захист інтересів усього суспільства. Держава у формі диктатури пролетаріату збережеться тільки на нижчій стадії розвитку комуністичного суспільства, а на вищій – неминуче відіпре.

На думку Маркса, комунізм – це безкласове суспільство, основане на принципах колективізму, суспільної власності на засоби виробництва, планового розвитку, розподілу за потребами. І саме головне – комуністичне суспільство характеризується наявністю нової людини.

Як показала реальна політична практика, помилковими у марксизмі виявилися абсолютизація пролетаріату, його всесвітньої історичної ролі і, як наслідок, диктатура пролетаріату, домінанта революційних методів побудови нового суспільства.

На рубежі XIX – XX століть марксизм розділився на дві протиборчі течії: соціал-демократію й лєнінізм (більшовизм). Таким чином, у рамках соціалістичної ідеології сформувалися дві нові ідеологічні теорії. Ці теорії покладено в основу базових соціально-класових еквівалентів – «соціал-демократизму» й «комунізму» як двох моделей ідеології й партійного різновиду соціалістичного руху.

Теоретичні засади соціал-демократії. Теоретичні основи соціал-демократичної ідеології було закладено Бернштейном у роботі «Предпосылки социализма и задачи социал-демократии». У цій роботі він обґрунтував тезис про здатність капіталізму до саморозвитку і на цій підставі здійснив ревізію висновків класичного марксизму. Бернштейн трактував демократію як спосіб і ціль, вона є способом проведення соціалізму й вона є формою здійснення соціалізму. Тільки демократія є тим мірилом, за допомогою якого можна в такий спосіб змінити класовий антагонізм, щоб боротьба класів не відбувалася мовою насильства. При такому підході соціал-демократи відійшли від марксистського класового визначення сутності демократії. Вони стали розуміти демократію як інститут, що обслуговує інтереси всіх соціальних груп суспільства, і як синонім свободи.

Переглянувши основні ідеї марксизму, Бернштейн усе ж таки зберіг вірність марксистським положенням про неминучість переходу від капіталізму до соціалізму, обстоював необхідність усупільнення засобів виробництва й обміну, установлення повної влади народу в соціалістичному варіанті. Але зазначені цілі суспільного розвитку, на його думку, повинні бути досягнуті за допомогою проведення реформ із використанням сформованої системи демократичного парламентаризму. Систематичне проведення реформ зрештою змінить якість капіталістичного суспільства й зробить його соціалістичним.

На думку ідеолога, сучасні йому ліберальні інститути настільки гнучкі й здатні до саморозвитку, що слід вимагати не їхнього знищення, а лише подальшої зміни та розвитку. Він констатує, що соціалісти не хочуть захоплювати владу силоміць, навпаки, будуть уживати тільки законні способи для її одержання. Для досягнення соціалізму слід користуватися винятково політичними методами й демократичними інструментами.

Конструктивними і прогресивними виявилися висновки Бернштейна про позитивну роль держави в розвитку суспільства, необхідність еволюційної перебудови класового характеру держави й гуманізації її функцій. На думку автора, держава є органом керування суспільством, яка у разі зміцнення демократії й затвердження

загального виборчого права втратить свій класовий характер, стане надкласовим утворенням і почне виражати інтереси всіх членів суспільства. Державна влада повинна бути розділена: на виконавчу, законодавчу, судову і має спиратися на розвинені інститути парламентської демократії.

Класова боротьба при капіталізмі не заперечується, однак передбачається, що в міру розширення буржуазної демократії ця боротьба набуває винятково мирної форми. Прихід робітничого класу до влади вбачався як закономірний наслідок зростання його кількості в капіталістичному суспільстві.

Відкидаючи ідею диктатури пролетаріату, Бернштейн обґрунтував необхідність переходу соціал-демократії на засади парламентської діяльності, народного представництва. На його думку, робітничий клас якийсь час повинен поділяти державну владу з буржуазією, а усупільнення власності має здійснюватися поступово з тимчасовим збереженням змішаної моделі економіки.

У питанні про власність він уважав за необхідне усупільнювати великі капіталістичні підприємства при збереженні дрібних і середніх підприємств у приватних руках, уважав обов'язковою умовою розповсюдження акцій на засоби співволодіння власністю для широких мас населення. Буржуазна держава буде еволюціонувати у бік просування до соціалізму, якщо робітничий рух активно використає партію, профспілки, кооперацію як форми демократизації суспільних відносин.

Соціалізм уявлявся як ідеал справедливого суспільного устрою і як постійний процес поліпшення положення індивіда. Бернштейн уважав, що соціалізм не тільки за часом, але й за внутрішнім змістом є законним спадкоємцем лібералізму. Цю тенденцію можна простежити в рішенні таких принципово важливих для обох ідеологічних течій питань, як свобода особистості, економічна самостійність окремого індивіда, відповідальність особистості перед суспільством за свої дії.

На підставі своїх ідей Бернштейн розробив концепцію «демократичного соціалізму», у якій виділив триєдину основу її ідеології: свобода, рівність, солідарність. При цьому солідарність він ставить на перше місце, вважаючи, що без неї свобода і рівність при капіталізмі для більшості трудящих стануть тільки благами побажаннями. Демократичний соціалізм, на його думку, – ідеологія, яка виступає за ідеали соціалізму в рамках конституційної парламентської демократії. Соціалізм – це кінцева мета, а не проміжна стадія на шляху до комунізму. Хоча відомо, що його цікавила перш за все динаміка еволюційного суспільного руху, а не

статична кінцева мета.

Головне завдання «демократичного соціалізму» Бернштейн убачав у тому, щоб соціалістичне суспільство стало суспільством найбільшої економічної ефективності й найвищої свободи, одночасно не відмовляючись від рівності всіх членів суспільства. Вся наступна історія соціал-демократії присвячена вирішенню цього вочевидь складного завдання.

Ідеологія соціал-демократії. Виникнення ідеології соціал-демократії не було випадковим. Вона формувалася під впливом нових процесів, що відбувалися в західноєвропейському суспільстві кінця XIX - початку XX століть. Можна виділити економічні, політичні й світоглядні передумови, які сприяли формуванню соціал-демократичної ідеології.

У зазначений час, з огляду на соціальні наслідки, в економіці розвинених країн мали місце важливі зміни. Суб'єктами господарської діяльності ставали монополістичні об'єднання – трести, синдикати, картелі. Промисловий капітал поєднувався з фінансовим. Розширювалося виробництво, збільшувалася кількість робочих місць, створювалися нові форми капіталістичної власності – акціонерна, державна, кооперативна. Змінювалася роль держави в суспільстві, вона поступово опановувала функцію суб'єкта економічної діяльності.

Політичним досягненням західноєвропейського суспільства цього часу стало розширення виборчого права. До нього було залучено широке коло соціальних груп, у тому числі й робітничий клас, який одержав можливість легально захищати свої інтереси, використовуючи парламентську систему. Було створено основу для переходу від революційно-насильницьких форм боротьби за владу до правових, від ідеології конфронтації до ідеології переговорів і компромісів між різними політичними силами.

Економічна й політична боротьба тієї епохи показала, що багато вимог робітничого класу можуть бути реалізовані мирними засобами в процесі повсякденних поступових змін.

В цей же час свою роль у формуванні соціал-демократичної ідеології зіграли нові філософські напрямки – неокантіанство, неопозитивізм, які одержали поширення й істотно вплинули на формування політичної теорії соціал-демократії.

Лідери соціал-демократії переходили від марксизму з його висновками про наукове пізнання законів виникнення й розвитку світу матеріальних явищ до неокантіанської філософії. Засвоєння соціал-демократією неокантіанських положень поступово трансформувало уявлення про соціалізм. Його усе більше стали розуміти як категорію моральної свідомості, що може реалізуватися в об'єктивному

суспільному світі шляхом поступового вдосконалення. Подібна філософська орієнтація підкріплювалася неопозитивістськими висновками про еволюційний поступовий розвиток суспільства в умовах наукового й технічного прогресу. Неопозитивізм кінця XIX - початку XX століть обґрунтовував неминучість установа гармонічних відносин між працею й капіталом шляхом неухильного й поступового підвищення освітнього рівня й матеріального добробуту робітників.

Прискореними темпами процес перегляду й реформування соціалістичної ідеології почався після більшовицької революції в Росії, яка продемонструвала крайній радикалізм і руйнівні наслідки революційного шляху перебудови суспільства. Це змусило європейських соціал-демократів шукати свої шляхи розвитку політичної теорії й нові форми вирішення існуючих практичних проблем.

Саме по основних принципах марксизму, які стосуються революції, непримиренної класової боротьби, диктатури пролетаріату, у перші два десятиліття XX століття відбувся розкол у робочому русі й теоретичному осмисленні майбутнього соціалізму. Соціал-демократія й комунізм, що спиралися практично на одну і ту ж соціальну базу й мали одне і те саме ідейне джерело, по найважливіших питаннях світосприйняття виявилися на протилежних позиціях.

Системотвірні зміни в ідеологічному кредо соціал-демократії стали відбуватися після Другої світової війни. Новий рівень розвитку й розміщення політичних й економічних сил, а також зміни соціальної структури багатьох держав привели до перегляду соціал-демократією ролі держави в процесі розвитку суспільства.

Якщо класики соціал-демократії вважали за необхідне активне втручання держави в усі сфери суспільної життєдіяльності, то після війни державі стала відводитися більш скромна роль. Визнавалася необхідність планових елементів в економіці, що колись уважалося неприпустимим через обмеження вільної конкуренції, що активізує виробництво. Однак цінності індивідуальної свободи не сприймалися у відриві від вільного ринку, що визнавався основою автономії громадянського суспільства.

Зміцненню ринкових відносин має сприяти приватна власність та її державний захист, оснований на політиці децентралізації й денаціоналізації економіки. Таким чином, суспільству надавалася свобода вибору шляхів свого розвитку.

Ідеологічною основою соціал-демократії була визнана розроблена Бернштейном доктрина демократичного соціалізму. Слід зазначити, що чіткого й однозначного визначення демократичного

соціалізму досі не існує. Виходячи із загальних принципів демократичного соціалізму, вирішальною умовою затвердження соціалізму соціал-демократи вважають здійснення повної демократії в усіх сферах життя суспільства: політичній, економічній, соціальній.

Політична демократія подана у такий спосіб:

- забезпечення усіх прав й свобод громадян;
- наявність загального виборчого права та вільних виборів;
- надання громадянам дійсного вибору між різними політичними альтернативами;
- багатопартійність, право на опозицію;
- гарантія існування парламентської системи;
- можливість зміни уряду мирними засобами;
- гарантії прав особистості й меншості;
- існування незалежної судової системи, основаної на верховенстві закону;
- свобода слова;
- реальна участь громадян у керуванні суспільними справами.

Для **економічної демократії** характерні:

- створення соціально орієнтованої ринкової економіки;
- «плюралістична економіка», основана на засадах самоврядування, що припускає елементи планування й збереження ринку як регулятора виробництва;
- різноманіття форм власності;
- держава регулює ринок в інтересах людей;
- загальна зайнятість;
- подальший розвиток системи «співучасті» представників трудящих у керівництві капіталістичними фірмами, а також розвиток «самоврядування»;
- справедливий розподіл доходів у суспільстві.

Кінцева мета соціал-демократії полягає у досягненні **соціальної демократії**. Для неї характерні:

- забезпечення всіх соціальних прав трудящих (права на працю, освіту, лікування, житло, соціальне забезпечення);
- ліквідація всіх форм гноблення й дискримінації;
- гарантія умов для вільного розвитку кожної особистості;
- боротьба за вищу якість життя;
- «якість життя» характеризує ступінь соціальної свободи людини;
- «якість життя» характеризує умови й зміст праці;
- «якість життя» характеризує доступність системи освіти й духовних цінностей;

– «якість життя» характеризує стан навколишнього середовища й можливості вирішення екологічних проблем.

Зазначені цілі демократичного соціалізму повинні досягатися мирними, демократичними засобами, шляхом постійної еволюції суспільства за допомогою реформ.

Формально ідеологічна доктрина сучасної соціал-демократії відображена в програмному документі західноєвропейської соціал-демократії «Цілі й завдання демократичного соціалізму».

Соціалізм – це не жорстка соціальна конструкція, а процес постійного руху у бік реалізації зазначених цінностей, збагачення їхнього реального змісту. Висловлювалися положення про можливості плюралістичного обґрунтування соціалістичної мети. Соціалізм у програмі більшою мірою є моральною категорією, а не економічною.

Центральне місце в теорії демократичного соціалізму займає питання про співвідношення цілей і способів реформування суспільства. Відповідно до формули Бернштейна «рух все, ціль – ніщо» соціал-демократи розуміють соціалізм не як конкретний суспільний лад, а як процес упровадження соціальної справедливості в громадське життя. У цьому розумінні руху віддається пріоритет перед віддаленою абстрактною метою. Цей процес конкретно не має економічних і політичних обмежень і триває вічно.

Виходячи з постулату про те, що не може бути абсолютної остаточної істини, у реальній дійсності не може бути абсолютної свободи, абсолютної справедливості й абсолютної солідарності. Тому мова повинна йти не про прагнення до абсолютних цінностей, а про прагнення до більшої свободи, справедливості й солідарності. Із цього треба зробити висновок про те, що основні цінності є нормативними цілями політики. Тому загальний напрямок політики визначається порівняно короткостроковими програмними документами. Цим можна пояснити легкість і готовність, з якими лідери соціал-демократії йдуть на компроміси й поступки як усередині партій, так і поза ними.

Доктрина соціал-демократії не є жорсткою ідеологічною системою, на розвиток якої накладено табу. У 70 – 80-ті роки минулого століття деякі її положення одержали концептуальний розвиток. Були теоретично розроблені висновки про державу добробуту, соціальне партнерство, якість життя, які стали характерними ознаками сучасної теорії й практики демократичного соціалізму.

Концепція державного добробуту відображає особливе ставлення соціал-демократів до держави як до головного інструменту перетворення суспільства відповідно до соціального ідеалу. Мова йде про державне регулювання сфер економічних, соціально-політичних,

міжкласових відносин. Діяльність держави добробуту стосується насамперед соціальної сфери. «Держава добробуту» розглядається як щабель у процесі становлення суспільства демократичного соціалізму.

З концепцією «держави добробуту» тісно стикаються теоретичні висновки про соціальне партнерство як принцип функціонування соціальної держави. Продовжуючи зберігати деяку прихильність до марксистської термінології, соціал-демократи іноді розглядають соціальне партнерство як найбільш ефективну форму класової боротьби, що відбувається не у вигляді страйків і демонстрацій, а за столом переговорів між представниками підприємців і профспілок.

За допомогою концепції якості життя соціал-демократи зробили спробу відійти від суто кількісного підходу до цінностей сучасного суспільства й встановили тісний зв'язок між традиційними матеріальними інтересами й сподіваннями трудящих у умовах НТР.

У 80 – 90-ті роки XX століття соціал-демократія змушена була переглянути деякі свої ідейні установки й замінити політичну тактику. Це було спричинено низкою факторів. Західне суспільство трансформувалося в стадію постіндустріалізму. Ідеологія й політика соціал-демократії сформувалися і досить успішно реалізувалися в умовах індустріального суспільства з такими його характеристиками, як відносна гомогенність працівників найманої праці, уніфікованість потреб та інтересів, відносна нескладність й однотипність праці, висока концентрація. Постіндустріальна епоха має інші характеристики: принципово нові технології, радикальна зміна характеру найманої праці, диференціація соціальної структури, індивідуалізація професійного й кваліфікованого статусу працівника, депролетаризація, децентралізація регулювання соціальних відносин.

Активне державне втручання у виробничі й фінансові сфери, економічне й державне фінансування численних соціальних програм у роки правління соціал-демократії стали гальмом економічного зростання. Критикуючи політику соціал-демократії, до влади прийшли неоконсерватори, які зробили значний крок у напрямку збільшення ролі ринку як в економіці, так і соціальній сфері.

Процес глобалізації економіки й інших сфер громадського життя в епоху постіндустріалізму спричинив труднощі в реалізації ідеалів демократичного соціалізму.

В останні роки в середовищі соціал-демократії усе більш зростаючу популярність набувають положення про те, що держава добробуту вже виконала свої функції, тому її необхідно замінити суспільством добробуту. Важливою умовою нової моделі вбачається необхідність змінити точку зору на роль держави й муніципальних

органів. Визнається необхідність децентралізації функцій і прерогатив держави стосовно реалізації соціальних функцій й їхньої передачі місцевій владі й суспільним інститутам. Державі надаються функції органу загального регулювання, вирішення глобальних зовнішніх і внутрішніх проблем, при цьому питання освіти, охорони здоров'я, житлового господарства, організації відпочинку передаються у ведення муніципалітетів. Тим самим активізується процес демократизації, створюються нові умови для подальшого розвитку громадянського суспільства.

Виникнувши більше ста років тому, соціал-демократія завжди була прагматичною, що визначило високу життєздатність її ідей, незважаючи на радикальні зміни у світі. У той час, як багато політичних ідеологій занепадали, ідеологія соціал-демократії підсилювала свій вплив у світовому співтоваристві.

Важливу роль в еволюції теорії соціал-демократії відіграло саме життя, що змушувало враховувати суспільно-історичну реальність, пристосовуватися до неї, знаходити оптимальні шляхи вирішення виникаючих соціальних проблем і протиріч.

Пластичність теоретичних положень, які ніколи не мали ортодоксального характеру, дозволяє соціал-демократії змінюватися разом зі змінами соціальної дійсності. Вона змогла інтегрувати досягнення політичної думки різних напрямків, у тому числі марксизму й лібералізму, і створити ідеологію, що виражає інтереси широких верств західного суспільства.

Політична ідеологія й практика соціал-демократії сформували певний тип політичної культури, в основу якої покладено здоровий глузд, реалізм, терпимість до тих, хто інакше мислить, прихильність до демократії, чесність у політичній боротьбі, схильність до компромісу й суспільного консенсусу. Уперше в політичній практиці соціал-демократія змогла підкорити політику таким моральним цінностям, як свобода, гуманізм, демократія.

Політична культура консенсусного типу, засновниками якої стали соціал-демократи, більш ніж будь яка інша орієнтована на реалізацію загальнолюдських цінностей з урахуванням реальних можливостей конкретних суспільств.

Ці обставини виділяють ідеологію соціал-демократії із загального ряду політичних ідеологій, оскільки в ній, з одного боку, відсутня претензія на глобальність і жорстку нормативність, а з іншого – здійснюється споконвічна мета людства – створити толерантне співтовариство на основі загальнолюдських гуманістичних ідеалів і цінностей.

Програмно-політичний рівень соціал-демократичної

ідеології. Соціал-демократію можна охарактеризувати як соціально-демократичний рух. У цьому контексті під соціал-демократією зазвичай розуміють теорію й практику всіх партій, що входять до Соціалістичного Інтернаціоналу, що є міжнародною, неурядовою організацією. Важливо зазначити, що цей рух є плюралістичним, охоплює багато регіональних і національних варіантів, що дозволяє говорити про нього як про досить складний і багатоплановий феномен.

Головною причиною й умовою виникнення й розвитку соціал-демократичних партій стали формування і зростання у XIX – XX століттях ролі й впливу робітничого руху в індустріально розвинених країнах Заходу.

Перші соціал-демократичні партії виникли в країнах Західної Європи в другій половині XIX століття як партії робітничого класу. Єдність політичних цілей соціал-демократичних партій обумовило появу в 1889 році міжнародного політичного об'єднання – яке отримало назву II Інтернаціонал. Йому передувало перше міжнародне товариство робітників – I Інтернаціонал, який виконував функцію політичної партії у 1864 – 1876 роки.

Створення II Інтернаціоналу сприяло посиленню масового робітничого руху, зміцненню й зростанню соціалістичних партій і профспілок. II Інтернаціонал забезпечив співробітництво провідних сил робітничого руху в загальній боротьбі за інтереси трудящих. Провідна роль у формуванні ідеологічної основи II Інтернаціоналу належить марксизму. Однак співробітництво партій на марксистській основі не виключило право партій на вільне судження з різних теоретичних питань. Тому в II Інтернаціоналі поступово стали виникати й формуватися теоретичні напрямки, в яких набувала чинності критика деяких марксистських положень, формувалися нові, відмінні від марксистських, уявлення про тенденції розвитку суспільства, стратегію й тактику робітничого класу.

У переддень Першої світової війни лідери ряду соціал-демократичних партій підтримали військові програми урядів своїх країн. Це стало однією з причин спочатку розколу II Інтернаціоналу, а потім і його краху.

Істотною віхою у становленні сучасної соціал-демократії стала дійсна «націоналізація» різних її національних загонів. Цей підхід одержав свій подальший розвиток у період між Першою й Другою світовими війнами. Німецькі соціал-демократи й англійські лейбористи демонстрували, що вони перетворилися на цілком лояльні політичні сили, які добиваються своїх цілей у двобічному процесі взаємного суперництва й співробітництва робітничого класу й буржуазії в рамках

національної держави. Цим же шляхом пішли соціал-демократичні партії інших індустріально розвинених країн.

У період між Першою й Другою світовими війнами соціал-демократичні партії зберігали свій вплив на робітничий рух, хоча діяти їм доводилося в надзвичайно складних політичних умовах як у своїх країнах, так і на міжнародній арені. Як правлячі партії або в коаліції з буржуазними партіями вони здійснювали владу в багатьох країнах: Німеччині, Великобританії, Австрії, Швеції, Чехословаччині, Болгарії, Данії, Норвегії, Литві, Угорщині, Польщі. У Франції в 1936 році соціалісти разом з радикалами створили уряд Народного фронту, який, до речі, підтримали комуністи. У цей період у Західній Європі тільки італійська, голландська, швейцарська соціалістичні партії не мали своїх представників у парламенті.

Проти соціал-демократів виступали комуністичні партії й партії фашистського типу. Перші вели проти них ідеологічну й пропагандистську війну, другі (наприклад, націонал-соціалістична партія Гітлера в Німеччині), використовуючи владу, фізично усували своїх політичних супротивників.

Світова економічна криза 30-х років і наступ фашизму послабили позиції соціал-демократів. У ряді країн вони зазнали поразки в боротьбі з фашизмом і, як результат, соціал-демократичні партії були заборонені.

Після Другої світової війни настав новий етап в історії соціал-демократії. Досвід фашизму в Німеччині й більшовизму в СРСР підштовхнув європейську соціал-демократію до розриву з марксизмом і визнання неминущих цінностей правової держави, політичного плюралізму, демократичного соціалізму. Почався сучасний етап історії соціал-демократії. Старі соціал-демократичні партії відновили свої позиції, почали формуватися нові центри у Латинській Америці, Азії, Африці.

У 1951 році у Франкфурті-на-Майні на Міжнародному конгресі соціал-демократів був заснований Соціалістичний інтернаціонал. Його створенню передувала багаторічна підготовча робота видатних діячів цього руху в рамках Комітету інтернаціональних соціалістичних конференцій (КОМІСКО), що існував у 1947 – 1951 роки. Програмні принципи Соцінтерну викладено в декларації «Про цілі та завдання демократичного соціалізму», яку було прийнято на установчому конгресі.

У декларації одержали відбиття основні концепції сучасної соціал-демократії, проголошено відмову від марксизму як теоретичної основи її ідеології й політики. Це передбачало відмову від розуміння соціалізму як суспільного устрою, ґрунтованого на суспільній власності

на засоби виробництва, декларувало про офіційний розрив з марксизмом як теоретичною основою соціал-демократичного руху. Програмний документ проголошував демократію найвищою цінністю суспільного розвитку. Офіційною метою Соцінтерну стає досягнення «демократичного соціалізму» – поступова трансформація капіталізму в соціалізм без класової боротьби, соціалістичної революції й установлення влади робітничого класу при збереженні приватної власності в ряді галузей економіки. Подальшу модернізацію концепції демократичного соціалізму здійснено в програмному документі «Стокгольмська декларація принципів Соціалістичного інтернаціоналу», яку було прийнято на XVIII Конгресі в 1989 році й яка увійшла в історію під назвою «Годесберзька програма».

«Декларація принципів» визначила, що демократичний соціалізм реалізується через основні принципи соціал-демократії – свободу, рівність, солідарність.

Свобода – кожна людина має право бути вільною від політичного примусу, діяти на користь своїх особистих інтересів і в міру індивідуальних можливостей.

Рівність – припускає рівну цінність усіх людей і є умовою вільного розвитку особистості й соціального прогресу.

Солідарність – має всеосяжний і глобальний характер. Це відображення спільності людства й почуття жалю до жертв несправедливості, моральна й матеріальна підтримка.

У цьому документі визначалась мета демократичного соціалізму – досягнення такого мирного міжнародного устрою, при якому можна буде зміцнити демократичні цінності, кожна людина одержить можливість розвивати свої здібності, користуючись гарантіями людських і громадянських прав, які надає демократичне суспільство.

Центральне місце в теоретичних побудовах демократичного соціалізму займає свобода. Свобода означає самовизначення кожної людини. Рівність робить змістовною свободу, яка однаковою мірою є дійсною для всіх людей. Рівні права кожного індивіда на самоврядування, визнання іншими його достоїнств й інтересів становлять зміст справедливості. Свобода й рівність обумовлюють одна одну. Вираженням цієї обумовленості є справедливість. Справедливість є не що інше, як рівна для всіх свобода. На думку прихильників демократичного соціалізму, свобода для самовираження є досяжною лише в тому випадку, якщо розуміти її не тільки як індивідуальну, але і як суспільну. Демократичний соціалізм надає окремому індивідові свободу, передбачаючи також відповідальність перед суспільством за свої дії. Пропонується позитивне тлумачення свободи – свобода не від чого, а для чого. В особистій сфері це

означає вільний розвиток особистості, а в політичній – участь у прийнятті суспільних і державних рішень.

Важливим моментом декларації є відмова від єдиної ідеологічної основи руху. У такий спосіб соціал-демократи отримали можливість перебороти доктринальну вузькість у визначенні стратегії, тактики, програмних цілей, принципів, які були властиві комуністичному руху, що неминуче призвело до падіння його авторитету й зменшенню впливу у сучасному світі. Більш того перестав діяти принцип обов'язковості рішень для партій членів Соцінтерну. Кожна партія самостійна й відповідає за свою діяльність тільки перед власними членами й виборцями. Надалі цим шляхом пішли практично всі національні загони соціал-демократії.

Розроблення теорії «демократичного соціалізму» у документах Соцінтерну й практичні кроки соціал-демократії щодо її здійснення в країнах Заходу є важливим внеском у розвиток суспільного прогресу.

Важливою складовою доктрини демократичного соціалізму, яку соціал-демократи розглядають як ідейну основу своєї практичної діяльності, є гнучкість застосування її положень до національних умов різних країн. Завдяки цьому на її базі сформувалися різні «моделі соціалізму».

Найбільш ефективно реалізуються ідеї «демократичного соціалізму» у скандинавських країнах, прикладом тому може бути державна практика Данії, Норвегії, Швеції. У широкому розумінні ця модель державної політики одержала назву «шведська модель соціалізму». У названих країнах демократична соціальна держава здійснює функції перерозподілу національного доходу з метою забезпечення більшої справедливості. Тим самим досягається органічне сполучення змішаної, багатуукладної економіки із соціально орієнтованим ринком, скорочуються соціальна нерівність і диспаритет між заможними й бідними верствами населення. У державній політиці домінуючою є мета – підвищення загального рівня життя. Спосіб, що використовується для її досягнення, – надання соціальних послуг, що приводить до скорочення соціальної нерівності.

Таку модель називають також *функціональним соціалізмом* на тій підставі, що демократична держава здійснює функції перерозподілу національних доходів з метою забезпечення більшої соціальної справедливості.

До середини 70-х років XX століття Соцінтерн поєднував тільки партії Західної Європи. На сьогодні членами Соцінтерну є 156 партій зі 126 країн Європи, Азії, Африки, Латинської Америки. Із загальної кількості членів 116 партій є повноправними членами й мають вирішальний голос, 26 партій мають статус консультативних членів із

правом дорадчого голосу й 14 партій є спостерігачами. Вищий орган Соцінтерну – з'їзд (Конгрес), який проводиться один раз у три роки. У проміжку між з'їздами його діяльністю керує Рада, яку скликають двічі на рік. Рада включає представників усіх партій членів організації. Постійно діючими органами є Секретаріат Соцінтерну, що перебуває в Лондоні, й Президія, до якої входять Президент, Віце-президенти й Генеральний секретар, що обираються Конгресом. У межах організації для підтримки світового співтовариства працюють постійні комітети й комісії з глобальних проблем і регіональних питань.

Соціалістична партія України стала повноправним членом Соцінтерну – рішення було прийнято в січні 2006 року на засіданні Ради Соцінтерну, яке проходило в Афінах. Повноправне членство СПУ в цій організації означає одержання права вносити свої пропозиції й відстоювати їх у процесі голосування.

Процеси європейської інтеграції дали поштовх до інтеграції європейської соціал-демократії. У 1974 р. було утворено союз соціал-демократичних партій Європейського співтовариства. Причиною такого об'єднання стали прямі вибори в Європейський парламент. У цьому парламенті соціал-демократичні партії об'єдналися в самостійну фракцію, до якої увійшли парламентарії – соціал-демократи всіх країн учасниць ЄС.

У Парижі в січні 1999 року зібралися представники 13 лівих партій, що прийняли загальну резолюцію щодо європейських виборів. У резолюції говорилося про орієнтацію на соціальну, екологічну, демократичну, мирну й солідарну Європу. У червні 1999 року пройшли вибори в Європарламент, за підсумками «Європейські ліві», а також представники ряду ліворадикальних організацій одержали 42 депутатські крісла. Ними було сформовано фракцію «Об'єднані європейські ліві – Північні зелено-ліві».

У 2002 році проходили конференції «Європейських лівих» у Копенгагені й Парижі. Протягом 2003 року відбувались дебати навколо програмного Базового політичного документа (Basic Political Document). У січні 2004 року в Берліні відбулася чергова конференція, на якій пролунав заклик до всіх зацікавлених лівих партій у Європі об'єднатися в Партію європейських лівих. Партія була заснована на конференції в Римі в травні 2004 року й уперше взяла участь у загальноєвропейських виборах у червні того ж року. За їхніми підсумками разом з ультралівими кандидатами Партія європейських лівих одержала 41 місце в Європарламенті. До Партії європейських соціалістів сьогодні входять 20 партій з 15 країн - членів ЄС (+ Кіпр, Норвегія). Центральну й Східну Європу представляють 15 асоційованих членів і 6 партій-спостерігачів. Розробляючи загальну

політику для Євросоюзу, партії члени ПЕС виступають на виборах у Європарламент з єдиним маніфестом.

З 4 по 7 червня 2009 року відбулися чергові вибори в Європарламент, у результаті яких було обрано 736 депутатів з 27 країн. Однією із самих великих партій, поряд із правоцентристською партією (Європейська народна партія – 264 мандати), є Партія європейських соціалістів (162 мандати). За партію Соцінтерну в країнах Західної Європи голосують до 40% виборців. Однак у таких у цілому позитивних результатах є й негативні фрагменти. Наприклад, якщо зрівняти результати попередніх виборів і останніх, необхідно зазначити таке. По-перше, ліві програли правоцентам. По-друге, кількість мандатів у лівих менше порівняно з минулими виборами. Заради справедливості необхідно зазначити, що й праві втратили частину голосів, хоча, як і раніше, зберегли контроль у Європарламенті. Показовим є й той факт, що загальна активність виборців знижується, наприклад, на останніх виборах у Європарламент явка виборців у цілому по ЄС становила 43,1% (у 2004 р. – 45%), що є рекордно низьким показником. Ці факти дають підстави говорити про те, що сучасна ліва ідеологія й насамперед соціал-демократія зазнають певних труднощів і кризових явищ в ідеології й політичній практиці.

Втілюючи в життя програму демократичного соціалізму, соціал-демократичної партії досягли значних успіхів в економічному й особливо соціальному розвитку своїх країн, наприклад, соціальні досягнення у Швеції. Однак безперечним є той факт, що як наслідок здійснення курсу на націоналізацію, перерозподіл доходів за допомогою високих податків на прибуток, створення широкої системи соціальних виплат почали гальмувати темпи економічного зростання, що призвело до зниження підприємницької активності, відтоку капіталів за кордон, поширилися суто споживчі настрої серед різних верств населення. Такі негативні наслідки проведеної соціал-демократами державної політики змушують їх внести корективу у свою діяльність, шукати оптимальні варіанти практичного об'єднання соціальної захищеності й економічної ефективності.

Питання переосмислення форм і методів проведення державної політики неминуче приведуть до переосмислення й її теоретичних основ. У сучасному соціал-демократичному русі можна виділити дві головні течії: традиціоналістську й модерністську. Вони обидві є реформаторськими й визнають існуючі в капіталістичних країнах економічну й політичну системи на сучасному етапі найбільш розумними й раціональними. Замість неоконсервативної моделі соціально-економічного розвитку західних країн вони пропонують

альтернативну модель більш гуманного й менш соціально напруженого суспільства. Практична діяльність партій традиціоналістського й модерністського напрямків розгортається на основі соціально-політичної теорії «демократичного соціалізму».

Незважаючи на схожість між двома теоретичними напрямками існують істотні розбіжності.

Традиціоналістського напрямку дотримуються соціал-демократичні партії Німеччини, Фінляндії, Швейцарії, Соціалістична партія Австрії, Лейбористська партія Великобританії та ін., які орієнтуються на промисловий робітничий клас, профспілки, кооперативний рух. Тому традиціоналісти пов'язують свою політику із соціал-демократичною боротьбою робітничого класу, відстоюють його інтереси.

Модерністська течія, представниками якої є Італійська й Португальська соціалістичні партії, слабше пов'язана з робітничим класом. Прихильники такого напрямку спираються в основному на групи трудящих найманої розумової праці, зайнятих у новітніх галузях виробництва, на середні верстви науково-технічної й гуманітарної інтелігенції, які найтісніше пов'язані з потребами технологічної революції, характерної для епохи науково-технічної революції. Тому теоретики модерністської течії висувають тезу про втрату робітничим класом його провідної ролі в суспільному розвитку, а потім у повному його розчиненні в суспільстві майбутнього. У концепціях модерністів висловлюються положення про формування новітніх промислових структур, зовсім ігноруючи проблеми, які виникли у зв'язку з негативними наслідками НТР для певної частини трудящих. Пропагується відмова від соціальних завоювань, проголошується необхідність утрат і навіть жертв із боку простої людини заради майбутнього прогресу. Але, незважаючи на це, модерністський напрямок не перестає бути лівою політичною течією, виражати погляди й настрої певних верств трудової громадськості.

Прийшовши до влади або перетворившись на серйозну парламентську силу, соціал-демократичні партії й профспілки, що їх підтримують, стали ініціаторами багатьох реформ, таких, як націоналізація ряду галузей економіки, безпрецедентне розширення соціальних програм держави, скорочення робочого часу тощо. Саме ці реформи стали тим фундаментом, який забезпечив бурхливий економічний розвиток індустріальних країн. Їм же належить велика заслуга в створенні й інституціоналізації держави добробуту, без якої немислима суспільно-політична система сучасного індустріально розвиненого світу.

З моменту свого виникнення соціал-демократичні партії як партії

робітничого класу зазнали істотних змін. Це пов'язано насамперед зі змінами в соціальній структурі суспільства: скороченням кількості фабрично-заводських працівників, збільшення відсотка висококваліфікованих працівників.

У наш час соціальний склад і характер соціал-демократичних партій значно змінився. Це пов'язано з динамікою соціальної структури суспільства, еволюцією ідеологічних і політичних позицій самих партій, які спричинені бажанням їхніх лідерів перебороти вузький класовий характер партій, перетворити їх на партії всіх трудящих і навіть усього народу. Нині членами соціал-демократичних партій є не тільки робітники, але й службовці, селяни, інженерно-технічні працівники, представники творчої інтелігенції, чиновники держапарату, дрібні власники, пенсіонери й інші соціальні верстви.

Широка соціальна база соціал-демократичних партій є джерелом їхньої сили й впливу, але одночасно стає причиною труднощів і протиріч усередині партій, які змушені реагувати на інтереси різних соціальних верств. Внаслідок цього програмні документи, політичні заяви, передвиборчі платформи соціал-демократичних партій мають, як правило, компромісний характер, вони часом неясні й суперечливі.

Організаційні принципи соціал-демократичних партій характеризуються внутрішньою демократією, свободою дискусій, автономією парторганізацій, існуванням фракцій, висуванням альтернативних проектів, терпимістю до тих, хто має іншу думку. Такі принципи створюють передумови для боротьби різних течій, утруднюють прийняття й виконання рішень. Але одночасно такі принципи є джерелом сили цих партій: вони створюють атмосферу творчих дискусій, відкритого зіставлення різних точок зору, пошуку найкращих рішень, стимулюють ініціативу й активність членів партій, сприяють кращій адаптації до умов, що змінюються, дозволяють людям, які дотримуються різних поглядів, успішно працювати в межах однієї партії.

Як добре організована політична сила, спираючись на підтримку прихильників і свої ідеологічні принципи, соціал-демократичні партії посіли міцні позиції в системі буржуазно-демократичного парламентаризму. Вони ведуть боротьбу за владу й приходять до влади за її законами. Соціал-демократичні партії мають стійкий електорат, що підтримує їх на виборах.

Соціал-демократичні партії, принципом поведінки яких завжди була ідентифікація себе й своєї політичної діяльності з конкретними історичними умовами, почали еволюціонувати у бік ліберальної ідеології, а в політиці – пересуватися у бік центру.

Як висновок, слід зазначити таке.

Не існує й не може існувати єдиної і єдино правильної ідеології, здатної однозначно відповідати на всі запитання суспільної практики.

Зараз на початку XXI століття дуже важко виявити чіткі розмежування між соціал-демократичними партіями й партіями інших ідейно-політичних орієнтацій. Багато принципів, установок, цінностей, норм політичної демократії, які раніше були предметом запеклої боротьби між ними, стали їхнім загальним надбанням. Але все-таки дискусійним, спірним залишається питання про межі демократії.

Консерватори й ліберали вважають, що демократія поширюється тільки на політичну сферу. Соціал-демократи дотримуються позиції, що демократія, свобода, рівність мають поширюватися на всі сфери життєдіяльності суспільства. Сила і життєдіяльність їхньої ідеології полягає в тому, що вона відповідає інтересам широких мас, черпає енергію в соціальному житті, спирається на шляхетні ідеали соціалізму.

Розглянувши еволюційні зміни основних ідейно-політичних доктрин сучасності, маємо можливість зробити висновок про взаємозближення їхніх ідей, що стосуються розуміння закономірностей суспільного розвитку.

Так, у другій половині XX століття відбулося зближення лібералізму й соціал-демократії. Ліберали нарешті визнали необхідність утручання держави в економіку й соціальні відносини. Саме завдяки державному втручанню вдається уникнути гострих кризових явищ в економіці західних країн.

До ідеології лібералізму ввійшли соціал-демократичні ідеї соціальної захищеності, справедливості, які припускають перерозподіл доходів від багатих на користь незаможних. Ліберали визнали, що держава має бути не тільки правовою але й соціальною, тобто піклуватися про добробут усіх громадян.

У той же час із соціалістичної ідеології соціал-демократії поступово зникли твердження про неможливість приватної власності й ринкової конкуренції, що зближує її з лібералізмом і консерватизмом.

Виступаючи проти соціалізму й комунізму, консерватори все-таки змушені зважати на об'єктивну тенденцію до соціалізації, вносити корективи в соціальну політику, яку вони здійснюють. Зрештою й комуністи не тільки відмовилися від ідеї силового захоплення влади, а й визнали допустимість у суспільстві приватної власності й ринкових відносин.

На сучасному етапі суспільного розвитку характерними для суспільства є такі риси й характеристики, які прогресивні партії

незалежно від ідеології мають їх визнати:

- багатокладна економіка, що включає приватну, державну й змішану форми власності;
- об'єднання планових і ринкових механізмів регулювання суспільного виробництва;
- плюралістична політична система;
- парламентська демократія;
- забезпечення основних соціально-економічних і політичних прав громадян.

Найбільш повно ці принципи втілено в державі, яка отримала назву соціальної й на яку, в остаточному підсумку, мають бути орієнтовані всі ідейно-політичні доктрини й течії.

Контрольні запитання

1. Чим відрізняються ліві ідеології від правих?
2. Коли й чому з'явилася комуністична ідеологія, чиї інтереси вона традиційно відображає?
3. Чи можна визнати основні положення комунізму утопічними? Поясніть свою відповідь.
4. Яке місце займає соціал-демократія в ідейно-політичному спектрі сучасного світу?
5. Які ідейні джерела соціал-демократії?
6. Що розуміють під соціал-демократизмом?
7. Назвіть основні моделі сучасної соціал-демократії.
8. Назвіть особливості соціал-демократії післявоєнного періоду.
9. Який внесок зробила соціал-демократія для формування держави добробуту?
10. У чому відмінність соціал-демократизму від лібералізму?
11. У чому відмінність соціал-демократизму від консерватизму?

Тестові завдання

1. Який з перелічених нижче висловів відповідає принципам соціал-демократичної ідеології:

а) К. Каутський: «Демократія є маневром, у якому пролетаріат повинен навчитися верхній їзді. Демократія є та державна форма, в якій пролетаріат розвиває сили і здібності, необхідні для його звільнення»;

б) Ф. Ніцше: «Любов до влади є демон людей. Дайте їм все – здоров'я, їжу, житло, освіту, – і вони будуть нещасні»;

в) М. Дюверже: «Країна, де громадська думка розколена на

численні, але недовговічні, ефемерні й швидко мінливі групи, не відповідає справжньому поняттю багатопартійності...»;

г) І. Бентам: «Усякий уряд подібний до лікаря; вся справа його полягає у виборі зла. Треба брати до уваги дві речі: зло злочину і зло закону – шкода хвороби і шкода ліків?»

2. Серед завдань сучасної соціальної модернізації виділіть те, на вирішенні якого наполягають прихильники демократичного соціалізму:

а) зберігання і відтворення унікального досвіду національних держав;

б) контроль за зростанням заробітної плати (а також соціальних витрат), який має бути постійно пропорційним зростанню продуктивності праці, інакше економіку уражатимуть тривалі кризи надвиробництва;

в) урегулювання локальних конфліктів;

г) політизування, ідеологізація всіх можливих помилок окремої людини і, як наслідок, терор, одночасно поліцейський та ідеологічний.

3. Укажіть, які з наведених нижче понять і визначень відповідають один одному:

а) ідеологія;

г) соціал-демократизм;

б) консерватизм;

д) анархізм;

в) політична свідомість;

е) лібералізм.

А. Ідеологія, що базується на принципах свободи, солідарності й справедливості.

Б. Політична ідеологія, що виступає за збереження існуючого громадського порядку, насамперед морально-правових відносин, утілених у нації, релігії, сім'ї, власності.

В. Соціально-політична течія, що проголошує своєю метою знищення держави і заміну будь-яких форм примусової влади на вільну і добровільну асоціацію громадян.

Г. Ідеологія, в основі якої лежить ідея автономії особистості та її первинності у ставленні до суспільства і держави.

Д. Система філософських, політичних, правових, економічних та інших цінностей і знань про світ і роль людини в ньому.

Е. Одна з категорій, що означає усвідомлення сфери політики соціальними суб'єктами (індивідами, групами, спільнотами тощо).

4. Представникові якої ідейно-політичної течії сучасності могла б належати така цитата: «Не може бути суспільства без якого-небудь поняття соціальної справедливості, яким би збоченим або корумпованим це поняття не було. Соціальна справедливість – це домінуюча межа, що розділяє лівих і правих»:

а) лібералізму;

в) соціал-демократії;

б) анархізму;

г) консерватизму?

а) соціалізму; в) анархізму;
б) консерватизму; г) охлократії.

а) консерватизму;
б) неолібералізму;
в) соціал-демократизму;
г) меритократизму.

а) марксизм; в) теократія;
б) лібералізм; г) консерватизм?

а) держава є великою сім'єю, яку складають члени суспільства, не здатні обійтися без суспільства ні фізично, ні духовно, тобто повністю від нього залежать;

в) диктатура пролетаріату є політичним змістом перехідного періоду, вона необхідна для ліквідації приватної власності й здійснення функції контролю за мірою участі в суспільному виробництві й мірою споживання;

Тема 5. НАЦІОНАЛІЗМ

Разом зі згаданими вище ідеологічними течіями у світі велику роль відіграють національні ідеології, особливо в країнах, де

відбувається процес становлення національних спільнот.

Кінець XX століття взагалі ознаменувався явищем так званого "етнічного ренесансу", вибухом рухів і виступів на національно-етнічній основі, що розробляють власні політичні концепції і програми. У зв'язку з цим виникли серйозні проблеми не тільки на території колишнього СРСР, але і в багатьох, що здавалися благополучними, співтовариствах: у Канаді, Іспанії, Бельгії. Розпалися Югославія і Чехословаччина, не стихають міжетнічні конфлікти в Індії, Ірані, Пакистані, Афганістані, Туреччині, Іраку та деяких інших країнах. Оскільки розмежувати національні інтереси і націоналістичні настрої дуже складно, а також важко знайти шляхи вирішення міжетнічних протиріч і конфліктів, світова спільнота серйозно стурбована проблемою переведення міжетнічних і міжнаціональних конфліктів в площину мирного демократичного вирішення, досягнення балансу інтересів різних етнічних груп.

У цілому сфера національних відносин настільки складна, що з позицій національних ідеологій може здійснюватися як політика захисту культурної самобутності і політичних прав нації, власних територій і національного суверенітету від зовнішніх посягань, так і стимулювання настроїв етнічної гегемонії, провокування конфліктів і прямих військових дій.

Таким чином, ідеології національного типу виражають політичні вимоги громадян, чий інтереси в підвищенні свого соціального статусу пов'язані з національною належністю.

Роль національних ідеологій у державі, на відміну від власне державної ідеології, полягає у виконанні таких функцій. По-перше, у науковому пізнанні і віддзеркаленні особливостей соціального, економічного, політичного і культурного розвитку суспільного процесу, визначенні цілей, завдань і напрямів його перетворення; по-друге, у формуванні ідеологічних форм свідомості в середовищі соціальних і етнонаціональних груп суспільства, їх організації в громадянське співтовариство, захисті і вираженні корінних інтересів співгромадян; по-третє, в політичній освіті й ідеологічному вихованні самого управлінського складу державної влади, виробленні у нього громадянської свідомості й етичного ставлення до політичних заходів. По-четверте, об'єктивне функціонування національної ідеології має бути спрямоване на реалізацію національних інтересів держави: забезпечення її захисту, цілісності й збереженню державних кордонів, формування в свідомості громадян і представників володарюючих структур високої політичної і моральної відповідальності за долю держави.

Не розглядаючи весь спектр національних ідеологій у сучасному

світі, зупинимось на характеристиці націоналізму як одній з найпоширеніших ідеологій на сучасному етапі існування багатьох держав.

Поняття «націоналізм», в першу чергу, пов'язане з поняттям «нація». Не дивлячись на те, що деякі вчені сучасності пропонують відмовитися від цього поняття, оскільки, на їх думку, формується нове поняття «багатонаціональна нація», на наш погляд, визначення «нація» є необхідним. Без нього такі найважливіші категорії, як «національна культура», «національна самосвідомість», «національні інтереси», просто не можна визначити.

Звернемося до різних визначень нації і націоналізму.

Нація (від лат. *natio* – плем'я, народ) – соціально-економічна і духовна спільність людей з певною психологією і самосвідомістю, що історично виникла. Таке визначення нації можна зустріти в багатьох словниках. Проте дискусії про її суть і своєрідність почалися ще в минулому столітті й продовжуються досі. Нація – дуже складний соціальний феномен і за змістом, і за конкретними проявами. Тому охопити її загальним формальним визначенням, не спотворюючи її суті, неможливо.

Тому наведемо декілька прикладів того, як визначали націю у минулому і як її визначають на сучасному етапі.

На рубежі ХХ століття Отто Бауер писав: «Нація є завжди не що інше, як культурна спільність. Нація є сукупність людей, спільністю доль згуртованих у спільність характеру»¹.

Відомий філософ і соціолог П.А. Сорокін визначає націю як групу, що складається з індивідів, які: «1) є громадянами однієї держави; 2) мають спільну або схожу мову і загальну сукупність культурних цінностей, що походять із загальної минулої історії цих індивідів і їхніх попередників; 3) займають загальну територію, на якій живуть вони і жили їх предки»².

М. Вебер вважає ідеальним збігання і державної спільності, в якій реалізується прагнення людей, об'єднаних спільністю мови, релігії, звичаїв до загального державного існування і долі.

Р. Шпрінгер вважає, що нація – це культурна спільність, союз таких осіб, які однаково мислять і однаково говорять.

Н. А. Бердяєв визначає націю як єдність історичної долі, а усвідомлення цієї долі і є національна самосвідомість.

Таким чином, бачимо, що в усіх цих визначеннях присутні й повторюються декілька або всі чотири основні ознаки визначення

¹ Бауер О. Національні питання і соціал-демократія. - СПб., 1909 р.

² Сорокін П.А. Основні риси російської науки у двадцятому сторіччі. - М., 1990. - С. 466.

нації. Багато дослідників цього феномена і сьогодні солідарні в тому, що нація характеризується спільністю території, мови, економічних зв'язків, психічного складу, культури і самосвідомості.

Проте в сучасній політології не всіх учених задовольняє старе визначення нації як такої історичної спільності людей, для якої характерні спільність мови, території, економічного життя, психічного складу, що виявляється в національній своєрідності її культури, оскільки, на їх думку, колишнє "чотириознакове" визначення нації не відповідає реаліям сучасного життя.

Аргументи наводяться найрізноманітніші. Наприклад, здавалося б, що може бути більше природною і незворотною ознакою нації ніж спільність мови. Але ж давно відомо, що в Швейцарії чотири мови, чотири етнічні спільноти – германо-швейцарці (65% всього населення), франко-швейцарці (18,4%), італо-швейцарці (9,8%), реторманці (0,8%) – але є єдина швейцарська нація.

Така ознака нації, як спільність території, теж здавалася непорушною, однозначною. Проте зараз далеко не завжди вона наближає нас до визначення нації. Після розпаду СРСР, Югославії, коли колишні республіки стали незалежними, суверенними державами, люди різних національностей втратили спільність території з представниками «своїх» націй, але не перестали вважати себе українцями, росіянами, грузинами, сербами і так далі.

Спільність економічного життя. Ця ознака відіграла свою історичну роль. Нації склалися на основі становлення індустріального, капіталістичного суспільства. У Європейському економічному співтоваристві при повному збереженні націй устанавлюється західноєвропейська спільність економічного життя, межі стають дійсно прозорими, вводиться єдина валюта.

Все це дозволяє в основу формування нового визначення нації, на погляд багатьох політологів, покласти таку фундаментальну цінність, як спільність духовного життя. Що стосується спільності психічного складу, тобто того, що відрізняє область відчуттів, звичок, традицій, буденної свідомості однієї нації від іншої, то вона є похідною від спільності духовної культури, а не навпаки. Іншим важливим компонентом національної спільності людей є їх самосвідомість, яка теж належить до сфери духовної культури.

При цьому слід мати на увазі, що національна самосвідомість – це не частина національної духовної культури разом з іншими частинами, а її стрижень. Саме у самосвідомості нація визначає свої загальні, корінні інтереси, цілі й ідеали, свою особистість у багатонаціональному світі, своє ставлення до інших націй і держав. Іншими словами, нація є не тільки об'єктивна, але й суб'єктивна

даність, представники якої говорять стосовно себе "це – ми", а щодо інших "це – вони".

Ці приклади показують, яким складним соціальним феноменом є нація і як важко інколи однозначно визначити її критерії.

Націоналізм розглядає націю як даність, але при цьому розуміє, що таке є нація. Ідея нації в націоналізмі спирається на відчуття історії, спогади і традиції, які передаються з покоління в покоління. Її існування зазвичай розглядається як плавне продовження стародавнього етносу або прив'язується до певних історичних моментів її виникнення.

У реальності нація – це наділене самосвідомістю співтовариство людей з культурною і політичною самоідентифікацією, яка історично виникла внаслідок їхньої належності до певної території. З одного боку, це співтовариство уявне: кожен його член уявляє його образ, його межі, відчуває на собі його братські узи і переконаний у його верховній владі. Людина представляє своє життя як траєкторію уздовж загального шляху, паралельно до життя тисяч своїх співвітчизників, яких він ніколи не бачив і не побачить. При цьому люди, складові нації, об'єднані загальними симпатіями, присвячують себе загальній діяльності, бажають перебувати під однією владою і бажають, щоб ця влада складалась з їхніх представників.

З іншого боку, корені більшості націй зосереджено навколо домінуючого етнічного стрижня. Більшість членів нації поділяють загальний спосіб життя і мають прихильність до території їхнього сумісного мешкання із звичним і пізнаваним ландшафтом. Тим часом сумісне мешкання приводить з часом до появи зовнішньої схожості й формування етнічної групи, представники якої вірять в їхнє загальне генеалогічне походження через схожу зовнішність, звичаї або історичні спогади. Ця спільність активно сприяє національній солідарності.

Існують різні думки про час виникнення націоналізму. Політологи Гельнер і Андерсон пов'язують виникнення націоналізму з появою сучасного і з розпадом традиційного станового суспільства, наголошуючи, що саме націоналізм створив ідентитет, який поділяли всі, незалежно від стану. У допромисловому суспільстві не було потреби у націоналізмі, він розвивається лише у сучасному світі.

Згідно з другим підходом (наприклад Ентоні Сміт) націоналізм має глибокі пракорені й ґрунтується на етнічних особливостях: мові, віровизнанні, традиціях, міфах, символах – і це закладається ще в період формування етнічних спільнот. Наближаються до цієї ідеї пошуки чеського вченого Мирослава Гроха.

Не дивлячись на те, що нації формувалися і розвивалися до

капіталізму, сучасні нації зародилися на основі формування буржуазних зв'язків. Тому і поняття «націоналізм» як наукова категорія з'явилося порівняно недавно за історичними мірками. Невеликий екскурс в історію націоналізму дозволить виділити основні періоди його розвитку в новій і новітній історії.

Уперше термін «націоналізм» почали вживати в XIX столітті філософ Гердер (у Німеччині) і абат Баррюель (у Франції). Вважається, що тільки з 1815 р. націоналізм став однією з провідних ідеологій у світі. Він став здатним забезпечити мобілізацію суспільства в період переходу до капіталістичної економіки, що привело до підвищення ефективності національних держав і зростання їхньої економічної потужності.

До цього часу впродовж історії люди відчували прихильність до рідної землі, дотримувалися сімейних традицій і підтримували місцеву владу. Окремі прояви національних відчуттів і національних рухів зустрічаються в стародавніх, античних й середніх віках (відчуття відмінності стародавніх євреїв від язичників, античних греків від варварів і так далі). З цієї причини націоналізм іноді помилково розглядається як система поглядів, що справдавна впливає на політику.

Проте більшість політичних і культурних явищ до новітнього часу мали універсальний, а не національний характер. Люди виражали свою відданість місту-державі, феодалові та його маєтку, династії або релігійній групі, — але не національній державі. Більш того до XVI століття ідеалом була загальна світова держава, в якій населення не підтримувало ніяку політичну структуру, наприклад, таку державу, як Римська імперія або християнська республіка. Основними характеристиками цивілізацій були світові релігії (християнство або іслам) і пов'язані з ними мови (латинська і грецька — або арабська і персидська).

До кінця середньовіччя більшість носіїв місцевих мов не мала колективної самосвідомості і не усвідомлювала свою національну відокремленість. Державу уособлював монарх, а суспільство — правлячий клас (наприклад, дворянство в Росії і Франції, шляхта в Польщі). Нерідко правителі своєю етнічною належністю відрізнялися від основної маси населення (як династія норманів у середньовічній Англії і династія Рюриковичей у Київській Русі).

Найбільш раннім проявом сучасного націоналізму стала буржуазно-демократична революція в Англії XVII століття. У той час в англійському суспільстві виникло відчуття, що на нього покладено велику історичну місію і що відбувається поворотний момент в світовій історії, народження нової свободи — свободи особистості.

Таким чином, підйом націоналізму збігся з виникненням лібералізму, і впродовж тривалого періоду обидві ідеології розвивалися одночасно. Так, обидва напрями отримали розвиток, наприклад, у філософії Ж.-Ж. Руссо, який розглядав звичайних людей як фундамент цивілізації і тому робив акцент на народному суверенітеті й на загальній співпраці заради формування національної свободи.

До кінця XVIII століття національне почуття виявило себе як один з найважливіших чинників, що змикають особисте і суспільне життя. Найбільш могутніми сплесками націоналізму стали ліберальні революції в Америці й Франції. Поселенці в Америці стали нацією в боротьбі за особисту свободу й індивідуальні права. Французи також повстали під гаслом «свобода, рівність, братерство», який, як їм здавалося, вони повинні були донести до всіх людей в світі. Головним пунктом нової ідеології стали твердження про народний суверенітет і про права людини. Якщо раніше держава ототожнювалася з її правителем, то тепер держава почала ототожнюватися з нацією.

Націоналізм кінця XVIII століття у Франції і США був переважно громадянським (культурна компонента розвинулася у цих країнах пізніше). До тієї ж категорії належить об'єднання Італії в кінці XIX століття. Проте в більшості країн центральної і східної Європи націоналізм виник як реакція на французьку окупацію і спочатку мав виражений культурно-етнічний характер.

У другій половині XIX століття націоналізм почав підривати цілісність Австро-Угорщини, Російської і Османської імперій, які остаточно розпалися після Першої світової війни. На місці руїн виникли Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Польща, Фінляндія, Югославія, Румунія, Вірменія, Туреччина й інші країни. Багато хто з них виявився втягнутим у внутрішні й зовнішні міжнаціональні конфлікти.

На початку XX століття націоналізм сформувався в Азії і Африці, що призвело до загострення боротьби з французьким і британським імперіалізмом і, як результат, – до розпаду колоніальної системи. Його історія простежується в еволюції Ліги націй і ООН. Якщо спочатку в Лізі націй було тільки п'ять країн з Азії (Китай, Індія, Японія, Таїланд та Іран) і дві країни з Африки (Ліберія і Південна Африка), то на момент створення ООН у 1945 р. до неї входило вже вісім країн з Азії і чотири країни з Африки. У подальші 35 років до ООН вступило понад 100 країн, в основному з Африки і Азії.

Перша світова війна підірвала віру в гуманізм, який є фундаментом лібералізму. У поєднанні з іншими чинниками це призвело до виникнення фашизму, який закликав до побудови такого суспільства, в якому люди позбавлені прагнення до індивідуального

самовираження і повністю підпорядковують свої інтереси завданням нації. Нацизм виявився синтезом фашизму з расизмом, а націоналізм інтерпретувався як прагнення до розширення території Німеччини до включення всіх областей, де мешкають етнічні німці. Услід за поразкою нацистської Німеччини в Другій світовій війні настала дискредитація всіх форм крайнього націоналізму і пов'язаних з ними учень.

У післявоєнній Західній Європі активність націоналізму знизилася у зв'язку з процесами інтеграції в Європейське співтовариство, вираженими в створенні наднаціональних політичних, економічних і військових структур. З погляду націоналізму, ці процеси є певною загрозою для верховної влади націй.

Значний прогрес було досягнуто в розумінні громадянства і пов'язаних з ним прав та обов'язків. У демократичних країнах були ліквідовані дискримінаційні обмеження громадянських прав за расовими, статевими або майновими ознаками. У Східній Європі націоналізм став одним з основних чинників, що стримували встановлення на її території політичної влади Кремля. Для безлічі людей комунізм асоціювався з окупацією, тому опір комуністичній ідеології став у цих країнах національним проектом. У результаті рухи опору в Польщі, Угорщині, Румунії і Чехословаччині багато в чому спиралися на громадянський націоналізм. Розпад СРСР і падіння комуністичних режимів спричинили розповсюдження ідей побудови громадянської нації, на фоні яких в окремих регіонах відбувалися гострі етнічні конфлікти і навіть етнічні чистки.

На сучасному етапі націоналізм продовжує відігравати активну роль на міжнародній арені і має безліч проявів.

Сучасне трактування націоналізму (фр. *nationalisme*) подає його як ідеологію і напрям політики, базовим принципом яких є теза про вищу цінність нації і її первинність у державотворчому процесі. Як політичний рух націоналізм прагне до захисту інтересів національної спільноти у відносинах з державною владою.

У своїй основі націоналізм проповідує вірність і відданість своєї нації, політичну незалежність і працю на благо власного народу, об'єднання національної самосвідомості для практичного захисту умов життя нації, території її мешкання, економічних ресурсів і духовних цінностей. Він спирається на національне почуття, яке споріднене патріотизму. Ця ідеологія прагне до об'єднання різних шарів суспільства, незважаючи на протилежні класові інтереси. Націоналізм є сутнісним підґрунтям, стрижнем і носієм національної ідеї, яка неодмінно матеріалізує таке поняття, як національні інтереси.

Незважаючи на те, що в науці існують різні підходи до визначення

націоналізму, у сучасній політології домінує такий підхід до визначення і характеристик націоналізму, який підтримує достатньо велика кількість учених.

Націоналізм — це перш за все ідеологія, яка містить такі елементи:

Існування націй. Націоналізм постулював, що людство за законами природи поділено на фундаментальні одиниці — автономні й самодостатні нації, які відрізняються певними об'єктивними характеристиками.

Суверенне право нації на самовизначення. Національні проекти можуть здійснюватися тільки у власній державі. Нація має право сформувати свою державу, до якої мають належати усі члени нації. Для кожної безперервної територіально-адміністративної одиниці політичні межі мають збігатися з культурно-етнічними. Таким чином, нація має вищу (суверенну) владу над чітко обмеженою територією, в межах якої проживає достатньо однорідне населення.

Первинність нації в державотворчому процесі. Нація є джерелом всієї політичної влади. Єдиним легітимним типом уряду є національне самоврядування. Кожен член нації має право безпосередньо брати участь у політичному процесі. Тим самим націоналізм символічно прирівнює народ до еліти.

Національна самоідентифікація. Націоналізм визнає за необхідне спільність мови і культури для всього населення в межах єдиної адміністративно-територіальної одиниці. Люди ототожнюють себе з нацією заради свобод і самореалізації. З іншого боку, нація гарантує членство і самоідентифікацію навіть тим, хто не відчуває себе частиною будь-якої іншої групи.

Солідарність. Одноманітність досягається за рахунок об'єднання людей на ґрунті любові й братерства, а не шляхом нав'язування певної культури. Важливо, щоб члени нації відчували узи солідарності й діяли не однаково, а в унісон, порівнювали свої зусилля з устремліннями інших.

Нація як вища цінність. Відданість індивіда національній державі вища від індивідуальних або інших групових інтересів. Завдання громадян — підтримувати легітимність своєї держави. Зміцнення національної держави є головною умовою для загальної свободи і гармонії.

Загальна освіта. Люди, складові нації, повинні мати доступ до освіти, яка необхідна для участі в житті сучасного суспільства.

Націоналізм, з одного боку, підкреслює відмінності, колорит і індивідуальність націй, з іншого — розглядає націю як еквівалент індивідуума, як соціологічний організм. Рівність людей перед законом

незалежно від їхнього соціального статусу або походження є аналогічною рівності націй незалежно від їхнього розміру або значущості з погляду міжнародного права. Нація також об'єднує сучасне покоління з минулими і майбутніми, що мотивує людей до високої самовіддачі, аж до того, що вони готові заради її порятунку пожертвувати своїм життям.

Проте слід зазначити, що таке позитивне розуміння націоналізму існувало не завжди. Та і сьогодні слід говорити не тільки про позитивні аспекти націоналізму, але і про украй негативні форми його прояву.

Не випадково в радянський період під націоналізмом розуміли ідеологію, психологію, соціальну практику, світогляд і політику підпорядкування одних націй іншим, проповідування національної винятковості і переваги, розпалювання національної ворожнечі, недовір'я і конфліктів. Така теоретична установка набула в колишньому СРСР жорстких форм зіставлення: інтернаціоналізм – націоналізм. Будь-яка спроба поставити проблему національного, тобто захисту національних інтересів і цінностей, відродження культури, мови і так далі, оголошувалася рецидивом націоналізму. Національна самосвідомість і націоналізм розглядалися як поняття-символи, такі, що протистоять інтернаціоналізму. Проте національні рухи останніх років, загострення національних конфліктів та інші нові явища національного життя висунули на перший план проблему національної самосвідомості як крупної і самостійної суспільної проблеми.

У зв'язку з цим домінує думка, що необхідно розрізнати такі поняття, як національну і етнічну самосвідомість. Національна самосвідомість принципово відрізняється від етнічної, оскільки полягає в процесі усвідомлення суспільством своїх інтересів щодо держави, тоді як етнічна самосвідомість полягає у взаємозв'язку однієї етнічної спільності з іншими. Виходячи з цього існують і різновиди усередині самого націоналізму, про які буде сказано нижче.

Важливо, на наш погляд, розглянути і співвідношення понять «нація» і «національна держава», які розробляє націоналізм. Поняття «нація», «держава» і «суспільство» належать до різних рівнів: культурного, політичного і соціального. Наприклад, прийнято вважати, що армія захищає не державу, а народ.

У своєму трактаті «Об общественном договоре» (1762 р.) Ж.-Ж. Руссо писав, що розмір держави має бути таким, «щоб землі було достатньо для прожиття жителів». Пізніше ця думка отримала розвиток, що межі держави мають визначатися необхідними для нації матеріальними ресурсами. Так, Ф. Ратцель уважав, що якщо держави

не будуть розвиватися, то вони помруть. Цим він підводив теоретичну базу для колоніальної експансії європейських держав, що продовжувалася в Африці.

Національна держава (держава-нація) – це територіальне утворення, в якому зрощуються соціальна організація, політичне управління і культурна самоідентифікація. Країн, що повністю відповідають цьому визначенню, менше 10%, проте більшості сучасних держав притаманна багатонаціональна структура.

Сучасні держави управляють безліччю міст і регіонів, що формуються, за допомогою централізованих, диференційованих і автономних структур. Вони мають монополію на формулювання обов'язкових до виконання правил і на застосування сили в межах своєї території. Таким чином, вони поширюють своє пряме правління на все населення на своїй території і прагнуть організувати життя всіх людей певним чином для економічного розвитку або оборони. Крім того, національна держава прагне до добровільної інтеграції народів, і цим відрізняється від імперії, яка ставить за мету захоплення нових територій, їхнє утримання і колонізацію. Національна держава асоціюється з її громадянами, проте на внутрішній і міжнародній аренах його зазвичай представляє один державний лідер.

Проте деякі перелічені вище характеристики націоналізму викликають різні дискусії про правомірність їхнього включення до кількості основних ознак даної ідеології. Проілюструємо це на конкретних прикладах.

Так, наприклад, розглянемо теорію і практику концепції права народів і націй на самовизначення, аж до відділення і утворення самостійної держави. Згідно з конституцією СРСР союзні республіки мали таке право, але реалізувати його не могли. СРСР був федеральною за формою, але унітарною за змістом державою. Сьогодні жодна багатонаціональна держава в світі у своїй конституції не записала права народів на вихід з нього. Жоден штат у США, жоден кантон у Швейцарії не має такого права. Не має тому, що там державу побудовано не за національно-етнічним, а за територіально-економічним принципом. Щодо реалізації даного права немає єдиної точки зору в міжнародному співтоваристві. Ось чому в міжнародному праві часто застосовують політику «подвійних стандартів» (наприклад, різне трактування правомірності відділення Косова від Сербії і Південної Осетії і Абхазії від Грузії). Адаже за оцінюванням різних центрів, що займаються вивченням цієї проблеми, таких національних суб'єктів, які прагнуть реалізувати дане право, в світі налічується не менше 150.

Характерна для націоналізму неясність ідеології і еkleктична

структура політичних рухів часто відкриває можливості для такої політики «подвійних стандартів». Наприклад, «нації-гегемони», що прагнуть до збереження своєї культури, звинувачуються у великодержавному шовінізмі, а боротьбу малих народів за національну незалежність називають сепаратизмом.

Проблема посилюється властивою націоналізму неясністю через його опору на почуття і емоції. Те, як розуміють різні люди одні й ті ж терміни і гасла, може бути прямо протилежним. Так, гасла «Україна для українців» або «Росія для росіян» трактується одними як претензія етнічних українців або етнічних росіян на виняткові права, а іншими – як вимога того, що держава повинна служити народу.

У зв'язку з цим деякі дослідники наполягають на тому, що слово «націоналізм» слід використовувати суто для позначення етнонаціоналізму. Інші вважають, що це зробить комунікацію наукового середовища із суспільством неможливою. Треті бачать вихід в ідеологічній нейтралізації культурних значень базових слів.

Таким чином, аналізуючи сучасні визначення націоналізму, необхідно зазначити, що націоналізм – це виявлення світоглядної позиції особистості й спільноти, форма дієвості та ідеологія, які надають особливого значення належності до нації як консолідуючого чинника спільноти, вбачають перевагу національних інтересів і відстоюють їх у всіх напрямках і сферах.

Хоча сказане вище стосується націоналізму в цілому, представники його різних шкіл можуть висувати також й інші ідеологічні вимоги: формування нації навколо певного етносу (національності), загальний рівний правовий статус та ін.

Різновиди націоналізму. Найширше в політології використовується класифікація Х. Кона, який увів поняття «політичний і етнічний націоналізм». Більшість фахівців (включаючи самого Кона) вважають, що кожна зріла нація містить обидва компоненти.

Громадянський націоналізм (інші назви: революційно-демократичний, політичний, західний націоналізм) стверджує, що легітимність держави визначається активною участю її громадян у процесі ухвалення політичних рішень, тобто ступенем, в якому держава представляє «волю нації». Основним інструментом для визначення волі нації є плебісцит, який може мати форму виборів, референдуму, опиту, відкритої суспільної дискусії та ін. При цьому належність людини до нації визначається на основі добровільного особистого вибору і отожднюється з громадянством. Людей об'єднує їхній рівний політичний статус як громадян, рівний правовий статус перед законом, особисте бажання брати участь у політичному житті нації, прихильність до загальних політичних цінностей і загальної

структура політичних рухів часто відкриває можливості для такої політики «подвійних стандартів». Наприклад, «нації-гегемони», що прагнуть до збереження своєї культури, звинувачуються у великодержавному шовінізмі, а боротьбу малих народів за національну незалежність називають сепаратизмом.

Проблема посилюється властивою націоналізму неясністю через його опору на почуття і емоції. Те, як розуміють різні люди одні й ті ж терміни і гасла, може бути прямо протилежним. Так, гасла «Україна для українців» або «Росія для росіян» трактується одними як претензія етнічних українців або етнічних росіян на виняткові права, а іншими – як вимога того, що держава повинна служити народу.

У зв'язку з цим деякі дослідники наполягають на тому, що слово «націоналізм» слід використовувати суто для позначення етнонаціоналізму. Інші вважають, що це зробить комунікацію наукового середовища із суспільством неможливою. Треті бачать вихід в ідеологічній нейтралізації культурних значень базових слів.

Таким чином, аналізуючи сучасні визначення націоналізму, необхідно зазначити, що націоналізм – це виявлення світоглядної позиції особистості й спільноти, форма дієвості та ідеологія, які надають особливого значення належності до нації як консолідуючого чинника спільноти, вбачають перевагу національних інтересів і відстоюють їх у всіх напрямках і сферах.

Хоча сказане вище стосується націоналізму в цілому, представники його різних шкіл можуть висувати також й інші ідеологічні вимоги: формування нації навколо певного етносу (національності), загальний рівний правовий статус та ін.

Різновиди націоналізму. Найширше в політології використовується класифікація Х. Кона, який увів поняття «політичний і етнічний націоналізм». Більшість фахівців (включаючи самого Кона) вважають, що кожна зріла нація містить обидва компоненти.

Громадянський націоналізм (інші назви: революційно-демократичний, політичний, західний націоналізм) стверджує, що легітимність держави визначається активною участю її громадян у процесі ухвалення політичних рішень, тобто ступенем, в якому держава представляє «волю нації». Основним інструментом для визначення волі нації є плебісцит, який може мати форму виборів, референдуму, опиту, відкритої суспільної дискусії та ін. При цьому належність людини до нації визначається на основі добровільного особистого вибору і отожднюється з громадянством. Людей об'єднує їхній рівний політичний статус як громадян, рівний правовий статус перед законом, особисте бажання брати участь у політичному житті нації, прихильність до загальних політичних цінностей і загальної

громадянської культури. Істотно, щоб нація складалася з людей, які хочуть жити поряд один з одним на єдиній території.

У сучасних США будь-яка народжена в країні людина є громадянином, при цьому отримання громадянства в іншій країні не позбавляє його американського громадянства. Американці розглядають своє суспільство як безліч імміграційних субкультур, не дивлячись на домінуючий внесок протестантської англосакської культури. Політика, що здійснюється, підтримує високий рівень національної гордості американців, незалежно від їхнього імміграційного минулого. Разом з тим у суспільстві набули поширення вторинні форми самоідентифікації: афро-американці, іспано-американці й так далі. У США немає державної мови, хоча в багатьох штатах будь-які офіційні документи мають видаватися як мінімум англійською.

У рамках громадянського націоналізму виділяють його підвиди: державний і ліберальний.

Державний націоналізм стверджує, що націю утворюють люди, що підпорядковують власні інтереси завданням зміцнення і підтримки могутності держави. Він не визнає незалежні інтереси і права, пов'язані зі статевою, расовою або етнічною належністю, оскільки вважає, що подібна автономія порушує єдність нації.

Ліберальний націоналізм робить акцент на ліберальних цінностях і стверджує, що існують загальнолюдські цінності, такі, як права людини, стосовно до яких патріотичні етичні категорії займають підлегле положення. Ліберальний націоналізм не заперечує пріоритети щодо тих, хто ближчий і дорожчий, але вважає, що це не повинно бути за рахунок чужих.

Етнічний націоналізм (інші назви: етнонаціоналізм, культурно-етнічний, органічний, романтичний, східний націоналізм) вважає, що нація є фазою розвитку етносу і частково протиставляє себе громадянському націоналізму. Зараз «націоналістичними» називають, як правило, ті рухи, які роблять акцент на етнонаціоналізмі. З його точки зору, членів нації об'єднує загальна спадщина, мова, релігія, традиції, історія, кровний зв'язок на основі спільності походження, емоційна прихильність до землі, так що всі разом вони утворюють один народ, кровноспоріднене співтовариство. Щоб культурні традиції або етнічна належність були покладені в основу націоналізму, вони повинні містити загальноприйняті уявлення, які здатні стати орієнтиром для суспільства.

Іноді при класифікації виділяють культурний націоналізм, тому етнічний націоналізм стає вузьким поняттям.

Культурний націоналізм визначає націю спільністю мови, традицій і культури. Легітимність держави виходить з її здатності

захищати націю і сприяти розвитку її культурного і суспільного життя. Як правило, це означає державну підтримку культури і мови етнічної більшості, а також заохочення асиміляції етнічних меншин.

Примордіальний етнічний націоналізм вважає, що нація основана на загальному реальному або передбачуваному походженні. Належність нації визначається об'єктивними генетичними чинниками, «кров'ю». Прихильники цієї форми стверджують, що національна самоідентифікація має стародавнє етнічне коріння і тому має природний характер. Вони висловлюються за самоізоляцію культури етнічної більшості від інших груп і не схвалюють асиміляцію.

Крайній націоналізм нерідко асоціюється з екстремізмом і призводить до гострих внутрішніх або міждержавних конфліктів. Прагнення виділити для нації, що проживає усередині країни, свою державу призводить до сепаратизму. Радикальний державний націоналізм є ключовою складовою фашизму і нацизму. Багато етнічних націоналістів розділяють ідеї національної переваги і національної винятковості, а також культурної та релігійної нетерпимості. У більшості країн крайній націоналізм офіційно визнається соціально небезпечним явищем. Ряд міжнародних документів, зокрема Загальна декларація прав людини і Міжнародна конвенція, про ліквідацію всіх форм расової дискримінації засуджують етнічну дискримінацію і ставлять її поза законом. В Україні розпалювання міжнаціональної ворожнечі належить також до кримінальних злочинів.

Крайні форми націоналізму можуть спричинити колосальні страждання, зокрема геноцид і етнічні чистки. Навіть у «м'якій» формі крайній етнічний націоналізм завдає відчутної економічної шкоди державі, системі освіти і погіршує якість робочої сили.

Різновидами крайнього націоналізму є шовінізм, ксенофобія, геноцид, расизм та ін.

Шовінізм (франц. chauvinism) – ідеологія і політика агресивного націоналізму, проголошення і пропаганда національної винятковості, протиставлення інтересів однієї «титової», «корінної», «головної» нації інтересам усіх інших націй і меншин, розповсюдження національного чванства, розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

Під шовінізмом розуміють політику придушення етнічних, національних і релігійних меншин від імені «преваги», «верховенства», «старшого брата» і так далі. На відміну від націоналізму, шовінізм виявляється лише у домінуючій, пануючій нації.

Поняття «шовінізм» увійшло до європейського вжитку після

наполеонівської епохи. Напівміфічний солдат імператорської армії Ніколас Шовен (Nicolas Chauvin), що отримав нагороду за віддану службу від самого Наполеона, в післянаполеонівській Франції став героєм комедії 1831 року братів Карла-Теодора і Жана-Іполита [Коньяр] «Трибарвна кокарда», а його ім'я стало з тих пір загальним. Словом «шовінізм» прийнято позначати різноманітні прояви націоналістичного екстремізму. Шовінізм може виникнути в будь-якій країні, у будь-якій нації незалежно від рівня її культурного, економічного або політичного розвитку.

В'ячеслав Липинський, розмірковуючи про націоналізм, патріотизм і шовінізм, звертаючись з листом до Б. Шемета, пише: «Отже, будьте патріотом, а не шовіністом. Бути патріотом – це означає бажати всіма силами своєї душі створення людського, державного і політичного співжиття людей, що житимуть на українській землі, а не мріяти про втоплення в Дніпрі більшості своїх же власних земляків. Бути патріотом – це означає шукати задоволення не в тому, «щоб бути українцем», а в тому, щоб було честю носити ім'я українця. Бути патріотом – це означає перш за все вимагати гарних і добрих вчинків від себе, як від українця, а не перш за все ненавидіти інших тому, що вони «не українці». ...Натомість бути шовіністом – це означає прикривати свою духовну пустоту (безрелігійність) і свою руйнівність: отже, зрадництво, кар'єризм, здеклясованість – фанатичними вигуками про „Неньку Україну“, про „рідну мову“, про „ми – українці!“, про клятих „москалів і ляхів“ і т.ін. Борони Вас Боже від такого роду „націоналізму“, який може принести тільки те, що вже зруйнувало Україну»¹.

Геноцид (від гр. *genos* - рід, плем'я і лат. *caedo* - убиваю) – дії, що здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку:

- убивство членів такої групи;
- спричинення серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи;
- навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення її;
- заходи, розраховані на запобігання дітородінню в середовищі такої групи;
- насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу.

Ці положення зафіксовані у резолюції, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН про затвердження Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього.

¹ Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – С.745 – 746.

Расизм – це психологія, ідеологія і соціальна політика, ґрунтовані на антинаукових уявленнях й ідеях про фізичну і психологічну нерівноцінність людських рас.

У розгорненому вигляді “теорію” нерівності рас уперше було викладено в середині XIX століття у Франції ідеологом федеральної аристократії графом Артуром де Гобіно (1816 – 1882). Граф у своєму творі “Нерівність людських рас” виводив історію людства з боротьби між вищими і нижчими расами і народами, “проголошуючи достовірно вищою і сучасно-досконалішою расою “північну, арійську”, а “найчистішими арійцями” Гобіно вважав франків – майбутніх французів.

У XX столітті найогидніший, найгрубіший і найпримітивніший расизм пропагували і здійснювали фашисти. Зокрема, расизм був ядром “світогляду” німецьких фашистів. За допомогою міфу про уявну перевагу “арійської раси” нацисти виправдовували “право” німців на світове панування, пригноблення і придушення інших народів.

Расизм був важливою частиною ідеологічних побудов і у фашистів інших країн. Наприклад, в ідеології японського фашизму ключовим був расистський міф про “японський дух”, який затверджував незрівнянну перевагу японської нації, вселяв віру в нібито своє покликання як “великої нації”, “нації колонізаторів”.

Злочинні расистські “ідеї” розповсюджувалися не тільки у фашистських країнах, але й у США. У США вдалося у той час прийняти закони про заборону браків між представниками різних рас. Такі закони були прийняті приблизно в 30 штатах.

Сьогодні расистські, соціал-дарвіністські й подібні “ідеї” отримують нове народження в усьому світі.

Ксенофобія (від гр. «ксенос» - «чужий» і «фобос» - «страх») – нетерпимість до кого-небудь або чого-небудь чужого, незнайомого, незвичного, сприйняття чужого як незрозумілого, незбагненого, а тому небезпечного і ворожого. Зведене в ранг світогляду, це може стати причиною ворожнечі за принципом національного, релігійного або соціального поділу.

Ксенофобію часто ототожнюють з націоналізмом, проте між цими поняттями є істотна відмінність: прихильники націоналістичних поглядів не обов’язково відчують негативні почуття до інших націй, етносів або релігій. З іншого боку, ксенофобськи настроєні люди можуть називати свої переконання «націоналізмом» з метою додання їм більшої привабливості. Також ксенофобія в своїх конкретних проявах межує і перетинається з шовінізмом.

У буквальному перекладі ксенофобія – це боязнь чужого. Фактично ж під цим терміном прийнято розуміти украй нетерпиме,

таке, що часто доходить до агресивності, ставлення до осіб іншої національності, раси або релігії.

Ксенофобія поширена в багатьох країнах, зокрема є і в Україні. Причому рівень ксенофобії в Україні значно вищий, ніж в США. Широке розповсюдження в світі, наприклад, отримало рух скинхедів. Повідомлення про расистські напади і вбивства іноземців і представників етнічних меншин з'являються у пресі багатьох країн з шокуючою регулярністю.

Антисемітизм — різновид ксенофобії, ідеологія ворожого ставлення до євреїв як до етнічної або релігійної групи, що виявляється в переслідуванні, приниженні, насильстві, нагнітанні ворожнечі й неприязні, дискримінації і нанесенні збитку стосовно особистості, суспільної групи або частини населення за ознакою належності до єврейського народу або через єврейське етнічне походження і релігійну належність до іудаїзму. Нині термін позначає ворожість щодо євреїв або їдеїв, а не до всіх народів семітської мовної групи.

У більшості країн крайній націоналізм офіційно засуджується і забороняється згідно із законодавством. Починаючи з 1966 р., 21 березня проголошено Міжнародним днем боротьби за ліквідацію расової дискримінації, до якої сьогодні все частіше зараховують і етнічну дискримінацію.

Існує декілька підходів до вивчення націоналізму. Найбільш поширеною в політології є класифікація підходів, яка виділяє такі провідні школи.

Примордіалізм стверджує, що прототипи націй і націоналізм існували завжди, з самого початку людської історії і що людям, які належать до однієї етнічної спільності, спочатку і назавжди притаманний якийсь набір культурних властивостей, що обумовлюють їхню поведінку. Метою примордіалізму є пошук якогось «справжнього» етнічного фундаменту. Нині серед фахівців з націоналізму прихильників примордіалізму майже не залишилося. Як показують дослідження, по-справжньому стародавніх традицій не існує, а культурні норми і цінності стійкі настільки, наскільки зберігаються ті соціальні інститути, що їх формують.

З погляду *модернізму* нації і націоналізм є історичні явища, що з'явилися на початку індустріальної ери і пов'язані з посиленням держав і розвитком капіталізму. Згідно з цією теорією у міру посилення прямого правління держави над мешканцями культура і повсякденне життя почали все більше залежати від країни проживання. Розвиток комунікаційних технологій і економічного ринку сприяв виникненню суспільних зв'язків між людьми, які ніколи не

спілкувалися один з одним безпосередньо. У результаті в межах кожної країни життя почало ставати все більш однорідним, а між країнами почали наростати контрасти. Прихильники цього напряму не заперечують, що етнічна належність відіграє свою роль у походженні націоналізму, а культура – на фінальній стадії формування нації, але в цілому зв'язок націоналізму з етнічною належністю є збігом. Вони вважають, що національна належність визначається сучасною державою, яка здійснює єдиний контроль над обкресленою територією, а існуючі етнічні відносини переглядаються, щоб вони збігалися з межами держави або, навпаки, щоб у боротьбі за владу вони були підставою для формування нових держав.

Етносимволізм (перенніалізм) відстоює точку зору, що коренем націоналізму, разом з економікою, є етнічна належність. Хоча етносимволісти не вважають націю відвічним або природним утворенням, вони вважають, що в її основі лежать відносно стародавня історія і національна самосвідомість. Згідно з цією теорією ще в доіндустріальну епоху виникло безліч етнічних співтовариств, що були населенням із загальними елементами культури, історичними спогадами, міфами про предків. Межі етнічних територій не були чітко позначені. Оскільки міфи, символи, спогади і цінності повільно переносяться змінними елементами культури і життєдіяльності, то етнічні співтовариства дуже довговічні. Деякі з цих співтовариств перетворилися на нову фазу культурно-економічної інтеграції і стандартизації, були прив'язані до певної історичної території і виробили відмінні закони і звичаї, тобто стали націями. Поява ж ідеології націоналізму в кінці XVIII століття радикально змінила якість націй і їхню форму.

Деякі прихильники *комунітаризму* вважають, що громадянський і ліберальний націоналізм наносить збиток структурі суспільства, оскільки не визнає межі етнічних співтовариств. Їм заперечують супротивники політики мультикультуралізму, які вважають, що визнання внутрішніх етнічних меж може призвести до нав'язування належності до тієї або іншої етнічної групи і що замість цього держава повинна гарантувати кожній людині свободу членства в співтовариствах.

Як зазначають дослідники, громадянський націоналізм не здатний забезпечити єдність нації, оскільки оснований переважно на розумі й оскільки основні категорії громадянського націоналізму (громадянство, політичні права та ін.) є «зовнішніми» для людини. Тому на практиці націоналізм завжди містить культурний елемент, який істотно емоційніший і оперує «внутрішніми» категоріями (релігія, традиції тощо). Громадянський націоналізм також не здатний внести

відмінні риси до національної самоідентифікації. Його внесок у формування національної унікальності частково спирається на територіальну прихильність, проте поширення демократії привело до згладжування решти відмінностей між європейськими державами.

Космополітизм стверджує, що людей у першу чергу повинні хвилювати загальнолюдські цінності, які не визнають належності до раси, а також відмінностей у релігії, культурі й т. ін. Космополіти указують на існування питань, які ширше за національну політику і можуть вирішуватися тільки на транснаціональному рівні. Слід зазначити, що космополіти, як правило, не приділяють належної уваги проблемі забезпечення безпеки і порядку і вважають її вирішеною. Тим часом безпека на практиці підтримується силовими структурами національних держав. Космополіти також часто убачають потенціал шовініста в помірних формах націоналізму і бачать їхню небезпеку в перспективі перетворення на нацизм. Коментуючи подібні твердження, М. Уолцер звертає увагу на те, що «злочини в XX столітті скоювалися як збоченими патріотами, так і збоченими космополітами. І якщо фашизм представляє перше з цих збочень, то комунізм, в його лєнінський і маоїстський версіях, представляє друге»¹.

Прихильники *індивідуалізму* стверджують, що фундаментальним елементом суспільства є окрема людина, а не сім'я, співтовариство, нація або будь-який інший колектив. Тільки індивідууми безпосередньо наділені правами, а колективні права з'являються як наслідок членства окремих людей у цих колективах. Зокрема, на їхню думку, колективні права не відносяться до всіх людей рівною мірою і наділяють певні групи привілеями.

Деякі вчені схилиються до думки, що загальна теорія націй і націоналізму не тільки неможлива, але і небажана, а замість неї слід фокусувати увагу на її прикладних аспектах. Терміни «націоналізм» і «нація» насилу піддаються визначенню, оскільки ці концепції глибоко вплетені в сучасну політику і будь-яке визначення зробить легітимними одні вимоги і нелегітимними інші.

Ряд вчених взагалі є прихильниками *антинаціоналізму*, який стверджує, що націоналізм небезпечний, не сумісний з демократією, призводить до наростання культурно-суспільних відмінностей і далі до конфліктів і війн. Вони вважають, що якщо своя нація стоїть на найвищій етичній платформі, то можна зробити висновок про те, що позиції решти націй нижчі. Згідно із сучасною теорією антинаціоналізму, поданої, наприклад, в працях Є. Балібара, супутнім

¹ Уолцер М. О терпимості: пер. с англ. И. Мюрнберг. — М.: Идея-Пресс, 2000. — С. 98.

моментом будь-якого націоналізму є расизм. Деякі супротивники націоналізму вважають, що він лежить в основі більшості сучасних міжнародних конфліктів.

Занепокоєність викликає те, що в національній державі всі найважливіші елементи організації суспільства сприяють підтримці культурної одноманітності. Цим вони мимоволі ставлять під загрозу індивідуальне право на самоідентифікацію. Хоча членство в нації має добровільний характер, ті, хто не згодні із стрижньовими національними цінностями, можуть бути піддані правовій дискримінації або стати жертвами ксенофобії. Існує також ризик, що, прагнучи уникнути порушення національної єдності, демократична держава може піти на спокусу застосування сили, причому не тільки стосовно іноземців або етнічних меншин, але й нації в цілому. Тим самим вона може стати на шлях авторитаризму. У зв'язку з цим прихильники культурного лібералізму наполягають на тому, що політична система має захищати меншості від диктатури більшості. При цьому нація зі сталими громадянськими цінностями й інститутами громадянського суспільства здатна бути таким гарантом.

Таким чином, можна зробити певний висновок про те, що в країнах, де відбувається процес становлення національних спільнот, здійснюється консолідація держав на моно- або поліетнічній основі, національні ідеології відіграють серйозну політичну роль. Так, наприклад, Західна Європа пережила бум національних ідеологій у кінці XIX – першій третині XX ст. Нині процес європейської інтеграції, що підтримується відповідними інститутами (Європарламентом, Єврорадою та ін.), зумовив чи не повсюдне переважання євроцентризму над національними пристрастями людей. Проте в деяких європейських країнах, більшості країн, що утворилися на території колишнього СРСР, національні ідеології починають домінувати в політичному житті суспільства.

У цілому ідеології цього типу виражають політичні вимоги громадян, чий інтерес в підвищенні свого соціального статусу пов'язується з національною належністю. Концептуально-теоретичні основи цих ідеологічних течій перш за все виражають те або інше розуміння природи національної групи, яка може трактуватися або як спільність, що ґрунтується на основі єдиних економічних умов життя людей, території, мови і певних рис духовної культури (марксистська традиція), або як культурна спільність, що інтегрується політичними подіями й інститутами (М. Вебер), або як утілення "національного духу", що підтримується культурними нормами, цінностями і символами (Дж. Бренд), або як народ, якому послано божественне одкровення (ісламська традиція) і так далі.

Відповідно до зовнішніх умов і рівня національної самосвідомості населення політичні сили можуть висувати вимоги як захисту власної території і національного суверенітету від зовнішніх посягань, захисту культурної самобутності національної діаспори (аж до утворення самостійної державності), так і розширення геополітичного простору для життя нації або створення привілеїв для осіб "корінно національності", а також інтенсивного розширення інтернаціональних контактів.

Таким чином, політичні рухи, що стимулюються національними ідеологіями (націоналізм), в одних країнах можуть сприяти вирішенню міжнародних конфліктів, посиленню культурної однорідності і, отже, інтеграції суспільства. В інших країнах націоналізм, створюючи осередки сепаратизму і етнічної гегемонії, може підривати цілісність суспільства і стабільність політичного правління. Національні ідеології можуть стати джерелом зміцнення міждержавних відносин (так, у більшості країн Західної Європи відстоювання національних інтересів не пов'язується з посиленням ворожості до інших держав), а можуть створювати гострі суперечності між державами, особливо у зв'язку з проведенням політики стосовно своїх національних землячеств на чужих територіях (наприклад, між Боснією і Сербією, Росією і Латвією).

При цьому строкатий конгломерат етнополітичних концепцій поєднується майже всюди з іншими політичними ідеологіями. Сучасна історія дає багато прикладів поєднання ідей суверенітету корінного етносу з релігійними, ліберальними, соціалістичними і навіть комуністичними ідеалами.

З одного боку, уявлення про національну державу стали фундаментальною компонентою менталітету людей в ліберально-демократичних країнах. У цих країнах націоналізм фокусується на таких питаннях, як участь громадян у процесі ухвалення політичних рішень у країні, забезпечення суверенітету на рівні законодавства і економіки, підвищення конкурентоспроможності нації, збереження культури. Останнє зазвичай містить вимоги, що всі громадяни повинні говорити на державній мові, знати історію країни і розділяти базові цінності. Націоналізм також відіграє істотну роль у формуванні суспільних інститутів, що дозволяють людині знайти місце в сучасній державі.

З іншого боку, досить часто зростання національної самосвідомості призводить до негативних наслідків: заперечення загальнолюдських цінностей, зачіпання інтересів етносів, що не мали своїх територій проживання, нерозбірливості в засобах досягнення цілей, пожвавленню забобонів і традицій, що ускладнюють відносини

між людьми різних національностей.

Таким чином, і тепер залишаються актуальними слова двох відомих мислителів минулого про те, що при всій різноманітності точок зору на проблему націоналізму сама ця ідеологія може бути використана в суспільстві на користь певної держави і людей, що живуть в ній, або завдавати істотної шкоди побудові правової, демократичної держави і створенню громадянського суспільства в цілому. Тому Н.А. Бердяєв поділяє націоналізм лише на два різновиди: «агресивний, руйнівний, зоологічний і творчий, здатний вести націю шляхом суспільного прогресу»¹. Йому вторить В'ячеслав Липинський: «Націоналізм буває двоякий: державотворчий і державоруйнуючий – такий, що сприяє державному життю нації, і такий, що це життя руйнує»².

Український націоналізм, як і кожна інша ідеологія, містить цілий комплекс ідей, що впливають із властивостей української нації (ідея українськості, ідея української героїчної духовності, ідея моральних цінностей, ідея соборності тощо) та потреб і цілей української нації (з них найважливішими є ідея політичної свободи, ідея соціальної справедливості та ідея українського месіанізму). Націоналізм – це не явище, замкнене само в собі. Основною його прикметою є потреба діяти в інтересах національної спільноти. Звідси активність українського націоналізму. Це виявлення дії українського націоналізму, що впливає з внутрішніх потреб української нації, називається націоналістичним рухом. Отже, націоналістичний рух – це націоналізм у дії. Розрізняємо два види такого націоналізму:

а) стихійний націоналізм – коли дія виникає то тут, то там незалежно від усяких організованих чинників;

б) організований націоналізм – коли дія організована й спрямована в одне русло. Тоді формуються окремі націоналістичні організації або партії.

На сьогодні український націоналізм, як вважає більшість українських політологів, має передбачати комплекс заходів, спрямованих на захист і зміцнення України, її модернізацію, просування на світові ринки й у світове співтовариство, на розвиток почуття гордості пересічних громадян за свою країну, свою державу. Для цього треба, щоб націоналізм став частиною політики держави. Це означає, що розвиток національної держави діалектично

¹ Политология: энциклопедический словарь /общ. ред. и сост. Ю.И. Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – С.195.

² Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – С. 745 – 746.

пов'язаний з організацією громадянського співтовариства з числа етнічних і соціальних спільнот. Націоналізм як ідеологія може і повинен, на наш погляд, виступати як теоретична програма життєдіяльності мас, координувати функції економічних, політичних і культурних інститутів держави.

Якщо мова йде про демократичну державу, про побудову якої заявила Україна, то держава, як і її національна ідеологія, має турбуватися про забезпечення рівних для всіх умов щодо реалізації інтересів, прав і свобод. А національна ознака ідеології має бути обумовлена не етнічним змістом і конгломератом суспільства, його національним складом, а функцією держави, її верховних інститутів влади, політично організувати багатонаціональні маси в соціально активну, освічену і таку, що творить суспільну силу. І оскільки суттю будь-якої національної держави є забезпечення рівного, соціального захисту всім співгромадянам багатонаціональної країни, то саме це положення, а не етнічний склад суспільства і характер національних відносин має визначати національну ознаку ідеології. Саме забезпечення національною державою відповідного державного громадянства мешканцям країни, що гарантує їм з моменту народження матеріальну, соціально-політичну і правову захищеність і безпеку, обумовлює прояв просвітницької і організаційно-виховної функції національної ідеології. І завданням такої ідеології є формування у членів суспільства громадянської свідомості і переконання, що дозволяє різним соціальним і етнічним спільнотам осмислити себе як єдину суспільно-політичну силу національної держави.

Контрольні запитання

1. Чому сьогодні у світі велику роль відіграють національні ідеології?
2. Назвіть основні ознаки визначення нації.
3. Що таке національна свідомість і чим вона відрізняється від національної самосвідомості?
4. Назвіть основні етапи розвитку націоналізму.
5. Яке сучасне трактування націоналізму є найпоширенішим ?
6. Які різновиди націоналізму існують сьогодні?
7. Чим небезпечний крайній націоналізм?
8. Які підходи до вивчення націоналізму є найпоширенішими у сучасній політології?
9. Як співвідносяться національна ідеологія та національний рух?
10. Яку роль має відігравати націоналізм у сучасній Україні?

Тестові завдання

1. Хто з перелічених нижче авторів поділяє націоналізм лише на два різновиди: руйнівний і творчий:

- а) М.С. Грушевський; в) М. Вебер;
б) Н.А. Бердяев; г) О. Бауер?

2. Прихильники якого з підходів до вивчення націоналізму вважають, що людей у першу чергу повинні хвилювати загальнолюдські питання, а не відмінності у релігії, культурі і не належність до раси, нації:

- а) комунітаризму; в) космополітизму;
б) індивідуалізму; г) етносимволізму?

3. Хто з мислителів уважав, що нація – це передусім єдність духовна, культурно-історична, для якої необхідне тривале співіснування громадян на певній території в одній власній державі:

- а) М. Бакунін; в) У. Липинський;
б) У. Вінниченко; г) У. Вернадський?

4. Державу В. Липинський розглядав як джерело єдності нації, її складовими вважав:

- а) владу;
б) територію;
в) громадянство;
г) політичну культуру?

5. Для кого з наведених нижче мислителів „державотворчий націоналізм” є націоналізмом територіальним і політичним, таким, «що сприяє державному життю певної нації, прикладом чого може бути англійський націоналізм»:

- а) Дж. Локк; в) У. Липинский;
б) М. Вебер; г) Л. Троцкий?

6. Хто з українських політичних мислителів або діячів у листі до Хр. Раковського зазначав, що бюрократизм, однопартійність, загальне відчуження, колоніально-політичний централізм, неконструктивність більшовиків у національному питанні є ті причини, через які він не бажав би союзу України з післяжовтневою Росією:

- а) Д. Дорошенко; в) У. Липинський;
б) П. Скоропадський; г) М. С. Грушевський?

7. Кому з мислителів або вчених належить ідея: „основним принципом розв'язання національного питання є космополітизм в ідеях і шляхах, націоналізм в ґрунті й формі культурної праці”.

- а) М. Бакунін; в) М. Драгоманов;
б) І. Ільїн; г) Н. Макіавеллі?

Тема 6. РЕЛІГІЙНО-КЛЕРИКАЛЬНІ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕЧІЇ

Основні поняття й терміни теми: релігія, теократія, церква, клерикалізм, буддизм, християнство, іслам.

Система правління, за якої важливі суспільні справи вирішуються за божественними вказівками, одкровеннями або законами, називається *теократією*. Зустрічається також інше визначення: політична система, за якої релігійні діячі мають вирішальний вплив на політику держави. Теократія має на меті впровадження світового порядку для встановлення в суспільстві гармонії (довершеного стану). Основою теократії є віра у те, що Бог влаштовує світ на благо людям, і тому дії та вчинки, що відповідають заповідям, які приписуються Богові, є найбільш сприятливими і розсудливими, і навпаки: якщо ж вони суперечать їм – гибельними. Тому люди вважали і продовжують вважати, що розсудливіше діяти не за своїм розумом, а погоджувати свої вчинки з волею Бога. Теократія вироджувалася в олігархію або клірикархію (влада служителів культу), приклади якої можна знайти і в сучасному Ватикані й Ірані, які неминуче перетворилися на монархію. Рухом внутрішніми суперечностями і невідповідністю промислу Бога, монархія неминуче руйнувалась, і через крайнощі охлократії на її уламках виникала демократія, яку сучасні теологи вважають однією з форм теократії, при якій воля Бога знаходиться в узгодженні з волею народу (про що говорить прислів'я «голос народу – голос Бога»), у вигляді республіки або президентського правління, в яких волю Бога розуміють не явно через знамення і магічні дії, а опосередковано через громадську думку громадян.

Природа виникнення теократії полягає в тому, що люди переконані, що раціональна система управління і закони нездійсненні й несправедливі, перш за все через людський чинник. Тому відбувається апеляція до Священних писань, в яких подано справедливі й довершені закони, продиктовані Богом, а отже, богонатхненні. Віруючі та прибічники теократії впевнені, що тільки Богом дані закони здатні встановити справедливий мир у суспільстві й на землі. Провідниками таких поглядів переважно є клір (священнослужителі) або біляцерковні круги, які у даному випадку є тією зацікавленою соціальною групою, як й інші соціальні групи:

аристократія, буржуазія, пролетаріат, яка прагне затвердити свої погляди в суспільстві й отримати владу. У цьому разі вони є альтернативою основним соціальним групам, оскільки спираються не на наукові досягнення гуманітарного знання, а на історичний досвід і традицію. Ідеологічною базою теократії є Священні Писання: Біблія і Коран, а також вислови релігійних авторитетів і релігійних діячів, які після корекції цілком відповідають завершеним ідеологічним доктринам.

У сучасному світі після десакралізації природи, людини і суспільства релігія не втратила свого впливу на людину і її свідомість. Спроби здійснити теократію в сучасному світі були зроблені в Ірані, Судані, Сомалі. Дуже великий вплив на суспільство і політику роблять релігійні політичні партії в Німеччині, Голландії, Туреччині. А боротьба за незалежність Тибету має також релігійне забарвлення. Але різниця між минулим і сучасним виявляється в тому, що релігійні діячі переосмислюють роль і місце релігії у сучасному світі. Насамперед це стосується впливу надприродної сили Бога на події у світі. Розуміючи, що роль і місце релігії у сучасному світі зменшились і сучасна людина не вірить у прямий вплив Бога на неї, але залишається вплив Церкви як соціального інституту, що спонукало церкву науково обґрунтувати своє ставлення до всіх сфер життя суспільства, спираючись винятково на цінності та принципи віровчення і авторитет священних текстів. Тому в сучасному світі особливе значення мають теоретичні погляди церкви на суспільство, людину, економіку, політику, культуру для розуміння ідеологічних особливостей віруючих людей, які становлять вагомий відсоток населення світу, а також мотиви поведінки та вчинки носіїв релігійної за змістом ідеології. На сьогоднішній день украй впливовими на свідомість людини залишаються такі світові релігії, як християнство, іслам і тибетський буддизм, які до того ж є наймасовішими і наймасштабнішими.

Християнська соціально-політична концепція (католицизм, православ'я, протестантизм). Католицьке суспільне вчення про державу містить положення теологічного характеру. Теологічне трактування можна підсумувати в шістьох пунктах. 1. Держава не є «представником Бога на землі». 2. Теократичне тлумачення держави суперечить Біблії. 3. Форма держави з насильницькою владою, що властива для поколінь від гріхопадіння до Повторного Пришествя Христа. В грядущому Царстві Божому не буде держави, так само, як і не буде основаних на природньому праві суспільної інституції подружжя та приватної власності.

Але теологічне тлумачення держави і державної влади стикається з протиріччям практичного існування суспільства і можна припустити, що це протиріччя гармонійно може перетинатися у релігійній свідомості, яке не підлягає раціональному поясненню, на що сподіваються теологи. Для виконання різноманітних суспільних завдань, на думку католицької церкви, потрібна найвища на землі суспільна інституція, яка, спираючись на право і владу як організм вищого порядку і найвищий охоронець спільного блага, якнайкраще забезпечує земні блага. Ця найвища суспільна інституція — держава — повинна створити сукупність передумов для успішного розвитку окремих індивідів, малих суспільних груп і всього суспільства. Оскільки держава вкорінена в природі людини, то остаточно вона походить від Бога — Творця природи. Жити в державі заповідає людині її природа, а точніше, Бог — Творець природи. Але держава буде відповідати вимогам католицизму, коли буде впроваджена відповідна влада, яка збігається із християнськими цінностями і принципами.

Згідно із християнським розумінням Бог є джерелом усієї влади. Християнське вчення про державу не обмежується лише однією формою державного правління, однак воно визнає, що кожна форма має бути підпорядкована природному праву спільного блага (форма державного правління залежить від часу, обставин, історичних умов). На думку церкви, ментальності й почуттям сучасної людини, очевидно, найбільше відповідає демократія. Церква стає на бік справжньої, здорової і такої, щоб спиралася на людські цінності, демократії, яка повинна ґрунтуватися на моральному праві. Церква цінує демократію як систему, яка забезпечує участь громадян у політичних рішеннях, а також гарантує можливість їхнього вибору та контролю над власним урядом. Однак демократія не є ідеальним вирішенням проблеми політичного устрою. Необхідно постулати свободи поєднати з постулатами етичної відповідальності. Церква ставить такі вимоги до демократії: демократія повинна спиратися на інтегральну концепцію особистості; моральні норми — необхідний фундамент і тривала гарантія справедливого і мирного співіснування людей; демократія не повинна бути метою, а тільки засобом; позитивний державний закон має спиратися на Божий закон і не може суперечити природному праву: „християнські політики не можуть утрачати розсудливість, повинні слухатися свого сумління, давати свідчення своєї віри там, куди їх посилає Церква”; повага до засад взаємодопомоги, пов'язаної з вільною та відповідальною участю всіх громадян у громадських справах; демократія не повинна поєднуватися з вільним ринком, між логікою ринку і логікою демократії

існує протилежність: демократія спирається на ідею рівності, а вільний ринок, як уважає церква, оцінює людину тільки за її продуктивністю та мірою споживання. Схвалення демократії не означає визнання саме західної секулярної її моделі ідеальною формою устрою та зразком для недемократичних суспільств. Наголошується на деяких моментах, які неприпустимі в демократичному суспільстві, що поважає всі права людини: якщо в демократичних суспільствах надають правовий статус зв'язкам гомосексуалістів, узаконюють евтаназію, то все це поширює «цивілізацію смерті».

Мета держави полягає у створенні передумов для суспільного розвитку людей, малих суспільних груп і всього суспільства. Серед сучасних жваво дискутованих етичних проблем домінують такі: право держави на оподаткування; право держави на акт державної самооборони; право держави вести війни. Щодо права на оподаткування християнське суспільне вчення висуває три тези.

1. Право держави збирати податки зумовлено прагненням до загального добробуту, яке не можна здійснити без готовності громадян до жертви. Згідно з принципом соціальної справедливості розмір оподаткування визначається відповідними вимогами спільного блага. 2. Податковий тягар треба розподіляти залежно від можливостей громадян. 3. Християнське суспільне вчення наголошує, що обов'язок сплачування податку є обов'язком сумління. Щодо питання активного опору населення при поваленні злочинного уряду, католицька державна етика дотримується таких основних засад: по-перше, мусить бути очевидним, що уряд має справді спотворений характер і перетворився на тиранію, що апеляція до вищих інстанцій є неможливою або не має жодного сенсу і що після повалення старого правління новий стан справді відповідатиме спільному благу (опір населення не може вести до встановлення тиранії, ще гіршої від поваленої); по-друге, треба подати розумне й реальне обґрунтування того, що повстання завершиться успішно. Невдача тільки розпалить гнів тирана і посилить утиски. Якщо немає жодної надії на успішне повалення режиму, то не залишається нічого іншого, як далі терпіти тиранію та уповати на Боже милосердя. Для гармонійного існування суспільства, на думку сучасних теологів, необхідний відповідний політичний устрій.

Права людини і її свободи є фундаментальними в християнстві як релігії визволення. Проголошуються право на життя, гідність людини, право на працю, житло, політичну діяльність. Але права людини мають обмеження. Так, особливе місце у християнських правах людини займає погляд на евтаназію. Згідно з християнським

ученням страждання, особливо під час останнього моменту життя, мають особливе місце у спасаючому Божому плані. Вони є свідченням участі у Христових стражданнях і в Його спасительній жертві. Для тих людей, які не в змозі виявити свої думки чи висловитися, можна логічно припустити їхнє бажання прийняти знеболююче відповідно до поради лікаря. У християнському розумінні кара за злочин не може означати помсти суспільства, а повинна створювати підстави для навернення у християнство та поєднання з Богом і з суспільством. Тому застосовані суспільством кари не мають закривати перспективи відновлення життя, а повинні відкривати людині шлях до повного включення в суспільне життя. Держава не має жодного морального права для встановлення та застосування смертної кари супроти будь-якого злочинця, оскільки це суперечить християнській заповіді любові.

Християнський погляд на економіку. Економічну діяльність, особливо в ринковій економіці, на думку релігійних ідеологів, неможливо здійснювати в соціальному, правовому і політичному вакуумі. Для неї потрібні гарантії особистих свобод і приватної власності, стабільна валюта, ефективні суспільні механізми. Інший обов'язок держави — забезпечити здійснення прав людини в економічній сфері. Проте тут основна відповідальність лежить не на державі, а на окремих людях, різних групах і асоціаціях, що утворюють суспільство. Держава повинна сприяти діловій активності, створюючи умови, за яких вона можлива, і підтримуючи її, коли вона слабшає або коли їй загрожує крах.

Крім того, держава повинна втрутитися, коли ті або інші монополії гальмують розвиток економіки або перешкоджають йому. Держава не тільки гармонізує і направляє розвиток, але і у виняткових випадках може просто підмінити ті соціальні сектори або підприємства, які дуже слабкі або тільки починають розвиватися і ще не здатні працювати повною мірою. Така допомога виправдана, якщо треба терміново діяти заради загального блага, але повинна бути якомога коротшою, щоб не позбавляти надовго суспільство і ділові кола їхніх законних функцій і не розширювати понад міру компетенцію держави, обмежуючи економічну і громадську свободи.

Церква нагадує про гідність і права трудящих, ясно вказує на всі ті причини, що призводять до порушення цих прав, до применшення гідності людини, яка працює. Церква вважає, що кожна людина має право на приватну власність, навіть у тому випадку, коли йдеться про засоби виробництва. З погляду християнської традиції, це право ніколи не було абсолютним і недоторканим. Навпаки, воно завжди розглядалося в ширшому контексті як загальне право всіх і кожного

користуватися благами, які, як вважають прибічники християнства, дарував Бог: право на приватну власність підпорядковано праву загального користування, універсальному призначенню благ Творіння. Власність повинна отримуватися перш за все за допомогою праці й служити їй. І це стосується в першу чергу власності на засоби виробництва. Слід уникати такого володіння власністю, яке обернулося б проти праці; також не слід прагнути до володіння ними заради голого володіння; існує лише одна умова, що дозволяє законно володіти цими засобами: вони повинні служити праці, для того щоб здійснився перший закон світопорядку – розкриття універсального призначення благ земних і право всіх і кожного користуватися ними. Католицька соціальна концепція не виключає можливість "усуспільнення" деяких засобів виробництва. Церква виступає з пропозицією сумісного володіння засобами праці, участі трудящих в управлінні виробництвом або, принаймні, в розподілі прибутку підприємств, того, що називають акціонерством робочих, і т.д.

Загальний добробут повинен мати відповідні соціальні захищені соціальні гарантії. В той же час ці соціальні гарантії мають обмеження згідно з католицьким вченням *Rerum novarum* „Про працю і капітал”, критикується тип держави - "держави добробуту", для якого притаманне задоволення безліч потреб, усунення бідності й убогості людини. На думку католицьких релігійних діячів, втручаючись прямо і позбавляючи суспільство відповідальності, держава соціальної допомоги призводить до того, що люди працюють гірше, однак витрати зростають, і все більш з'являється установ, де панує скоріше бюрократія, ніж турбота про людину.

Практичне запровадження теоретичних ідей католицької соціальної концепції знайшли своє відбиття у програмах релігійно орієнтованих політичних партій. Наприклад, програма Християнсько-демократичної партії України, де центром ідеології християнських демократів України є людина, – найвища земна істота, створена за образом Бога. Бути подібним до Бога означає перебувати в любові й бути вільною творчою особистістю. Людина має невід'ємне право на життя, гідність і свободу, що можливе лише через повагу до життя, гідності та свободи інших людей. Проте свобода однієї людини не має порушувати свободу інших людей, посягати на громадські інтереси, використовуватись для руйнації ціннісних підвалин суспільства. Тому свобода має бути неподільною від відповідальності. Людина є найвищою цінністю держави. Вона повинна мати можливість реалізувати себе в будь-якій суспільній сфері діяльності. Людина має

бути вільною у виборі ціннісних орієнтирів для формування своєї особистості та у виборі професійної спрямованості.

Сучасна політична ідеологія не може не зважати на такі фундаментальні питання, як *рівність і справедливість*. На переконання членів християнсько-демократичної партії України усі люди рівні перед Богом, проте між ними існує психічна, фізична й інтелектуальна відмінність, різні характери та моральні якості. Будь-яка дискримінація в особистих правах на основі раси, кольору шкіри, статі, національності, мови, релігії, соціального походження та майнового стану є неприпустимою. Діяльність християнсько-демократичної партії спрямована на усунення дискримінації за статтю, передбачає зміну законодавства України для забезпечення рівних можливостей чоловіків і жінок в суспільно-громадському житті, сприяє прийняттю в суспільстві жіночої моралі, яка пов'язана з етичною відповідальністю, любов'ю до дітей, розумінням сьогодення та відповідальністю перед майбутнім поколінням. Християнські демократи України вважають, що солідарність потребує від членів суспільства взаємної турботи і допомоги, спільних дій щодо реалізації справедливих колективних інтересів та інтересів усього суспільства, обмеження задля цього власних індивідуальних інтересів. Солідарність ґрунтується на любові до ближнього, співчутті, усвідомленні взаємної залежності членів суспільства, оскільки держава не здатна самостійно вирішувати всі суспільні проблеми. Тому українські християнські демократи пропонують державним органам, наскільки це можливо, передавати вирішення проблем зацікавленим спільнотам і організаціям, створювати для них сприятливі законодавчі умови, надавати організаційну і фінансову підтримку. Важливо також, що спостерігається трансформація соціалістичного підходу до природного конфлікту між класами, до концепції діалогу класів. Так, українські християнські демократи виступають за солідарність не лише в межах окремих соціальних груп і класів, а й в межах усього суспільства. Для заможного та стабільного існування суспільства християнські демократи України пропонують економічну модель, яка відповідає сучасному християнському погляду на одну з головних сфер життя.

Економічна політика має спрямовуватись на формування національної системи соціального ринкового господарства, яка встановлює стійку залежність між працею та соціальними благами. Соціальна ринкова економіка містить вільний ринок, головними факторами ефективності якого є приватна власність і конкуренція. Для ефективного функціонування ринкової економіки необхідна система законодавчого регулювання, що запобігає монополізму і

недобросовісній конкуренції. Розвинена система соціального регулювання побудована на принципах солідарності та субсидарності.

Звертає на себе увагу ставлення християнських демократів України до праці й *соціальної політики*. Праця робить можливим власний і загальний добробут, який ґрунтується на добробуті кожного громадянина. Власний добробут людини – справа її рук. Тому людина, яка має таланти та здоров'я, не повинна чекати благ від держави, а має власними зусиллями досягати їх. На таку людину покладено відповідальність і за тих слабких та убогих, яким різноманітні вади заважають на рівних брати участь у суспільних змаганнях. Одночасно держава має забезпечувати громадянам право на працю, що відповідає їхнім здібностям і освіті, і право на належну винагороду за працю, що забезпечує людині гідні умови життя. Важливим напрямком діяльності партії є сприяння діяльності й розвитку незалежних профспілок і організацій, які виконують функції головного захисника інтересів людей найманої праці, виховують соціальну активність і солідарність працюючих. Головними напрямками соціальної політики Християнсько-демократичної партії України є: забезпечення права на безкоштовну освіту і медичне обслуговування; забезпечення вчасної і справедливої оплати праці; розроблення і впровадження заходів і програм боротьби з безробіттям. У цій тезі можна бачити розходження із соціальною концепцією католицизму, згідно з якою держава не мала права захищати людей, у цьому виявляється особливість української політичної свідомості суспільства, яке ще знаходиться під впливом соціалізму.

Східно-християнська соціально-політична концепція. Православні теологи вважають, що виникнення держави на землі було пов'язано не з богоустановленою реальністю, а як надання Богом людям можливості організувати своє суспільне життя виходячи з їхнього вільного волевиявлення. Це відповідає православному баченню природи держави, яка передусім спотворена гріхом земної діяльності, а не Богом даною інституцією. На думку православних теологів, держава допомагає уникати ще більшого гріха через протидію злу засобами світської влади. І тому, на їх переконання, потрібно скоритися державній владі не тільки через страх покарання, але й робити це свідомо та сумлінно, причому незалежно від їхнього ставлення до церкви. Одночасно православні християни повинні ухилятися від абсолютизації влади, від необмежених меж її чисто земної, тимчасової і скороминущої цінності. За вченням Церкви, сама влада також не має права абсолютизувати себе, розширюючи свої

межі до повної автономії від Бога і встановленого ним порядку речей, що може призвести до зловживань владою і навіть до обожнювання володарів. Це дає людині певну незалежність від держави і державної влади, з одного боку, а з іншого – незалежність від церкви. Це зберігає людині автономність і свободу її особистості, але при цьому суспільні інтереси у православ'я переважають над індивідуальними.

У православній церкві вважають, що форма і методи правління багато в чому обумовлюються духовним і етичним станом суспільства. На думку православних духовних діячів, сучасні демократії не шукають божественної санкції влади. Вони є формою влади в секулярному суспільстві, що припускає право кожного дієздатного громадянина на волевиявлення за допомогою виборів. Зміна владної форми на теократію без сповнення високих прагнень самого суспільства, на думку релігійних діячів, неминуче звироднює у зловживання довірою людей і лицемірство влади, знесилює цю форму і знецінює її у свідомості людей. Проте церква не виключає можливість такого духовного відродження суспільства, коли релігійно вища форма держави – теократія стане природною. Тому церква не вважає для себе можливим ставати ініціатором зміни форми правління. Церква дотримується позиції про неперевагу для Церкви якого-небудь державного ладу, якої-небудь з існуючих політичних доктрин. Беручи участь в управлінні державою і політичних процесах, православний мирянин має ґрунтувати свою діяльність на нормах євангельської моралі, на єдності справедливості й милосердя, на турботі про духовне і матеріальне благо людей, на любові до вітчизни, на прагненні перетворювати навколишній світ за Євангелієм. В той же час християнин – політик або державний діяч – повинен усвідомлювати, що в умовах історичної реальності більшість ухвалюваних рішень і політичних дій, що робляться, приносять користь одній частині суспільства, водночас обмежуючи або ущемляючи інтереси і бажання іншої.

Не минула православна церква і правову систему суспільства, вважаючи, що канонічне право найбільш відповідає Євангелію. Воно безпосередньо не може бути частиною цивільного законодавства, хоча в християнських суспільствах і впливає на світське правове поле, будучи його етичною підставою. Проте створити основане виключно на Євангелії громадянське, кримінальне або державне право неможливо, бо без оцерковлення суспільного життя право Церкви не може стати правом суспільства. Але, як уважають православні теологи, це можливо лише в есхатологічній перспективі.

Православний погляд на права людини обумовлений сучасними тенденціями та викликами. Визнаючи фундаментальні права людини

на життя, свободу, працю, свободу поглядів, соціальна концепція, як і католицька, категорично виступає проти сучасного розвитку і розширення тлумачення свобод і прав людини. Високо оцінюючи суспільну роль жінок, а також їхнє політичне, культурне і соціальне рівноправ'я з чоловіками, церква одночасно протистоїть тенденції до зменшення ролі жінки як дружини і матері. Релігійно-етичному оцінюванню піддається також проблема контрацепції. Навмисна відмова від народження дітей з егоїстичних спонукань є безперечним антисоціальним проявом. Технологічне втручання в процес зародження людського життя є загрозою для духовної цілісності й фізичного здоров'я людини. Тому шляхи до дітонародження, що суперечать природному закону, церква не може вважати етично виправданими. Абсолютно неприпустимим є застосування методів пренатальної діагностики з метою вибору бажаної для батьків статі майбутньої дитини. Також православна церква негативно ставиться до здійснення вченими клонування (отримання генетичних копій) тварин і питання про допустимість і можливі наслідки клонування людини. На думку сучасних православних теологів, людина не має права претендувати на роль Бога, створюючи собі подібних істот, або підбирати для них генетичні прототипи, визначаючи їхні особові характеристики на свій розсуд. Православна церква вважає евтаназію формою вбивства або самогубства залежно від того, чи бере в ній участь пацієнт, і надання допомоги в здійсненні самогубства розцінюються як тяжкий гріх. Учення церкви недвозначно засуджують гомосексуальні статеві зв'язки, убачаючи в них порочне спотворення Богом створеної природи людини. Церква також не схвалює штучно змінену статеву належність. Сьогодні церква заперечує смертну кару як засіб покарання. Таким чином, православна соціальна концепція знаходиться у ідеологічному конфлікті із лібералізмом і соціал-демократією, які схвалюють поступовий розвиток індивідуальної свободи, обмежуючи їх як з точки зору теологічної традиції, так і загроз перед майбутнім таких соціальних інститутів, як шлюб, сім'я і право дитини на життя.

У сфері економічних відносин православ'я знаходиться під впливом сучасності. Враховується необхідність ефективної праці та трудової дисципліни. Православна економічна концепція вже містить положення про те, що бідна людина зобов'язана прагнути до ефективної праці, щоб залишити свій злиднений стан. Тим самим знімається з бідної людини образ цнотливості й покладається відповідальність на неї саму за своє становище, а не на суспільство або державу, як це було протягом століть. Церква не має особливої позиції щодо прав людей на власність. Разом з тим церква застерігає

від надмірного захоплення матеріальними благами. Майнове положення людини само по собі не може розглядатися як свідцтво про те, угодний чи неугодний він Богові, або ставлення суспільства до нього. Ставлення православного християнина до власності має ґрунтуватися на євангельському принципі любові до ближнього. Вона, з погляду церкви, повинна служити для решти людей імперативом у сфері регулювання міжлюдських відносин, включаючи майнові. За вченням православної церкви люди одержують усі земні блага від Бога, якому і належить абсолютне право володіння ними. Церква закликає християнина сприймати власність як „дар” Божий, даний для використання на благо собі й оточуючим. Спираючись на Священне Писання, церква визнає право людини на власність і засуджує посягання на неї. Церква визнає існування різноманітних форм власності: державна, суспільна, корпоративна, приватна і змішана. Церква не віддає переваги жодній з цих форм. Взагалі відторгнення і переділ власності зі знехтуванням прав її законних власників не можуть бути схвалені церквою. Винятком може бути таке відторгнення власності на основі відповідного закону, яке обумовлене інтересами більшості людей, супроводжується справедливою компенсацією.

Соціально-політична позиція протестантських церков.

Християни-протестанти вважають, що у демократичному суспільстві вибори - єдиний законний спосіб формування органів державної влади, оскільки в них виражено волю народу. Рішення, за кого голосувати, має прийматися з молитвою і ґрунтуватися на тому, що буде найкращим для країни для збереження свободи і поширення Євангелія. Християни, які знаходяться при владі, не повинні використовувати її з метою отримання переваг для себе особисто і своєї церкви. Вони повинні стояти на захисті конституційних норм і бути неупередженими, працювати на благо всього суспільства, використовувати свій вплив для захисту принципів християнської моральності.

В основі протестантського розуміння економіки лежать два факти. Перший - земля і все, що наповнює її, створено Богом і по праву належить Йому. У свою чергу, протестанти вважають, що Бог дав людям право користуватися всіма земними благами. Другий - жодна економічна система не здатна врятувати людину і задовольнити її потреби. Протестантські теологи-економісти вважають, що в кращому разі високорозвинута економічна система може забезпечити гідне матеріальне існування для більшої частини суспільства. Вони також категорично заявляють, що жодна економічна система не може бути названа в повному розумінні християнською, проте деякі з них більшою мірою відповідають

біблейському вченню. Основними біблейськими принципами в економічній області вони вважають: право власності; старання праця; свобода підприємництва; добродійність.

На думку протестантських теологів, Біблія підтверджує право людини на власність. Під приватною власністю протестантські теологи розуміють право людини управляти власністю, що належить Богові. Приватна власність також об'єднує два види відносин, в які вступає людина: право управляти власністю Бога — взаємовідносини людини і Бога, а також міжлюдські відносини при використанні даних ресурсів в земному житті. Приватна, суспільна, державна, муніципальна, корпоративна та інші форми власності мають рівне право на існування. Вільний переділ і відчуження власності недопустимі, оскільки це, на думку протестантів, є порушенням волі Бога.

Соціальна справедливість протестантизму виявляється у принципі, що трудящі мають право на гідну винагороду, яка задовольняє матеріальні та культурні потреби родини працюючого розумною мірою. Експлуатація людини людиною, несправедливе ставлення до працюючих є злочинними. У свою чергу, люди, що працюють за наймом, теж несуть певну відповідальність. Бог закликає їх трудитися сумлінно. Соціальна справедливість потребує, щоб у всіх людей незалежно від статі, раси або соціального становища були однакові можливості і щоб усі були рівні перед законом. Але це не припускає однакового рівня матеріального добробуту. Працьовитість, старанність, заповзятливість і творчий підхід заслуговують на винагороди у вигляді вищого рівня доходів. Приватна власність і свобода підприємництва не завжди породжують експлуатацію. Багатство є більшою мірою наслідком творчості й ініціативи людей, їхньої працьовитості, ніж результатом простого володіння природними ресурсами або експлуатації інших людей. Соціальне служіння церков базується на принципі соціальної справедливості. Справедливість передбачає невід'ємність тих прав, що належать людині по праву. Вони дані йому Богом і визначають його гідність. Основа соціальної справедливості — загальне призначення земних благ.

Ісламська соціально-політична концепція. Найбільш укоріненою ідеологією на релігійних засадах у політичне, економічне, соціальне та повсякденне життя багатьох суспільств є іслам. Так, уже у ранньому середньовіччі (VII ст.) було створено теократичну мусульманську державу на чолі з халіфом — духовним і світським головою держави. Але ісламська держава — халіфат препинила своє існування у X ст. внаслідок феодалізації відносин серед арабів-

мусульман. До сьогоднішнього часу ісламські теологи, політичні та громадські діячі не залишають надію побудувати державу, яка б цілком відповідала ісламським нормам. На їхню думку, іслам повинен визначати всі аспекти життя людини, тобто універсальний порядок у суспільстві. Для цього необхідно, щоб мусульмани повернулися до початкової релігії перших сповідувачів засновника ісламу Муххамеда, яка на той час була позбавлена пізніших неісламських впливів. А тому всі деформовані західними нововведеннями аспекти життя ісламських суспільств мають бути реісламізовані. Законодавство необхідно очистити від європейських норм і відтворити його на основі шариату. Кінцева мета реісламізації – відродження єдиної ісламської держави на чолі з халіфом або імамом.

Іслам з самого початку зародження також, як і християнство, обмежував владу і повноваження посадовців. Обмеження повноважень держави можна умовно назвати однією з норм ісламської демократії. У ісламському праві політична влада має застосовуватися в рамках законів Шаріату (верховного зведення законів у мусульманському суспільстві). Це означає, що голова держави повинен підпорядковувати себе і свої дії законам, цінностям і принципам ісламу. Обмеження повноважень держави має бути зіставлено з іншим наближенням до демократичного принципу – принципом підзвітності народу. Правителі повинні були відповідати перед народом не тільки з питань, що належать до управління державою в цілому, але і детально інформувати їх про витрачання народних засобів.

Проблема розвитку ісламської демократії є однією з найактуальніших сьогодні для майже всіх без винятку ісламських політичних лідерів, політичних організацій і багатьох теологів-правознавців. Як основну тенденцію тут можна виділити сприйняття демократії в контексті базових основ ісламської політичної доктрини. З усіх форм правління в сучасному світі ідеологи цього напрямку вважають таку, що є найближчою до ісламу і навіть є передвісником ісламської держави. В той же час, визнання ісламом демократичних цінностей (плюралізм, рівність, участь у політичному житті) не означає необхідність запозичувати ті специфічні моделі й інститути, через які ці цінності реалізуються в країнах Заходу. Наприклад, це стосується політичних обмежень на створення політичних партій, участі жінок у політичній і економічній діяльності, поширення толерантності до релігійних і сексуальних меншин та різноманітних розваг – спортивні та азартні ігри. Так, у 2007 р. за перегляд Чемпіонату світу з футболу ісламськими радикалами у Сомалі було страчено місцевого мешканця.

Оскільки згідно з Кораном людина є намісником Бога на землі, її права і обов'язки – покорятися Богу. Її найважливіша роль – бути представником, намісником Бога на Землі. Відповідно до цього обов'язки мають пріоритет перед природними правами людини. Віруючі зобов'язані встановити ісламський порядок: де всі люди будуть рівні й ніхто не матиме привілеїв або не піддаватиметься дискримінації через належність до своєї раси, кольору шкіри, статі, а також залежно від свого соціального походження і мови; де всі людські істоти народжуються вільними; де рабство і каторжну працю буде заборонено; де створено умови для збереження, захисту і шанування інституту сім'ї як основи суспільства; де правителі й підлегли однаково відповідають перед законом і є рівними перед ним; де підкоряються лише тим наказам, які узгоджуються із законом Шаріату; де будь-яка земна влада повинна розглядатися як священна і дана на певний час, регулюватися ісламським законом і здійснюватися відповідно до нього встановленими ним пріоритетами; де всі економічні ресурси розглядаються як божественні благовоління, надані людству, якими всі можуть користуватися згідно з правилами і цінностями, викладеними в Корані; де всі суспільні справи вирішуються і здійснюються після ради ("шура") з віруючими, які уповноважені брати участь в ухваленні рішення, що не суперечить ісламському закону і суспільному благу. Іслам зобов'язує багатих і здорових людей підтримувати менш удалих і знедолених співвітчизників. *Рівність статей* може бути тільки перед Богом. Положення жінки залежить від того, наскільки її чоловік може забезпечити і захистити свою сім'ю. Це мотивується тим, що іслам не хоче навантажувати жінок подвійним навантаженням, щоб вони крім домашньої роботи виконували ще й іншу роботу. З погляду мусульман, це було б несправедливо. Саме це принципово відрізняється від сучасного християнського соціального вчення, де жінка окрім турботи про родину може брати участь у соціальному і економічному житті суспільства.

Ідея, що свобода водночас є правом і відповідальністю, є невід'ємною частиною ісламської філософії. Те, що є правом для західної політичної думки, стає обов'язком в ісламській політичній думці через її моральний зміст і характер. Коли правом користуються як обов'язком, моральні міркування щодо благополуччя всього суспільства виходять у людини на перший план. Тому ісламські релігійні діячі розглядають особисті свободи, такі, як евтаназія, одностатеві стосунки, аборти, як антисоціальні прояви, що ставлять під загрозу існування ісламської умми (громади). Людське життя в ісламі є священним, до захисту має бути прикладено всі зусилля. Але

в ісламі існує три категорії злочинів, які караються стратою: навмисне вбивство, демонстративна подружня зрада і явна, відверта хула ісламу, що загрожує підірвати основні засади віри, причому тієї, яка виходить від людини, що колись була віруючим мусульманином.

Ісламські норми вплинули і на таку важливу сферу життя, як економіка. Забороняється стягування відсотків – ріба, що, на думку ісламських ідеологів, призводить до збіднення людей. Ріба означає всякий нечесний прибуток в торгових справах і не обмежується простим банківським внеском з розрахунку на дивіденди. Тому мусульманське суспільство, виходячи із заборони стягнення відсотків за використання кредиту, створює свої ісламські банки, якими розроблено, як воно вважає, чесні шляхи застосування грошових внесків без всякої видачі або стягування відсотків по них, у цілковитій згоді з законами Шаріату. В економічній теорії такий вид фінансової діяльності підпадає під акціонерне товариство, де фінансова установа розділяє між собою і клієнтом як прибуток, так і ризики підприємницької діяльності.

Усяка людина має право на власність, якою він володіє індивідуально або спільно з іншими особами. Націоналізація деяких економічних засобів у суспільних інтересах є законною. Бідняки мають право на певну частину статку багатих, установлену закаятом і яка виділяється відповідно до Закону. Всі засоби виробництва мають використовуватися на користь усієї общини (умми); забороняється неефективно ними розпоряджатися. Для забезпечення розвитку збалансованої економіки і для захисту суспільства від експлуатації Шаріат забороняє монополії, надмірно обмежувальну комерційну діяльність, лихварство, використання примусових заходів при укладенні угод і публікацію реклами з неправдивим змістом.

Соціально-політична концепція буддизму.

Проповідь свого учення Будда почав з «чотирьох благородних істин». Згідно з першою істиною все існування людини є страждання, незадоволеність, розчарування. Навіть щасливі моменти його життя зрештою призводять до страждання, оскільки вони пов'язані з «роз'єднанням з приємним». Хоча страждання універсальне, воно не є початковим і неминучим станом людини, оскільки має свою причину — бажання або жадання задоволень, — яка лежить в основі прихильності людей до існування в цьому світі. Така друга благородна істина. Песимізм перших двох благородних істин долається завдяки наступним двом. Третя істина свідчить про те, що причина страждання, оскільки вона породжена самою людиною, підвладна її волі та може бути нею

ж і усунена. Щоб покласти край стражданням і розчаруванням, треба припинити випробовувати бажання.

Про те, як досягти цього, говорить четверта істина, яка вказує вісімковий благородний шлях, який складається з правильного погляду, правильних намірів, правильної мови, правильної дії, правильного способу життя, правильних зусиль, правильного усвідомлення і правильного зосередження. Таким чином, вісімковий шлях містить три основні вправи з моральності, споглядання і мудрості: культуру поведінки (правильні думка, слово, дія), культуру медитації (правильне усвідомлення і зосередження) і культуру мудрості (правильні погляди). Культура поведінки — це п'ять (або десять) основних заповідей (панчашила); не вбий, не бери чужого, не обдурюй, не п'янствуй, не прелюбодій, а також чесноти щедрості, доброзичливості, упокорювання, очищення та ін.

З усіх чотирьох благородних істин саме вісімковий благородний шлях є головною своєрідністю буддизму. Будда не просто говорить про можливість звільнення, але й указує шлях, прямуючи по якому кожна людина власними силами, без допомоги Будди, здатна досягти свободи і сама стати буддою. Все це дуже відрізняється від інших відомих релігій — жодне релігійне вчення не визнає, що людина може своїми зусиллями зробити себе богоподібною істотою. Вибравши цей шлях, можна досягти вищої мети людини — виходу з круговороту перероджень (сансари), а отже, припинити страждати і досягти стану звільнення — він і є нірвана. Дотримання тільки моральних заповідей дає лише тимчасове полегшення.

Учення Будди спрямоване на припинення людських розбратів через внутрішнє самоудосконалення людини. У його основі лежать етичні цілі. При цьому моральність цікавить Будду перш за все в її практично дієвому виразі як шлях порятунку. Питання про її філософсько-доктринальне обґрунтування він залишає осторонь. Так само в ученні Будди украй слабо виражено релігійний елемент. Учні Будди були організовані в чернечі общини. Община (сангха) разом з учителем і ученням — один з трьох притулків буддиста. Проте сама община зміцнювалась за часів Будди спільністю духовно-етичних прагнень і відповідного способу життя; сформований ним статут общини ґрунтується на прецедентах. Буддизм у його первинному сенсі не був відгороджений від світу ні філософським, ні релігійним обмеженням. Це зумовило його дивовижну пластичність, здібність до змін і асиміляції.

Яким же чином догматичні положення вчення ув'язуються з соціальними функціями буддизму? По-перше, ці положення є невід'ємною частиною культової практики, що визначає характер релігійних відносин. По-друге, методи досягнення релігійної мети або тлумачення вісімкового шляху в різних напрямках, різновидах, національних варіантах і сектах буддизму виявляються стрижневими критеріями моральності й моральних установок для віруючих. По-третє, у кожному суспільстві, що сповідує буддизм, відбувався відбір тих положень учення, які відповідали місцевим політичним, культурним і релігійним традиціям, і таким чином буддизм перетворювався на релігію, що спирається на місцеві звичаї і традиції. По-четверте, буддизм як світова релігія підтримується сангхой, що є єдиним кодексом дисциплінарних правил. Тому будь-який політичний виступ чернецтва або використання його в ідейно-політичній боротьбі на сучасному етапі набуває міжнародного характеру.

У політичній теорії буддизму можна виділити три фази, через які проходить держава. Зародження держави відбувається у формі взаємних зобов'язань між народом і правителем. Правитель погоджується виконувати певні функції заради народу, а народ надає йому певні права, включаючи збір податків. На другій стадії вирішується проблема відносин між абсолютизмом і релігією. Ці відносини алегорично зображаються у вигляді візничого і колісниці. Візничий — це правитель, одне колесо — дхарма, вчення Будди, інше колесо — держава, вісь колісниці — народ. Правитель, який погоджує державні закони з дхармою, діє заради блага народу, і його держава процвітатиме. На третій фазі така держава стає інструментом і провідником дхарми, перед якою повинні схилитися всі народи в країні, а правитель цієї держави одержує титул чакравартина, що означає самодержавний правитель. Колесо, що обертається, — Повелитель всесвіту.

Сучасна соціальна-політична концепція буддизму зазнала кардинальних змін під впливом розвитку людства і цивілізації, а також особистісних чинників духовних лідерів буддизму. Монархія як ідеальна форма державного правління давнини сьогодні поступилася демократії як захиснику особистих свобод.

На думку сучасного духовного лідера тибетського буддизму Далай-Лами (XIV), буддизму треба скептично ставитися до ідеологій і структур, які її поширюють. Буддизм Тибету не прагне на практиці створювати організації для сприяння розповсюдження своїх політичних ідей. Буддисти вважають, що хоча жодна система управління не є здійсненою, демократія є найближчою до людського

характеру. Крім того, демократію вони вважають єдино міцним фундаментом, на якому може бути побудована глобальна політична структура. Щоб існувати як одне ціле, люди повинні поважати права всіх народів і країн для підтримки власних відмітних символів і цінностей. Сьогодні цінності демократії, відкритого суспільства, пошана прав людини і рівності стають визнаними буддизмом як універсальні цінності. На погляд Далай-лами, існує тісний зв'язок між демократичними цінностями і фундаментальними цінностями людської доброти. Буддизм і демократія виходять з таких уявлень сучасного буддизму про людину і суспільство. Людська раса не може миритися і функціонувати в умовах тиранії. Тому буддизм звертає увагу на демократію, оскільки вона використовує ненасильницькі методи для досягнення миру. Свою прихильність до демократії Далай-лама (XIV) підтверджує намаганням у майбутньому не брати ніякої участі в управлінні, коли Тибет стане незалежним. Майбутній глава уряду Тибету повинен бути всенародно обраним народом.

Спорідненість буддизму і демократії спостерігається у сучасній ідеї Далай-Лами про те, що люди можуть жити вільно як окремі особистості, рівних у правах, відповідає буддійському врівненню. Буддисти шанують життя людини як вищу цінність. А мета може бути досягнута як чоловіками, так і жінками. На відміну від архаїчного ставлення до жінки як до нижчого класу в Тибеті минулих століть, сучасний буддизм переглядає своє ставлення до жінки. Це перш за все впровадження практичних кроків щодо підготовки викладачів-жінок, поліпшення освіти і перспектив для жінок. Сучасна демократія ґрунтується на тому принципі, що всі люди рівні істоти, що кожний з нас має рівне має право на життя, свободу і щастя. У цьому вона збігається з буддизмом, який також визнає, що люди мають право на пошану гідності, що всі члени людської сім'ї мають рівні й невід'ємні права на свободу, і не тільки з погляду політичної свободи, а й на базовому рівні свободи від страху і потреб. Згідно з ученням буддизму Будда створив Санghi – чернечу общину, яка функціонувала в основному на демократичній основі. В рамках цього братерства люди є рівними незалежно від їхнього соціального положення або походження каст. Єдина незначна відмінність у статусі залежить від вислуги років або від священства. У буддизмі індивідуальна свобода означає звільнення від матеріальних благ, що стало провідною ідеєю всього буддійського співтовариства. Перебуваючи все своє життя у монастирях, ченці відсторонюють себе від проблем власності. Проте вони не живуть у повній ізоляції. Їхній звичай просити милостиню лише укріплює їхню усвідомленість своєї залежності від інших людей. В общині ухвалюються рішення про голосування, а

розбіжності врегульовуються на основі консенсусу. Таким чином, сучасні буддисти вважають Сангху моделлю соціальної рівності, розподілу ресурсів і демократичного процесу.

Представники сучасного буддизму вважають, що жодна система управління не є ідеальною, проте демократія ближче до буддистських основ людської природи. Крім того, це єдиний стабільний фундамент, на якому можуть бути побудовані глобальні політичні структури.

Згідно із сучасним ученням буддизму вирішити проблеми соціальної рівності людей можна через необхідність виховувати почуття загальної відповідальності. Кожний з членів суспільства повинен навчитися працювати не тільки у своїх власних інтересах, сімейних або національних, але й для блага всього людства. Загальна відповідальність є реальним ключем до виживання людства з точки зору буддизму.

Економічні погляди сучасного буддизму є ще досить неопрацьованими, відсутніми є теоретичні та практичні погляди на ідеальну економічну модель, що, ймовірно, обумовлено відстороненням буддистського способу життя від світу та відсутністю орієнтації на економічні блага, які за буддизмом приносять страждання. Духовні лідери буддизму тільки можуть обмежитися декількома побажаннями учасникам економічних відносин. Вони закликають крупні національні корпорації обмежити експлуатацію бідних країн за рахунок утрати власних прибутків. Зміцнення слабких держав, недиверсифікована економіка є набагато мудрішою для сприяння як політичній, так і економічній стабільності у світі. Альтруїзм, а не тільки конкуренція і прагнення до багатства, має бути рушійною силою в бізнесі. Для скорочення розриву між багатими і бідними необхідно практично втілювати таке почуття, як співчуття. Ця форма співчуття підтверджує принципи гідності й справедливості для всіх, закріплених у Загальній декларації прав людини.

Людство або принаймі заможна його частина повинні відчувати відповідальність за людей, общини і народи, які складають людство в цілому. Буддизм вимагає не тільки співчуття до тих, хто страждає, але і зобов'язання із забезпечення соціальної справедливості. Виходячи з того, що буддистські духовні лідери не спромоглися сформувати дійсно буддистську економічну модель, за них це зробили вчені-економісти, які внесли свій вклад у дослідження буддистської економіки. Була висунута економічна теорія, що базувалася на буддистській філософії „Середнього Шляху” як ідеальної можливості між капіталізмом і соціалізмом. Капіталізм передбачає повагу до основних прав людини й приватну власність, у той же час соціалізм відстоює рівномірність перерозподілу багатства. Буддистська

економіка – це економічна модель, яка виключає крайнощі капіталізму й соціалізму. Буддистська економіка визначається у термінах трьох моделей, які універсально прийнятні, оскільки вони нешкідливі для оточуючого середовища. Це економічна система, яка приносить користь усім; вона захищає універсальні цінності терпимості й миру; така щадна економічна модель врятує землю від спустошення й вичерпання природних ресурсів. Особливість буддистської економічної моделі полягає у тому, що екологічна етика має бути долучена до сучасної економіки, щоб відображати людські проблеми і гарантувати більш життєздатне планетарне майбутнє.

Згідно з буддистським ученням існує тісна взаємозалежність стану природного середовища і людини, що живе в ньому. З цієї точки зору буддистська екологічна концепція спонукає людей керуватися в своїй діяльності ненасильницьким характером. Оскільки представники буддизму глибоко переконані в тому, що люди в основному мають м'який характер, вони повинні не тільки зберегти мирні відносини один з одним, але, що дуже важливо, ставитися так само до навколишнього природного середовища. На відміну від західного християнства, яке робить наголос на юридичні й економічні важелі дії на збереження екології, буддизм віддає перевагу вихованню таких почуттів, як любов і співчуття.

Таким чином, можна структурно уявити загальні положення релігійно-клерикальної ідеології, яка існує у сучасному світі незважаючи на науково-технічний прогрес. Релігійно-клерикальну ідеологію поділяють носії релігійної свідомості, які складають значну кількість населення земної кулі. Причини існування релігійно-клерикальної ідеології, по-перше, закладено в усвідомленні, що людина не здатна самостійно без допомоги надприродної істоти – Бога сформувати справедливі умови співіснування, а по-друге, запобігти періодичним банкрутствам соціалізму, лібералізму і консерватизму як альтернативних ідеологічних систем. Загальні положення релігійно-клерикальної ідеології такі: ототожнення релігійної і суспільної думок; пояснення всіх явищ життя божим промислом; спирання виключно на традицію; визнання демократії як наближеного до релігійного ідеалу політичного режиму, надії на встановлення теократії; визнання і захист фундаментальних свобод і прав людини, але суттєве їх обмеження за рахунок права на аборт, евтаназію, одностатеві стосунки. Щодо суттєвих особливостей релігійно-клерикальних ідеологій, то християнство, наприклад, не втручається у свободу економічних відносин і не перекладає на державу соціальні зобов'язання перед членами суспільства, а переносить їх на інститут взаємодопомоги громадян. Ісламська

соціально-політична доктрина, навпаки, втручається в економічні відносини, забороняючи стягувати відсотки по кредитах, відкривати розважальні заклади і виробляти алкогольну продукцію, а також робить державу гарантом соціального забезпечення незаможних. Для буддистської сучасної соціально-політичної концепції характерна боротьба за екологічну безпеку світу.

Контрольні запитання

1. Чим відрізняються політичні ідеології лібералізму, консерватизму і соціал-демократії від релігійно-політичних?
2. Побудова якого політичного режиму є кінцевою метою релігійно-клерикальних ідеологій?
3. Яка політична система на сучасному етапі розвитку людства відповідає соціально-політичним концепціям релігій?
4. Які особливості ставлення до демократії у християнському соціально-політичному вченні?
5. Охарактеризуйте, які права і свободи притаманні християнській, ісламській і буддистській політичним системам.
6. У чому полягає економічна доктрина ісламу?
7. Яке місце в соціально-політичних ученнях християнства, ісламу і буддизму займає екологія?

Тестові завдання

1. Виберіть політичний режим правління, який відповідає релігійному спрямуванню:
а) монархія; б) теократія;
в) демократія; г) аристократія.
2. Укажіть, що (або хто) є рушійною силою суспільних відносин, процесів і змін у релігійно-клерикальних ідеологіях:
а) надприродна істота; в) народ;
б) еліта; г) фортуна.
3. Виберіть свободи, які обмежують релігійно-клерикальні ідеології:
а) евтаназія; в) свобода слова;
б) політична діяльність; г) зміна статі.
4. Яке ставлення соціально-політичної концепції буддизму до приватної власності:
а) визнає приватну власність, але не заохочує;
б) виступає за суспільну власність;
в) визнає виключно державну власність;

- г) підтримує та заохочує приватну власність?
5. Яке ставлення соціально-політичної концепції християнства до приватної власності:
- а) визнає приватну власність, але не заохочує;
 - б) виступає за суспільну власність;
 - в) визнає виключно державну власність;
 - г) підтримує та заохочує приватну власність?
6. Як ставиться іслам до приватної власності:
- а) визнає приватну власність, але не заохочує;
 - б) виступає за суспільну власність;
 - в) визнає виключно державну власність;
 - г) підтримує та заохочує приватну власність?
7. Яка економічна модель відповідає ісламському віровченню:
- а) вільний ринок;
 - б) соціальна ринкова економіка;
 - в) державне регулювання економіки;
 - г) екологічна орієнтованість економіки?
8. Яка економічна модель відповідає буддистському віровченню:
- а) вільний ринок;
 - б) соціальна ринкова економіка;
 - в) державне регулювання економіки;
 - г) екологічна орієнтованість економіки?
9. Яка економічна модель відповідає християнському віровченню:
- а) вільний ринок;
 - б) соціальна ринкова економіка;
 - в) державне регулювання економіки;
 - г) екологічна орієнтованість економіки?

Тема 7. ФАШИЗМ І НЕОФАШИЗМ

Основні поняття й терміни теми: фашизм, неофашизм, радикалізм, екстремізм, реваншизм, політична демагогія.

Сучасне ідейно-політичне життя не можна звести до функціонування і взаємодії основних ідеологій, оскільки існують і «дрібніші» явища. Це і нові тенденції, і різні течії усередині або на межі ідеологій, і новомодні теоретичні віяння, не схожі ні на одну з класичних ідеологій, а також і крупніші «блоки», які об'єднують відразу декілька ідеологій (наприклад, лібералізм і консерватизм, з одного боку, соціал-реформізм і комунізм – з іншого).

До таких найбільш значних ідейно-політичних течій і належить

радикалізм.

Радикалізм як політична течія є антиподом консерватизму. Якщо консерватизм наполягає на збереженні основних цінностей сукупності інститутів суспільства, то радикалізм, навпаки, вимагає їхньої рішучої, глибокої і корінної зміни (від лат. «радикаліс» – корінний). На відміну від консерватизму радикалізм не має розвиненої політичної філософії, загальних принципів і цінностей. Радикальні доктрини, течії, настрої з'являються в суспільстві всякий раз, коли правлячі політичні сили виявляються неспроможними за допомогою поточних заходів вирішувати суспільні політичні проблеми.

Радикалізм у такі періоди знаходить чимало прихильників. Привабливість його пояснюється, зокрема, тим, що він відповідає глибокій людській потребі знаходити у важкій ситуації швидкі, ясні, прості й остаточні рішення. У радикалізмі завжди є набір таких «простих» рішень, а те, що вони досить спрощені, раціоналістичні, може виявитися лише потім. Радикалізму зазвичай властиві розсудливий догматизм, нечутливість до конкретної ситуації, схильність до крайніх засобів. Благодатну основу для настроїв радикалізму створює звичайно стан нестабільності і невпевненості в завтрашньому дні. Особливо це спостерігається при переході від авторитарного до демократичного режиму, коли в суспільстві існує вся гамма суперечностей, властивих політичному життю, або в умовах політичної кризи, яка часто призводить до незадоволеності й обурення діяльністю правлячих кругів, втрати ними довіри мас у результаті неспроможності вирішувати завдання, що стоять перед країною і народом. У результаті кризи відбувається свого роду «параліч влади», коли навіть прийняті закони і ухвали не виконуються, відбувається різке падіння авторитету посадових осіб. Зростає і організовано формується опозиція, що є політичною силою (сукупністю політичних сил), яка здатна протистояти офіційній владі.

Умовно опозицію можна розділити на два види: «культурну» і «дику». «Культурна» опозиція прагне тримати під контролем і в напруженні офіційний уряд, часом створює «тіньовий уряд», розробляє альтернативні пропозиції з найважливіших проблем суспільства, піддає критиці помилки державного керівництва, оприлюднює і аморальні вчинки і дії окремих членів уряду, парламенту тощо.

Безумовно, стратегічним завданням опозиції як політичної сили є завоювання політичної влади. Але це завоювання, на думку «культурної опозиції», має відбуватися демократичними методами, які направлені на стабілізацію суспільства, знаходження консенсусу між різними політичними силами. Руйнування – не її кредо.

Шляхом руйнування прагне добиватися своїх цілей «дика» опозиція, яку найчастіше і називають політичним екстремізмом. Саме схильність до крайніх методів на практиці зближує радикалізм з екстремізмом. Якщо в теоретичній сфері радикалізм виступає антиподом консерватизму, то у сфері практично-політичних дій він є антиподом організованої, інституційної демократії з її правилами поваги до закону і прав особистості.

Політичний екстремізм – це ідеологія, політика і практика найбільш реакційних сил, які в політичній боротьбі за владу дотримуються крайніх мір і методів насильства, навіть до фізичного знищення супротивника. Екстремізм відрізняється від інших ідейно-політичних течій тим, що він аніскільки не зупиняється перед застосуванням для досягнення політичних цілей будь-яких форм насильства, причому не епізодично, а як постійний засіб політичної боротьби, навіть до політичного тероризму. Радикалізм може обмежувати насильство межами теорії, виступати за корінні перетворення рішучими, але законними засобами. Екстремізм не знає гальм і заради політичних вигод часто готовий жертвувати здоров'ям і життям людей, навіть тих, що не мають ніякого відношення до політичного конфлікту. Необхідно зазначити, що екстремістські способи політичної дії, жорстокі й нелюдяні, як правило, неефективні, оскільки замість ефекту залякування властей викликають у результаті протилежне: посилення політичного режиму, репресії проти всіх інакодумців. Лівий екстремізм зазвичай надихається ідеями негайної революції, яка захищає знедолених, а правий – ультра-націоналістичними ідеями, але результати їхніх дій нерідко збігаються.

Політичний екстремізм виконує ряд функцій: теоретичне і моральне виправдання терору як засобу боротьби з деспотизмом; виправдання насильства як засобу тиску на владу; створення легальних і нелегальних організацій для здійснення терору; політичний шантаж; політичні вбивства.

Ми не випадково зупинилися на характеристиці таких понять, як радикалізм та екстремізм, оскільки при розгляді ідеології фашизму ми неодноразово згадуватимемо ці терміни. Будучи різновидом правого екстремізму, фашизм і в теорії, і на практиці з самого початку використовував радикальні концепції і екстремістські методи для досягнення проголошених ним цілей.

Фашистська ідеологія, що виникла у 20-ті рр. XX ст., стала одним із знакових явищ XX ст. Жодна колишня ідеологія не заподіяла людству за декілька десятиліть такої страшною втрати і так морально його не образила, як фашизм Гітлера, Муссоліні, Франка і їхніх

спільників. І це не повинно бути забутим.

Проте фашизм як більш менш єдина соціально-політична система, як особливий феномен 20 – 30-х рр. з урахуванням того, що він хотів добитися і чого він тоді вже добився, – ця тема ще й досі недостатньо досліджена.

Фашизм (від лат. *fasio*, від італ. *fascismo* – пучок, зв'язка, об'єднання) — це правоекстремістський політичний рух, який виник в обстановці революційних процесів, які охопили країни Західної Європи після Першої світової війни і перемоги революції в Росії. Фашизм зародився в Італії і Німеччині, де і сформувалися перші фашистські організації і партії. Пізніше аналогічні рухи з'явилися і в інших країнах світу (Іспанії, Португалії, Японії, Аргентині та ін.).

Слід зазначити, що фашизм не можна ототожнювати з консервативною ідеологією з ряду причин.

По-перше, фашизм на відміну від консерватизму відрізняється радикалізмом і революційністю, що виявляється в прагненні цілком змінити всю систему соціальних і політичних інститутів і розширити до небувалих меж функції влади.

По-друге, фашизм не дотримується звичайного права, відкидає конституцію й ідею правової держави, які традиційно консерватизм захищає.

По-третє, фашистські вожді (у термінології М. Вебера) є політичними віртуозами-самоучками, що походять з соціальних низів і маргінальних груп, вони претендують на харизматичний авторитет, тоді як авторитет консервативного лідера спирається на традицію.

По-четверте, фашизм відкидає ідею нації як культурно-історичної спільності, яка визначається мовою, традиціями, релігією, історією героїв і великих подій. У фашизмі нація визначається в неясних біологічних категоріях.

Фашизм — наймолодша з ідеологій. Теоретичні джерела фашизму різноманітні: концепція загальної волі Руссо, етатизм Гегеля, націоналізм Фіхте, доктрина героїзму Карлейля, ніцшеанська ідея надлюдини (хоча сам Ніцше не був ні націоналістом, ні расистом), германо-російські геополітичні концепції рубежу XIX – XX ст. («євразійство»).

Засновником фашизму як політичного руху був Б. Муссоліні, лідер лівого крила італійських соціалістів у ті роки. Його теорія, що будувалася на елітарних ідеях Платона, Гегеля і на концепції «морганістської держави», яка виправдовує агресивні дії властей задля блага відданого йому населення, проповідувала крайній націоналізм, «безмежну волю» держави і елітарність її політичних правителів, прославляла війну й експансію.

Перша фашистська організація — “Фаши ді комбаттименто” (звідси назва всієї течії) — з'явилася в Італії в березні 1919 року і спочатку налічувала всього декілька десятків чоловік. Поступово вона почала розширюватися, головним чином, за рахунок колишніх фронтовиків. Після війни багато фронтовиків, що розчарувалися у війні, особливо політично малограмотні й схильні у всіх бідах винити парламент і демократію, а також ті, що прагнули воєнізувати державне життя, організовують загони «ардити» (смільчаків). Беніто Муссоліні підігравав їм, стверджуючи: «Я завжди був упевнений у тому, що для порятунку Італії треба розстріляти декілька десятків депутатів. Я вірю, що парламент — бубонна чума, отруйлива кров нації. Її потрібно винищити»¹.

Одночасно фашисти виступили з демагогічними гаслами з питань внутрішньої, у першу чергу соціально-економічної, політики. Вони оголосили себе прихильниками загальних виборів, восьмигодинного робочого дня, участі робочих у технічному керівництві підприємствами, одноразового прогресивного податку на капітал і секвестру 85% військових прибутків, націоналізації всіх військових підприємств і так ін.².

Поза сумнівом, що висунення подібного роду вимог було обумовлене гострою революційною обстановкою, яка склалася в Італії. Будь-яка партія, будь-яке політичне угруповання, що бажало забезпечити собі масову базу, вимушені були висувати вимоги соціального характеру.

У жовтні 1922 року італійські фашисти прийшли до влади, їхній лідер (“дуче”) Б. Муссоліні посідав пост прем'єр-міністра. Протягом багатьох років (до 1936 року) Муссоліні посідав сім міністерських постів одночасно.

Необхідно зазначити, що в Італії уряд не тільки не заважав фашистам, але навіть заохочував їх. Фашизм отримує могутніх покровителів в особі Загальної конфедерації промисловців і поміщицьких союзів. Разом із заступництвом здійснюється і фінансування. У країні було створено 22 корпорації (по галузях промисловості). Кожна з них мала представника фашистських профспілок, підприємницьких союзів, фашистської партії. Головою кожної з 22 корпорацій став “сам” Муссоліні, він же очолив міністерство корпорацій. Таким чином, у 1926 році фактично завершилося формування фашистської диктатури в Італії.

¹ Смит Д.М. Собрание сочинений. — М., 1982. — С. 32

² Лопухов Б.Р. История фашистского режима. — Мн., 1978. — С. 98.

На початку 1919 року виникла фашистська партія в Німеччині. 3 лютого 1920 року було прийнято назву — Націонал-соціалістична (нацистська) німецька робоча партія на чолі з А. Гітлером. Звідси назва німецького різновиду фашизму — нацизм. «Націонал-соціалістична робоча партія» Німеччини запропонувала ідеї створення нового німецького «рейху», великої імперії, «викорінювання марксизму і комунізму», фізичного знищення євреїв.

Установлення фашистського панування припало на той час, коли економічна і політична сфери в Німеччині переживали якнайглибшу кризу, спричинену результатами Першої світової війни. За Версальською угодою Німеччина мала повертати Франції Ельзас-Лотарингію. На користь Бельгії відходили райони Ейпен, Мальмеді й Морені. Німеччина визнавала незалежність Польщі й передала їй частину земель у Верхній Сілезії. Таким чином, німецька територія розділялась коридором, що давав можливість виходу Польщі до моря.

Версальський мир створив передумови для зростання реваншистських ідей у Німеччині. Тому проблема фашизму як соціального явища нерозривно пов'язана з питанням про середні верстви суспільства. Соціальні групи, що займають проміжне положення між буржуазією і робочим класом, у кризових ситуаціях виявляють схильність до підтримки ідей, які висуваються фашистами, є його масовою базою і резервуаром, з якого він (фашизм) поповнює свою еліту.

Економічна політика Веймарської республіки викликала ворожість середніх верств. Але подібна ворожість зовсім необов'язково мала призвести до підтримки фашизму. Навпаки, інтереси більшості середніх верств збігалися з інтересами робочого руху, що створювало об'єктивну можливість єдності дій. Проте робітничий клас Німеччини виявився розколотим і тому роззброєним, комуністична партія була недостатньо сильною, щоб зупинити фашизм.

У 1920 році Гітлер виступив з програмою з «25 пунктів»¹, яка була насичена націоналістичними, шовіністичними ідеями переваги німецької нації. Ця програма потребувала реваншу для відновлення справедливості, знехтуваної Версалем.

Широка соціальна база німецького фашизму створювалася за рахунок тих, у кого після поразки Німеччини було вибито опору з-під ніг, того самого збитого з пантелику агресивного натовпу, що відчуває себе обдуреним, таким, що втратив разом з майном життяву

¹ Шилобод Е. Политика и право: учебник // Е. Шилобод, В. Петрухин. — М., 2000. — С. 38.

перспективу, відчуває страх перед завтрашнім днем. Соціальну, політичну і психологічну невладштованість цих людей Гітлер зумів використати, показуючи їм шлях до порятунку себе і приниженої Вітчизни, обіцяючи різним групам і кругам населення те, що вони хотіли: монархістам — монархію, робочим — роботу і хліб, промисловцям — військові замовлення. Націоналістичні гасла фашистів привертали німців куди більше, ніж заклики до «розуму і терпіння» соціал-демократів або до «пролетарської солідарності» і «радянської Німеччини» комуністів.

У січні 1933 року нацисти прийшли до влади у Німеччині. У ніч на 28 лютого 1933 року гітлерівці підпалили будівлю Рейхстагу. Зробили вони це для того, щоб отримати привід для гоніння на компартію. З приходом до влади фашистів були згорнуто всі демократичні інститути, розпущено політичні партії, включаючи традиційні буржуазні, а комуністична партія Німеччини була заборонена.

Слід зазначити, що в Німеччині й Італії фашистські партії контролювали армію, а в Японії, навпаки, саме армія відігравала роль «головної руки» Вищої політичної сили. Для порівняння можна зазначити, що і в Італії, і в Японії фашизм не ліквідував монархії. Різниця лише в тому, що італійський король не відігравав ніякої ролі, тоді як японський імператор не втратив ні своєї абсолютної влади, ні свого впливу (збереглися і всі пов'язані з монархією установи на зразок Таємної ради та ін.). У 1925 році в Японії вводиться «загальне» чоловіче виборче право, при цьому права голосу були позбавлені військовослужбовці, студенти, особи, які не мають річного цензу осідлості й, нарешті, голови знатних прізвищ.

Фашизм того часу виражав інтереси найбільш реакційних кілв капіталістичного суспільства, які надавали фашистським рухам фінансову і політичну підтримку і прагнули використовувати їх для придушення революційних виступів трудящих мас, збереження існуючого ладу і здійснення своїх імперських амбіцій на міжнародній арені.

Крім того, фашизм використовував витончену демагогію, яка дозволила йому створити соціальну базу і, спираючись на неї, прорватися до влади. А в Германії фашизм ще і спекулював на ущемлених Версальським мирним договором національних почуттях і забобонах мас, особливо дрібнобуржуазних верств міста і села. Не дивлячись на те, що соціальною базою фашистських рухів є дрібна буржуазія, до неї примикають різного роду декласовані елементи, більшість безробітних і навіть частина робочих. Дрібна буржуазія і деякі верстви селянства бачили в демагогічних обіцянках гітлерівської партії здійснення надій на пом'якшення економічних труднощів,

спричинених зростанням монополій і посилених кризою.

Досвід Італії і Німеччини наочно розкриває передумови, які сприяють появі фашизму і встановленню відповідного політичного режиму:

- загальнонаціональна криза, що зачіпає тією чи іншою мірою всі суспільні верстви і групи та вкрай загострює соціальні, зокрема міжетнічні, суперечності;

- ослаблення реальної влади ліберально-демократичної держави, її неспроможність запропонувати і реалізувати ефективні заходи виведення суспільства з кризи;

- ослаблення міжнародних позицій країни, навіть до її національного приниження, як це мало місце у випадку з Німеччиною, вимушеною підписати Версальський мирний договір, що травмував національну свідомість німців;

- наявність впливових лівих партій (комуністичної, соціал-демократичної), які налякали революційною перспективою не тільки крупний капітал, але й середні верстви суспільства;

- наявність фашистського руху на чолі з харизматичним лідером-демагогом, що уміло використовує суспільні суперечності, маніпулює масами і обіцяє вивести країну з кризи за допомогою швидких і рішучих дій;

- підтримка фашистів різними соціальними і політичними шарами, зокрема крупною буржуазією, що розраховує використовувати фашистські організації як зручне тимчасове знаряддя в боротьбі з суперниками і ворогами;

- криза суспільної свідомості, розчарування мас в ліберальних і демократичних цінностях;

- нестабільність, що живить націоналістичні, мілітаристичні й завоюницькі настрої.

Одночасна наявність усіх цих чинників дозволила фашизму одержати такий розмах у Європі в 20 – 30-ті роки XX ст.

Фашизація політичного режиму здійснювалася за такими основними напрямками:

- відкрите порушення буржуазно-демократичних прав і свобод;

- переслідування і заборона комуністичних і робочих партій, а також профспілок і громадських організацій;

- злиття державного апарату з монополіями;

- мілітаризація державного апарату;

- занепад ролі центральних і місцевих представницьких установ;

- зрощення партій і профспілок з державним апаратом;

- консолідація раніше розрізнених фашистських і реакційно-екстремістських партій і організацій;

— виникнення різних видів правоекстремістських рухів.

Фашизм установлюється не відразу. Перш ніж зробити заміну політичного режиму, він здійснює серію підготовчих заходів.

Фашизм не тільки цілком знищує буржуазну демократію, але й теоретично "обґрунтовує" необхідність установлення тоталітаризму. Замість ліберально-демократичної концепції індивідуалізму фашизм висуває концепцію нації, народу, інтереси якого завжди, скрізь і у всьому превалюють над інтересами окремих осіб. Звеличується роль тоталітарної держави, яка несе відповідальність як у фізичному, так і моральному сенсі за індивідуальні долі й яка нещадно кладе край будь-якому посягання на єдність нації.

Фашизм у теорії і на практиці розриває зі всіма політичними і правовими принципами буржуазної демократії, такими, як народний суверенітет, верховенство закону, розподіл влади, виборність, місцеве самоврядування, гарантії прав людини, панування права.

Ідеологія фашизму — це войовничий антидемократизм і антимарксизм, расизм і шовінізм, доведений до істерії. Установлення відкритого терористичного режиму при фашизмі супроводжується соціальною демагогією, яка зводиться в ранг офіційної ідеології, що критикує найбільш волаючі пороки капіталізму. Рішуче відкидаючи класи і класову боротьбу, фашизм виступав за їхню інтеграцію в расове або корпоративне співтовариство. Згідно з фашистською ідеологією кожна корпорація, що займає властиве їй місце в ієрархічній системі, здійснює «властиву їй соціальну функцію».

Фашизм — це ідеологія і практика, яка затверджує перевагу і винятковість певної нації або раси, заперечує демократію, встановлює культ сили і особистої влади вождя, застосовує насильство і терор для придушення політичних супротивників і будь-яких форм інакомислення; виправдовує війну як природний стан суспільства і як засіб вирішення міждержавних проблем. Нація і держава ("кров і ґрунт") в ідеології фашизму займають особливе місце. Нація розглядається як вища і вічна реальність, основана на спільності крові. Звідси завдання — збереження чистоти крові й раси. Фашизм виправдовує панування «вищих» націй над іншими, «нижчими».

Для масового споживання відзначалася міжнаціональна сторона расової теорії, що дозволяє виховувати почуття переваги свого народу і таким чином підводити ідеологічну базу під політику агресії і національного пригноблення.

Відповідно до визнання її привілейованості була проголошена політика підтримки держав «культуро-створюючих» народів, (до «справжніх арій» належали німці, англійці та ряд північних

європейських народів), обмеження життєвого простору для етносів, що «підтримують культуру» (до них зараховували слов'ян і жителів деяких держав Сходу і Латинської Америки), і нещадного знищення «культурно-руйнуючих» народів (негрів, євреїв, циганів). Тут державі відводилася другорядна роль, а головне місце займала раса, захист цілісності якої припускав і виправдовував політику експансіонізму, дискримінації і терору.

Фашистами можуть бути представники будь-якого класу, будь-якої соціальної підструктури. Не існує класу або соціального шару фашистів: вони розсіяні в різних пропорціях по всій соціальній структурі суспільства.

Фашизм може паразитувати на будь-якій ідеології, на будь-якому соціальному, політичному або релігійному русі, можуть приходити до влади під вивіскою будь-яких гасел (наприклад, під прикриттям «революційної» ідеології) або в тих випадках, коли та або інша організаційно-ідеологічна структура деградує і перетворюється по суті на фашистську, але зовні зберігаючи при цьому колишні ідеологічні ознаки (наприклад, подібної деградації зазнав і комуністичний рух).

Нарешті, фашисти в своїх діях, спрямованих на захоплення влади, можуть поєднувати, комбінувати всі перелічені вище варіанти залежно від конкретних політичних ситуацій, в яких вони діють.

Стосовно фашизму не спрацьовують традиційні соціологічні критерії, оскільки фашизм визначається в першу чергу через ідейно-психологічні й організаційні параметри, а не соціальні.

Саме соціальна демагогія і «національний соціалізм» відрізняють фашизм від інших авторитарних режимів, за яких також ліквідується буржуазна демократія, але робиться це без «теоретичного обґрунтування» і не під «соціалістичними» гаслами.

Для реалізації своєї політики фашизм за допомогою тотального терору почав масові репресії, здійснював ідеологічне оброблення населення і виявляв інакодумців для нещадного знищення. У Німеччині були створені концентраційні табори, куди без зазначення терміну ув'язнення засиляли громадян, підозрюваних у діях проти фашистської диктатури. На початок Другої світової війни в гітлерівській Німеччині було близько ста концтаборів, а загальна кількість знищених в них людей становила близько мільйона чоловік. У самих концентраційних таборах було створено індустрію смерті: рабська праця, крематорії, газові камери, експерименти над людьми.

Відбулася мілітаризація всіх сфер суспільного життя, а контроль над суспільством здійснювався не тільки за допомогою державних структур, але й партійних воєнізованих і військових організацій (загони «скаудре» в Італії, штурмові й есесівські частини в Німеччині тощо).

Загальне насильство настільки пройняло суспільство, що стало нормою життя. У роки Другої світової війни воно знайшло своє втілення в гітлерівських таборах смерті, геноциді й злочинах проти людяності, що мали масовий характер. Фашизм відіграв вирішальну роль у розв'язанні Другої світової війни, яка забрала за різними даними не менше 60 мільйонів людських життів. Війна фашистів проти СРСР була війною на винищення. Але здійснити ці плани гітлерівській Німеччині не вдалося, фашизм зазнав нищівної військової і морально-політичної поразки. Його злочини були засуджені Нюрнберзьким трибуналом, створеним Об'єднаними націями. Юридичну реєстрацію партій, що базувалися на фашистській ідеології, було заборонено в більшості країн світу.

Фашизм як ідеологія і практика не був винятком з правила або випадковістю. Це закономірний феномен розвитку людства. Насильство породжує опір, який породжує ще більше насильства. Протиприродність, антилюдянність і непродуманість цих ідей привели фашизм до розгрому.

Нині фашизм у його «класичній» формі не існує ніде (при цьому достатньо широкого поширення набули різного роду тиранічні режими). Проте небезпека відродження фашизму існує скрізь і завжди, де в результаті жорсткого ураження національних почуттів якого-небудь народу виникає ґрунт для масового ультра націоналістичного руху.

Фашистська ідеологія, що виникла в 20-ті рр. XX ст., стала одним із знакових явищ XX сторіччя. Її еволюція, способи впливу на політичні відносини в різних країнах також створили неоднозначне ставлення до неї в політичній науці.

Сьогодні в політології склалося двояке розуміння фашизму. Одні вчені розуміють фашизм як конкретні різновиди політичних ідеологій, що сформувалися в Італії, Німеччині й Іспанії в 20–30-ті рр. XX сторіччя і що були популістським засобом виходу цих країн з післявоєнної кризи.

Конкретно-історичні трактування фашизму дозволяють побачити його політичні контури крім названих держав також у франкістській Іспанії, Японії 30–40-х рр., Португалії при А. Салазарі, Аргентині при президенті Пероне (1943 – 1955), Греції кінця 60-х рр., в окремі періоди правління в Південній Африці, Уганді, Бразилії, Чилі. Його найбільш характерні риси виявляються в таких ідейних різновидах цієї людиноненависницької ідеології, як неонацизм (що базується на принципах расової чистоти й ідеалі надлюдини); націонал-лібералізм (що зберігає ті ж ідеї расистської богообраності й етнічної гегемонії, але терпиміше ставиться до індивідуалізму і ряду інших буржуазних

цінностей) і неофашизм (в якому відсутні уявлення про етнічне месіанство, але разом з тим заперечується і філософія індивідуалізму; головне значення надається тут ідеям «ґрунту», народу, патріотизму, що лежать в основі «природної держави» з «нещадним урядом»).

В рамках зазначеного вище підходу характеристика фашизму безпосередньо пов'язується з описом різного роду націоналістичних і особливо тоталітарних режимів.

З іншої точки зору фашизм інтерпретується як ідеологія, що не має певного ідейного змісту і формується там і тоді, де і коли в ідейних і практичних прагненнях політичних сил на перший план висуваються цілі придушення демократії, а прагнення насильства і терору стає більш значним, ніж захоплення і використання влади. Політична лінія такого руху нерозривно пов'язана з утопічними ідеями переваги тих або інших расових, етнічних, класових та інших груп суспільства, агресивністю політичних вимог, апеляцією до низьких людських почуттів і забобонів. Політичне оформлення подібних ідеологічних учень і доктрин супроводжується відкиданням демократії як системи влади, повним пріоритетом національного кодексу моральності над загальнолюдськими цінностями, нестримною демагогією у формуванні громадської думки, насадженням культу вождя. У цьому сенсі фашизм постає як ультрареакційна, антигуманістична ідеологія, на основі якої формуються політичні рухи мобілізаційного типу, орієнтовані на реалізацію міфічних ідей і цілей і прокламують безперервну боротьбу з ворогами.

Тому програми всіх фашистських партій багато в чому схожі, оскільки містять теоретичне обґрунтування ідеології фашизму. Аналіз цих програм дозволяє виділити такі основні положення, що характеризують цю ідеологію.

Ідеологія фашизму виходила з центральної ідеї про нерівність людей як неминучий закон природи. Для обґрунтування теорії нерівності нацистські ідеологи вибрали природні науки. Нерівність – неминучий закон природи, і рід людський не може від нього відхилитися. Класова свідомість і класовий поділ суспільства взагалі ігноруються. Соціальним організмом можуть управляти тільки такі люди, які за своїми якостями (сила, ініціатива, воля та ін.) стоять вище середнього рівня своїх співгромадян і можуть узяти на себе відповідальність за долі безлічі посередностей. Вони ведуть за собою народ, управляють ним неподільно, і це відповідає природному порядку речей. Ті ж, хто менш обдарований, повинні змиритися, виконувати повсякденні завдання, не чинити опір волі кращих і більш гідних. Звідси і висновок про еліту, яка єдина здатна узяти на себе

відповідальність за справу нації, і про вождя, який може робити все, що хоче, йому все дозволено, нічого не заборонено. Таким чином, пропагувалася абсолютна, тотальна, необмежена диктатура фашистів і тих, хто стояв за спиною цієї еліти. У статуті нацистської партії було записано, що відповідальність фюрер несе «лише перед богом і перед історією». Під його керівництвом поділ влади у фашистській державі відбувається зверху вниз, а не знизу вверх, що закріплює нерівність людей раз і назавжди. Управляти державою повинна одна-єдина особа, індивідуум, який, вийшовши переможцем у жорсткому відборі боротьби за життя, стає кращим з кращих, найобдарованішим, самим доблесним з усіх своїх сучасників. Він утілює долю нації, між ним і народом не може бути ніякого посередника, зокрема ніяка представницька організація не може претендувати на здійснення якого б то не було контролю.

Гасло завоювання «життєвого простору» повинне було привести до захоплення Гітлером Європи. Муссоліні готувався до захоплення значної частини Африки і до відновлення Римської імперії як «бастіону латинської цивілізації». Франко мріяв про відновлення іспанського впливу в Південній Америці, що повинне було повернути Іспанії минулу славу і багатство.

Гітлер уважав, що «тріумф марксизму означає зникнення людського життя на землі», оскільки він «заплямований» двома безглуздими «пороками»: теорією класової боротьби і інтернаціоналістським кредо. Інтернаціоналізм, на його думку, призводить індивіда до відмови від своєї відвічної належності до землі, руйнує почуття належності до певного співтовариства, підриває основи національного життя. Теорія класової боротьби руйнує найстійкіші ієрархічні зв'язки, обезбарвлює індивідуальні здібності, зводить кращих до рівня найгірших, сприяє розпаду суспільства. Таким чином, марксизм предстає, на думку фашистських ідеологів, як руйнівна в своїй основі сила. Заклик марксизму до знищення приватної власності сприяв залученню до союзників фашизму в боротьбі з марксизмом могутній і цілеспрямований монополістичний капітал. Фінансування фашистів тими або іншими представниками імущих класів мало місце, починаючи з виникнення фашистських організацій. Так, наприклад, у Німеччині фашистів фінансували Тіссен, Крупп, Кірдорф та інші магнати важкої промисловості Рура, баварські і рейнські ділки, мюнхенські мільйонери Бехштейн і Брукмані. В Іспанії й Італії крупні землевласники і промисловці також субсидували фашистські партії, тому монополістичний капітал значною мірою відповідає за поширення фашизму в 30-ті роки ХХ століття.

Нація визначається як вічна реальність, незалежна як від народонаселення, що до неї входить, так і від перипетій історії. Її не слід змішувати ні зі спільністю людей, які зараховують себе до неї, ні з сукупністю людей, що населяють країну. Вона є вищим синтезом матеріальних і духовних цінностей раси, якій беззастережно підпорядковані всі індивідуальні й суспільні інтереси. Таким чином, нація є чимось нескінченно вищим, ніж усі компоненти, які до неї входять, індивідууми, групи, класи. Її не слід змішувати ні з одним з них, вони займають стосовно неї повністю підлегле місце.

Держава знаходиться повністю на службі нації в усіх її основних прагненнях. Вона є «її юридичним утіленням». Будучи всього лише виконавцем волі нації, держава отримує визначення національної, що стоїть над будь-якими приватними інтересами. Тому особи, громадяни (зокрема євреї), що не користуються правами, і визначаються згідно з расовим критерієм, не допускаються до управління державою. Таким чином, національна держава, згідно з нацистською програмою, ідентична расовій державі. Оскільки держава не може допустити ані найменшого посягання, якого б роду воно не було, на єдність нації, то вона знищує або пригнічує всяке джерело інакомислення, всякий зародок розбіжності. Виходячи з цього, фашистська держава є за своєю природою тоталітарною. Фашизм із задоволенням піднімає на щит примирення між індивідуумом і державою, але з цього примирення безпосередньо випливають як об'єднувальна, так і репресивна функції. Держава – це засіб, необхідний, щоб вести націю до здійснення її цілей. Головна роль держави полягає в тому, щоб будь-якими засобами підпорядкувати будь-яку волю загальній волі, єдиним розпорядником якої є вона сама. Саме ці твердження приводять фашистську ідеологію до необхідності критики ліберальної держави:

- ліберальна держава розділяє, тоді як держава повинна об'єднувати;

- сам виборний принцип безглуздий, оскільки мажоритарна система руйнує духовну єдність нації і породжує ненависть і ворожнечу;

- ліберальна держава не може здійснювати загальну волю, оскільки вона ґрунтується на помилковому розумінні свободи.

Реалізація націоналістичних та імперіалістичних проєктів припускає наявність сильної армії, тому відкрито проголошується мілітаризація країни.

Засобом зміцнення національної солідарності й розвитку виробництва є корпорація, яка повністю переходить на службу нації. Але перш за все корпоративна організація направлена на ліквідацію

соціальних конфліктів. Щоб упорядкувати боротьбу інтересів між класами, приватні інтереси класів мають бути беззастережно підпорядковані інтересам національним. Соціальні класи мають об'єднатися в корпорації, і соціальні антагонізми повинні зникнути завдяки інтеграції соціальних груп і класів в одне і те ж співтовариство – синдикат виробників, корпорацію, расове співтовариство. Тоді національна солідарність візьме верх над належністю до різних соціальних класів. Сама ж національна солідарність громадян припускає солідарність тільки німців. Таким чином, згідно з ксенофобією і антисемітизмом расова боротьба починає превалювати над класовою.

Національні інтереси потребують формування кадрів, необхідних для того, щоб вести націю шляхами слави, тому проголошується необхідність виховання в національному дусі. Соціальне просування за допомогою навчання дозволить кожному незалежно від його соціальної належності й походження піднятися по соціальних сходах. Всі, хто на це заслуговує, кращі елементи усередині кожного класу, всі німці, обдаровані й працелюбні, зможуть своєю працею, за допомогою свого таланту, своїх даних піднятися до самих вищих шарів нації. Таким чином, завдяки особистим заслугам, що сприяють індивідуальному просуванню, «знищуються» соціальні відмінності. Перед усіма відкривається можливість увійти до правлячої еліти країни. При цьому достатньо обдарованості й працьовитості, щоб досягти найвищих керівних постів. Насправді, як відомо, ні про яке «соціальне просування» трудящих низів при фашизмі не було і не могло бути мови.

Визначається дійсне місце індивідуума в національному організмі. Він отримує повне визнання лише в рамках співтовариства, в яке він інтегрований і яке знаходиться над ним.

Таким чином, для програм фашистських рухів характерні такі основні положення:

- переважний, цілісний примат націоналізму;
- всемогутність національної держави;
- значна роль армії;
- викриття ліберальної парламентської системи;
- прагнення до оновлення політичних удач;
- корпоративний принцип;
- визнання приватної власності, але викриття породжуваних нею зловживань;
- перевага, що віддається дрібним і середнім підприємствам;
- проблема боротьби класів вирішується шляхом національної солідарності;

- оновлення провідних шарів суспільства через індивідуальні зусилля і освіту (національна роль школи);
- інтеграція індивідуума в певний вид співтовариств;
- затвердження незалежності держави від церковних організацій.

У цих програмних установах багато людей виявили свої власні прагнення, і якою б не була їхня соціальна або політична належність, вони змогли знайти в них відповідь на запитання, що хвилюють їх, і виявити принаймні спільність з деякими своїми політичними симпатіями. Проте мало хто з них звернув тоді увагу на те, чи є здійсненними ці програми і якими методами утілюватимуться в життя ці теоретичні установки. За твердженням самих лідерів фашистського руху, не слід дивуватися, якщо програма виявиться невиконаною, коли фашистський рух прийде до влади. Головне, щоб програма спочатку була «розрахована на той людський матеріал, який ми маємо в своєму розпорядженні».

Таким чином, цілі й завдання ідеологій, що належать до фашизму, мають антигуманістичний характер, їх об'єднує схожість використовуваних у боротьбі за владу політичних методів. Тому від фашистського переродження не застраховані ні національні, ні комуністична, ні соціалістична ідеології, основані на принципі соціального перевлаштування суспільства, які зберігають привілейоване положення для якої-небудь соціальної групи, верстви і пропонують радикальні методи і засоби для забезпечення цим групам відповідного соціального статусу.

Саме тому вже незабаром після закінчення Другої світової війни фашизм почав відроджуватися як *неофашизм*. Він безумовно пов'язаний з фашизмом генетично, оскільки дотримується тих же політичних та ідеологічних поглядів, проповідує культ насильства і намагається вирішувати ті ж самі завдання. Збереглася і соціальна база, на яку спирається неофашизм, - дрібна і середня буржуазія, люмпен-пролетаріат. До них приєднався також особлива верства маргіналів, яка легко сприймає екстремістські заклики неофашистів. Колишнім фашистським партіям удалося зберегти частину нагробованого в окупованих країнах, за рахунок чого і підтримуються неофашистські організації. Спочатку в цих організаціях велику роль відігравали старі кадри, що врятувалися від кари, зараз керівну роль в них взяли на себе «вожді» другого і навіть третього покоління.

Неофашизм – поняття, що об'єднує сучасні праві, найбільш реакційні рухи, які в політичному й ідейному відношенні є наступниками розпущених після Другої світової війни фашистських організацій. Неофашистські партії і угруповання зазвичай тісно пов'язані з тими або іншими кругами правлячого класу, які їх

фінансують і політичним інтересам яких вони служать.

Відокремлювати неофашизм від минулого фашизму не можна ні за яких обставин. Мова йде не про формальну, поверхневу аналогію, а про кровну спорідненість. Це одна лінія, і новий фашизм готовий рішуче узяти реванш за розгром старого. Про це треба пам'ятати.

Зазвичай неофашизм не в усьому повторює старий фашизм. Як усяка політична сила, він відповідно до умов, що змінилися, застосовує іншу стратегію і тактику, висуває нові гасла. Але суть його від цього не міняється. Він не є абсолютно чимось новим або іншим.

Сучасні неофашисти невпинно намагаються домовитися один з одним і скоординувати свої політичні й терористичні дії. Фашизм і тепер прагне «інтернаціоналізуватися».

Для ідеології неофашизму характерні ті ж антикомунізм, крайній націоналізм, расизм, соціальна демагогія, а ще й історичний ревізіонізм.

Історичний ревізіонізм – корінний перегляд (ревізія) історичних концепцій, що склалися в якій-небудь області. Існує історична школа, яка заперечує масове знищення євреїв під час правління Гітлера. Вона намагається спростувати факти, які свідчать про те, що 6 млн євреїв було убито і що існували нацистські газові камери Освенцима й інших таборів. Ця школа існує в багатьох європейських країнах. Основна організація – Інститут історичного огляду в Америці. Причому люди, що працюють у цих організаціях, намагаються підтримати антисемітизм науковими доказами. Вони і подібні до них продовжують робити спроби реабілітувати або заперечити злочини, здійснені режимом нацистської Німеччини в роки Другої світової війни.

Неофашисти – ярі супротивники розрядки міжнародної напруженості, поборники мілітаризму, гонки озброєнь. У політичній боротьбі вони широко використовують насильство і терор, що є загрозою для демократичних інститутів у різних країнах. Дії неофашистських організацій були і є джерелом політичних криз і політичної напруженості.

Ідеологія неофашизму базується на ідеї ненависті до тих, чий колір шкіри, культура, релігія, спосіб життя, сексуальна орієнтація або образ мислення – інший. Ослаблені варіанти фашизму залишаються до цих пір привабливими для тих, хто готовий відмовитися від власної індивідуальності задля належності до певної нації.

Парламентські нацисти використовують виборну тактику для отримання підтримки мас. У Франції, Бельгії, Німеччині, Італії, Австрії і деяких інших країнах вони посідають різні місця на європейському національному і локальному парламентському рівнях, будучи найбільш небезпечною частиною праворадикальних організацій.

Неонацизм і расизм у XXI столітті не тільки не зникли, а, навпаки, отримали подальший розвиток у багатьох напрямках. Збільшення кількості партій і рухів, їх чисельності, не дивлячись на заборону багатьох з них, не призвели до викорінювання цієї небезпечної ідеології. Неонацисти навіть продовжують перемагати на виборах у деяких країнах Європи. Продовжуються терористичні акції, що здійснюються найбільш екстремістські настроєними представниками цих рухів, гинуть люди, осквернюються кладовища, спалюються будинки. Основна причина зростання активності неонацистів і збільшення їхньої кількості криється, на наш погляд, у соціальній невлаштованості людей в усьому світі.

Неофашизм – поняття, що об'єднує сучасні праворадикальні рухи, які в політичному й ідейному відношенні є наступниками фашистських організацій, розпущених після Другої світової війни 1939–1945 рр. Прагнучи нерідко відгородитися в обстановці несприятливого для фашизму співвідношення сил від тих фашистських рухів минулого, що скомпрометували себе, неофашисти виявляють на практиці свій глибокий ідейно-політичний зв'язок з формами фашизму, що склалися між двома світовими війнами. Найважливіші відмінні риси всіх неофашистських політичних течій і організацій — войовничий антикомунізм і антисоветизм, крайній націоналізм, расизм (відкритий або більш менш прикритий), критика з ультраправих позицій буржуазних урядів (навіть найконсервативніших), що діють у рамках буржуазної парламентської системи; застосування насильницьких, терористичних методів політичної боротьби. Політичні й ідеологічні позиції неофашизму відображають настрої й інтереси найбільш реакційних елементів буржуазії. Використовуючи модифіковані (стосовно політичної обстановки, що складається) методи соціальної і націоналістичної демагогії, неофашисти намагаються вплинути на ту частину населення капіталістичних країн (в першу чергу дрібних підприємців, середнє чиновництво, деякі прошарки молоді та ін.), яка опинилася поза межами звичних умов життя в результаті розвитку державно-монополістичного капіталізму і загострення його суперечностей. У той же час соціально-політична база і політичні установки неофашизму в різних країнах мають і деякі відмітні особливості (наприклад, неофашисти у ФРН, виступаючи як войовничі реваншисти, намагаються спиратися на переселенців зі Східної Європи, колишніх нацистів).

Ступінь впливу неофашистського руху і неофашистської ідеології залежить від розставляння політичних сил у правлячому таборі, гостроти соціально-політичної кризи в тій або іншій країні,

ефективності й цілеспрямованості тих політичних сил, що протистоять неофашизму. Проте можна виділити і ряд загальних, на наш погляд, причин, які можуть сприяти появі і розростанню прихильників неофашистської ідеології:

- економічна криза, що зачіпає інтереси значної частини населення в багатьох країнах;
- масове безробіття серед потенційно активних у політичному відношенні верств населення;
- нав'язування політичною елітою нетрадиційних для даного суспільства соціально-політичних нововведень;
- невирішеність питань, пов'язаних з міграційною політикою в рамках конкретної держави та ін.

Неофашистські організації і групи користуються обмеженим впливом, проте вони є серйозною небезпекою. В обстановці соціальних і політичних потрясінь вони можуть стати важливою складовою частиною об'єднання реакційних сил. До таких організацій належать: європейські неофашистські організації в Італії, Німеччині, Швеції, Австрії, Угорщині, Фінляндії та ін.

В Італії після закінчення Другої світової війни колишні італійські фашисти не захотіли миритися з демократичним і соціалістичним рухом, вирішили почати нову історію італійського фашизму, здатного знову опинитися біля влади.

У 1947 році з'являється одна з крупних неофашистських організацій, яка не залежала від мафії, "Movimento Sociale Italiano" або «Партія Італійського Соціального Руху» (П.І.С.Д.). Спочатку це була організація, яка налічувала не більше 1000 членів, після об'єднання декількох націоналістичних організацій і партій на основі П.І.С.Д. у 1973 році вона стала найвпливовішою серед усього національного руху Італії. Після об'єднання вони отримали ще одну назву – «Національні Праві Сили» (Н.П.С.).

Н.П.С. у 1995 році знову міняє назву своєї організації і тепер називається "Alleanza Nazionale". Ці маніпуляції із зміною назви – всього лише прийом, щоб уникнути заборони партії на території Італії.

У Німеччині, не дивлячись на те, що Друга світова війна змінила свідомість німців, уже через 19 років після її закінчення з'являються послідовники ідей Гітлера. У 1964 р. виникає одна з перших на території ФРН неофашистських організацій, яка отримала назву «Націонал-демократична партія Німеччини». Пізніше на основі організації «Допомога Арештованим Нацистам», до якої входили колишні фашисти, з'явилися ще дві крупні націоналістичні організації – «Німецький Національний Фронт» ("German Nationalistische Front") і «Німецька Республіканська Партія» ("German Republicaner Partei")

(REP)). Усі ці три організації є організаціями напівтерористичного напрямку.

"Freiheitliche Deutsche Arbeiterpartei" ("Вільна Німецька Робоча Партія") – найнебезпечніша група нацистів Німеччини, що опирається владі, використовуючи партизанські форми боротьби, є однією з найчисленніших партій Німеччини і Європи. Вона добре відома своїми ходами по вулицях німецьких міст і зіткненнями з поліцією, має великий вплив в Мальмському Інтернаціоналі і серед світових неофашистських організацій.

Навіть у Швеції з'явилися партії і організації, які є одними з найнебезпечніших і найбільших. Найвідоміша і найагресивніша організація – «Білий Арійський Опір» («Vitt Ariskt Montstand» (V.A.M.)), під натиском якої з'явився союз усіх значущих неофашистських, націоналістичних і расистських організацій в Європі – Мальмський Інтернаціонал.

V.A.M. складається з великих і малих підрозділів, що діють у різних районах Швеції, Скандинавії, Німеччини, Італії, Австрії і в інших країнах Європи.

У деяких країнах Латинської Америки (Чилі, Парагвай та ін.), північної Африки існують свої неонацистські об'єднання.

Неофашистами створено міжнародні об'єднання типу Європейського соціального руху (так званий Мальмський Інтернаціонал), Європейської національної партії, Світового союзу націонал-соціалістів тощо.

У Росії, Україні, Білорусії, країнах, які найбільше постраждали від фашизму, також створено і діють неофашистські організації, які останнім часом намагаються змінити свої позиції у суспільстві, наприклад, неонацистський молодіжний рух "бритоголових". Він виник у Британії в кінці 60-х років XX ст. Спочатку рух не був расистським, а його члени захоплювалися певною формою одягу, футбольними матчами і концертами. Але в 1997 році виникло нове покоління "бритоголових", які стали основною молодіжною рушійною силою міжнародного неонацизму.

Видається численна література: журнали, газети, листівки, виготовляються атрибутика, нашивки, майки тощо, що має яскраво виражену неонацистську символіку. Виходять компакт-диски і касети багатьох заборонених музичних груп, здійснюються міжнародні контакти.

На їхньому рахунку – численні вбивства на расовому і національному ґрунті, пограбування банків, напади на поліцейські ділянки і армійські склади з метою отримання зброї.

Ідеологія і субкультура неофашизму в усіх країнах однакова:

патріотизм, націоналізм, расизм, антисемітизм і вороже сприйняття будь-якого прояву мислення, що відрізняється від "ідеалів".

Кількість молоді, що є членами цих неофашистських організацій і груп, у цей час нечисленна. Проте вона постійно зростає в обстановці економічних, соціальних і політичних потрясінь і криз у суспільстві. Тому тільки єдність прихильників демократії і прогресу є необхідною умовою успішної боротьби проти неофашизму.

Контрольні запитання

1. Назвіть основні причини виникнення радикалізму.
2. Чим радикалізм відрізняється від політичного екстремізму?
3. Розкрийте основні теоретичні джерела фашизму.
4. Де і коли вперше виник фашизм як політичний рух?
5. Чому і як здійснюється фашизація політичного режиму?
6. Назвіть головні положення ідеології фашизму.
7. Розкрийте передумови виникнення неофашизму.
8. Чим схожі й чим розрізняються фашизм і неофашизм?
9. Які неофашистські організації існують сьогодні у світі?
10. Чи існує реальна небезпека поширення неофашизму у сучасному українському суспільстві?

Тестові завдання

1. Для якої ідейної течії XX століття характерні вождизм як інструмент організації політичного об'єднання, расизм і шовінізм як способи національного самоствердження, апологія масового терору як засіб досягнення політичних цілей:

а) більшовизму;	в) анархізму;
б) фашизму;	г) лібералізму?

2. В якій ідеології особистісний початок розцінюється як вторинний порівняно з расово-етнічним, національно-державним початком:

а) соціалізм;	в) фашизм;
б) анархізм;	г) неоконсерватизм?

3. В якій ідеологічній парадигмі значну роль відіграла ідея Ф. Ніцше про надлюдину:

а) лібералізм;	в) фашизм;
б) неоконсерватизм;	г) анархізм?

4. Ідеологія націонал-соціалізму створювала новий тип особистості. Виберіть з наведених нижче цитат ту, яка, на вашу думку, виражає вимоги цієї ідеології:

а) „Замість підпорядкування відкритій владі людина створила в собі внутрішню владу – совість або обов'язок, що управляє нею так ефективно, як не змогла б жодна зовнішня влада. Таким чином, соціальний характер мобілізує людську енергію на виконання завдань певної соціальної системи”;

б) „Необхідно звільнитися від обтяжливих обмежень розуму, від брудних і принижуючих самоотруєнь химерами, що іменуються совістю і моральністю, і від вимог свободи і особистої незалежності, якими можуть користуватися мало хто”;

в) „Номенклатура – це правлячий клас суспільства, що приховує своє існування (формально – він лише частина державного апарату)”;

г) „Право особистості, свобода людини і всі вищі цінності життя лише у тому випадку будуть непорушними і невід'ємними, якщо вони встановлені волею вищою, ніж людська, і якщо не залежать всі ці блага від випадкової і мінливої волі людей, однієї людини або всіх”.

5. В якій країні з'явилися перші фашистські організації:

а) в Іспанії;

в) в Італії;

б) у Німеччині;

г) в Японії?

6. Перелічіть основні політичні й ідеологічні погляди, яких дотримується неофашизм?

7. Яка з перелічених нижче ідеологій є наймолодшою:

а) консерватизм;

в) лібералізм;

б) фашизм;

г) комунізм?

Тема 8. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕЧІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Основні поняття й терміни теми: партія, партійні системи, праві ідеології, ліві ідеології, державне регулювання, інтернаціоналізм, змішана економіка, толерантність.

Нова українська держава будується на принципі багатопартійності. Багатопартійність є необхідною умовою і гарантією функціонування демократичних механізмів влади.

Соціалізм. Український соціалізм за період незалежності набув різноманітності – від марксизму до соціал-демократії, що було обумовлено плюралістичністю, демократичністю політичного шляху держави. Соціалізм як стимул розвитку визнає не конкуренцію з її розоренням більш слабких, а державне регулювання. У політичній сфері соціалізм є прихильником участі в управлінні справами держави й суспільства за класово-груповими ознаками: робочі, селяни, трудова інтелігенція, військовослужбовці, молодь, ветерани, жінки.

Зовнішня політика марксистсько-ленінського руху спрямована на відродження СРСР.

Соціалізм марксистського зразка бере свій початок у створеній В. Леніним (В. Ульяновим) партії більшовиків, сьогодні ідейним правонаступником є Комуністична партія України (далі за текстом КПУ). Український соціалізм (марксизм-ленінізм) виступає за збереження державної власності у базових галузях промисловості; вимагає визнання землі і її надр усенародним надбанням, відновлення функції державних органів – планування, регулювання, координації, контролю, централізованого управління державним сектором економіки; робочий і суспільний контроль у сфері виробництва, розподілу й обміну.

Українські марксисты виступають за відновлення планового ціноутворення, відновлення державної монополії банківської діяльності, інших фінансово-кредитних установ, установлення державної валютної монополії й монополії на зовнішньоекономічну діяльність. Економічна політика марксистів спирається в основному на власні сили, але залучає на взаємовигідних умовах іноземні інвестиції і в той же час відкидає політичний диктат і підпорядкування іноземному капіталу відчизняних підприємств.

У сфері культури марксистський рух України відстоює інтернаціоналістичні погляди, виступає проти національної винятковості, встановлює суспільний контроль над засобами масової культури з метою охорони свідомості від насилля, жорстокості, egoїзму та ін.

Але у 2006 р. відбулась трансформація у поглядах прихильників марксистсько-ленінського соціалізму: від великого державного господарства до визнання малого й середнього бізнесу. Також КПУ визнала індивідуальне фермерське господарство з наданням йому державної допомоги. Комуністи визнають рівність усіх форм власності, але наполягають на націоналізації стратегічно важливих галузей і підприємств. Особливістю українського соціалізму є проросійська орієнтація, хоча в Росії соціалізм не є пріоритетним, тому скоріше тут спрацьовує соціокультурна близькість суспільств. Завдання відродження союзу СРСР у політичній програмі замінюється зміцнюванням дружніх зв'язків з країнами СНД та обмежується входженням до єдиного економічного простору разом з пострадянськими країнами.

Після проголошення незалежності України на тлі непопулярності в масах марксистсько-ленінського соціалізму відбулося відокремлення соціалізму, який умовно можна назвати як європейський соціалізм. правонаступником європейського

соціалістичного руху в Україні вважає себе Соціалістична Партія України (далі за текстом СПУ). Соціалізм європейського зразка в Україні характеризується соціально орієнтованою економікою, різноманітністю форм власності, державним регулюванням ринковою економікою, передачею влади громадам, розвитком місцевого самоврядування. Соціалісти виступають за ефективну державну владу, але під постійним контролем суспільства, за допомогою референдумів та інституту народного контролю. Для соціалістів характерні соціальна орієнтованість виробництва, базові соціальні гарантії, достойні пенсії, стипендії, посилення впливу громадян на всі інститути влади. Вони наполягають на відлученні бізнесу від влади, законодавчому закріпленні відповідальності капіталу за соціальний мир у суспільстві через політику оплати праці та податкову систему. Виступають за захист й підтримку вітчизняного виробника, підтримують масовий демократичний рух, вільне підприємництво, громадські й профспілкові ініціативи, пропонують державі взяти на себе відповідальність за благополуччя своїх громадян, а громадянам - за долю своєї країни. Політична система України, на погляд соціалістів, має складатися з парламентсько-президентської республіки, що підпорядковується парламенту, кабінету міністрів, виконавчих комітетів рад, адміністрації, органів охорони здоров'я, освіти, міліції та інших структур, що обслуговують населення, крім того, вона повинна забезпечувати законність і правопорядок, які підконтрольні Радам.

Відмінність українського соціалізму європейського зразка від марксистсько-ленінського полягає у пріоритетності свободи як найважливішої політичної цінності. Свобода для прихильників СПУ означає право людини на вибір і самовизначення в усіх сферах життя. Свобода обмежена лише таким же правом інших людей. Свобода передбачає право критикувати норми суспільного і державного життя, зокрема дії влади, пропонувати нові ідеї демократичного розвитку і добиватися їхнього прийняття. Свобода, на думку лідерів СПУ, визначає рівень індивідуальної ініціативи і ефективність суспільства, формує громадянське суспільство. На думку соціалістів, патріотизм несутісний з неприязню чи ненавистю до інших народів, їхніх релігій і культури, расизмом, націоналізмом, шовінізмом і ксенофобією.

Соціальна політика СПУ спрямована на встановлення в усіх сферах життя українського суспільства соціальної справедливості. Під справедливим суспільством теоретики СПУ розуміють суспільство, в якому немає прірви між багатими і бідними, де людина соціально захищена, де є поєднання соціальної рівності - забезпечення кожного члена суспільства необхідним мінімумом соціальної захищеності - та

індивідуальної особливості, коли кожний має право своїми зусиллями поліпшувати власний добробут. Соціалісти прагнуть до справедливого розподілу доходів і витрат суспільства між поколіннями, щоб молодь могла розраховувати на допомогу на початку свого життєвого шляху, а люди похилого віку мали забезпечену старість: базові соціальні гарантії, достойні пенсії, стипендії; доступні культура, освіта та охорона здоров'я.

На сучасному етапі українські соціалісти підійшли до визнання різноманітності форм власності. Вона може бути приватною, родинною, колективною, кооперативною, акціонерною, власністю муніципалітету й держави, громади, громадських організацій і церкви. Право на існування в умовах ринку й конкуренції забезпечується їхньою ефективністю, здатністю задовольняти попит на товари й послуги – необхідної якості та за доступну ціну. Всі форми власності рівні, і закон однаково захищає право власності кожної фізичної й юридичної особи. Але головна особливість соціалістів полягає в тому, щоб усі ці форми не виходили з-під суспільного контролю, функціонували в інтересах суспільства й знаходились в одному правовому полі.

У процесі внутрішніх протиріч у соціалістичному русі України, які пов'язані з невідповідністю соціалізму реаліям соціально-економічного розвитку країни та особистими чинниками, від СПУ відокремилась група соціалістів, які започаткували новий соціалістичний напрям – демократичний соціалізм. Український демократичний соціалізм визнає своїм теоретичним джерелом переконання Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Грушевського, В. Винниченка, М. Скрипника. Теоретики демократичного соціалізму в історії державотворення України спираються на післяреволюційний період Української Народної Республіки, а також радянський період, але в той же час засуджують політичні репресії, визнають і підтримують незалежність України. В українському політичному просторі демократичний соціалізм уособлює Партія „Справедливість”.

Демократичний соціалізм в українських умовах ототожнюється з інформаційним суспільством, суспільством знань, в якому освіта й наука стають базовою умовою його розвитку. Демократичний соціалізм в Україні відстоює такі цінності, як свобода і демократія. Демократичний соціалізм не ліквідує ринок, перерозподіляє владу над ринком – від окремих соціальних груп до громадянського суспільства і держави. Вони виступають проти вторгнення ринкових відносин у соціальну сферу, суспільну мораль.

Демократичний соціалізм в Україні не заперечує й приватну власність. Соціалісти є прихильниками різноманітних форм власності

та виступають за їхню ефективну взаємодію. Сфера послуг, торгівля, перероблювальна промисловість може бути приватна ініціатива. Але в інфраструктурних, видобувній і базових галузях, які здебільшого є природними монополістами, такі галузі, як військова промисловість, атомна енергетика державна власність мають бути визначальними. Виходячи з переконань, прихильники демократичного соціалізму прагнуть установити оптимальну відповідність між державним плановим управлінням і ринковими механізмами, взяти під контроль природні монополії, енергетику, природні ресурси, спирт, табак. Земля та її надра повинні належати виключно громадянам України. Соціалісти вимагають уведення гуманітарної експертизи на законодавчі акти й урядові рішення для врахування інтересів усіх громадян, а не окремих груп, у соціальній сфері – введення спеціального податку на надприбутки приватних осіб, зведення їхніх особистих прибутків до реальних середньозначущих по Україні.

Крім соціалізму марксистсько-ленінської традиції в Україні набула популярності соціал-демократія, яка є творінням західноєвропейського розуміння соціалізму. **Українська соціал-демократія** вважає себе невід'ємною частиною міжнародного соціал-демократичного руху, наступником традицій соціал-демократичного руху в Україні від 1890 року, коли у Львові відбувся перший з'їзд Української радикальної партії. Так, Соціал-демократична партія України вважає себе головним ідейним спадкоємцем тих українських культурно-політичних течій, натхненниками яких були Михайло Драгоманов, Іван Франко, Леся Українка і Дмитро Антонович.

Соціал-демократичний рух задекларував свою відданість справі соціального реформізму, політичного демократизму, відродженню української культури, етичного соціалізму й антиклерикалізму. Ідеологічна база соціал-демократії складається з безумовної віри в невід'ємні права людини як основоположну суспільну цінність, турботи про гідне існування й соціальну справедливість для кожного.

Соціальною базою українських соціал-демократів перш за все є люди, що досягають своєї мети власною працею. Особлива увага приділяється захисту інтересів найманих працівників. Соціал-демократи вважають, що ті, хто працює за наймом, мають право на справедливу частку доходів від результатів праці, на участь у прийнятті економічних рішень й активну роль у соціальному житті. Соціал-демократи України прагнуть створити солідарне суспільство, яке базується на соціальному партнерстві. Вони хочуть досягнути цього за допомогою відміни невинуватених привілеїв.

Держава у соціал-демократії – це інституція, призначена відстоювати солідарні інтереси громадян. Поза ідеологічним

плюралізмом не може бути побудована правова держава. Соціал-демократи переконані, що будь-які намагання впровадити державну ідеологію відкидаються. Багатопартійність – ефективний механізм контролю суспільством політичної еліти, забезпечення відповідальності влади перед народом. Соціал-демократи виступають за надання органам регіонального та місцевого самоврядування повноважень, необхідних для вирішення питань їхнього внутрішнього життя. Складовою частиною політичної демократії, на їх думку, є широке регіональне та місцеве самоврядування, що забезпечують належну децентралізацію влади та її наближення до інтересів громадянина.

Соціал-демократи є прихильниками такого типу держави, як "держава загального блага". Соціальна держава передбачає гідне існування кожного і всіх, відповідальну участь усіх громадян у прийнятті державних рішень, рівність можливостей, життєвих шансів. Добробут для всіх означає, що виробництво й економічне зростання не повинні суперечити гідному рівню й якості життя людей. Добробут для усіх є метою і необхідною умовою створення ефективної національної економічної моделі на основі кейнсіанської теорії – економічного напрямку, що обґрунтовує втручання держави у процес відтворення благ. Сучасну соціально-економічну модель України соціал-демократи характеризують відчуженням власності від власника, отриманням через різні механізми зростаючої незаконної ренти менеджерами за рахунок скорочення прибутків власників, заробітної платні найманих робітників, сплати податків, підвищення цін для споживачів. Це, на думку теоретиків української соціал-демократії, провокує скорочення інвестицій, різке зведення споживчого ринку, зростання міжгалузевих цінових диспропорцій, зниження продуктивності праці.

Формується нова економічна модель, в основу якої покладено принципи змішаної економіки, ефективного гнучкого механізму соціально-договірного ціноутворення, жосткого антімонопольного регулювання, системи соціальної відповідальності, солідарних механізмів участі в управлінні виробництвом, поступового зростання ефективного попиту, прогресивного розвитку малого бізнесу.

Національний економічний ринок захищається за допомогою мобільної виборчої протекціоністської політики, приватна власність розглядається як основа економічного розвитку держави, соціальної стабільності суспільства, а колективна – як форма подолання відчуження робітника від засобів виробництва.

Соціал-демократи є принциповими прихильниками громадянської згоди і соціального партнерства, мирних і конституційних шляхів

вирішення проблем, що стають перед суспільством. Держава, правова система, політичні, соціальні, культурні та інші суспільні інституції гідні існування тільки як засіб забезпечення умов для існування й розвитку індивідуальної свободи. Свободу соціал-демократи визначають як право на самостійний розвиток особистості.

Соціал-демократи підтримують культурний плюралізм, взаємозбагачення культур різних етносів. Виходять з принципового відношення до української нації як до явища в першу чергу політичного, а не вузькоетнічного. Тому вони виступають за створення системи відносин між національними групами, націями, яка забезпечить вільне виявлення і всебічний розвиток національних особливостей, спрямувань та інтересів. Соціал-демократія передбачає прихильність до прав депортованих народів на національно-адміністративну автономію, виступають за поновлення загального доступу й безплатної державної освіти на всіх рівнях.

Екологічна концепція української соціал-демократії передбачає необхідність органічного поєднання матеріальної діяльності людини, духовної культури людства і природного середовища як єдино можливого шляху для виживання людини і природи на Землі. Екологічне оновлення, захист природних основ існування – стають одними з найважливіших принципів українського соціал-демократичного руху.

Лібералізм. Після проголошення незалежності України однією з перших політичних партій, яка виникла, була Ліберальна партія України (далі за текстом ЛПУ), основана на Установчому з'їзді 12 вересня 1991 року. Сучасна ЛПУ вважає себе спадкоємцем і послідовником українських ліберальних традицій минулого. ЛДПУ (далі за текстом ЛДПУ). Основні принципи лібералізму можна виразити трьома цінностями – індивідуалізм, свобода, власність. Принципи лібералізму передбачають самостійне прийняття рішень індивідом. Вільна людина бере на себе вантаж відповідальності за свої поступки, добробут і, врешті, за своє життя. Однак це не означає, що людина в ліберальному світі цілком самотня. На думку українських лібералів, чим краще розвинуті в країні різноманітні ліберальні інститути, чим більш усталений ліберальний порядок, чим сильніше громадянське суспільство, тим легше людині прийняти своє рішення.

Українські ліберали розуміють демократію як систему управління, що створює оптимальні умови для прояву людської особистості. Демократія, на думку прихильників лібералізму, надає права меншості та кожній окремій людині, спрямована на пошук компромісу та рішень на основі консенсусу. Партія виступає проти державної ідеології, монополії на ідеологію, державної релігії або

обов'язкового атеїзму. Становлення незалежної Української держави не повинне порушувати геополітичну рівновагу, гальмувати перехід від конфронтації до співробітництва між Заходом і Сходом. З огляду на культурні, економічні, етнографічні особливості регіонів українські ліберали уявляють майбутню Україну як федеральну демократичну правову республіку.

У лібералізмі державі відводиться функція забезпечення захисту життя, здоров'я, власності та свободи від насильницьких замахів. Громадяни шляхом вільної і демократичної процедури виборів дають повноваження чиновникам і структурам державної влади, ставлячи жорсткі умови її існування і постійно контролюючи її діяльність. Представники влади повинні відповідати перед громадянами, а не перед вищим керівництвом, виступають за встановлення чітких правових обмежень щодо уряду, аби не дозволяти йому втручатися у сферу добровільних і договірних відносин між вільними індивідами. Громадяни самі можуть домовитися між собою як суб'єкти вільної торгівлі, створюючи в результаті економічну систему, єдино сумісну із захистом прав особистості, тобто вільно жити і працювати у будь-якому місці нашої країни та світу.

Ліберали вважають, що носієм усієї влади (сувереном) є народ України. Народ реалізує своє повновладдя як прямим волевиявленням (плебісцит, референдум), так і опосередкованим – обираючи представницькі органи та вищу посадову особу в державі. Як і у класичному лібералізмі, функції державної влади розподіляються між законодавчою, виконавчою та судовою владами. Повноваження всіх державних органів слід чітко визначити та розмежувати законом. Функції влади максимально можливо мірою передаються місцевому громадському самоврядуванню, значна роль відводиться громадським інститутам задля створення громадянського суспільства. Держава має гарантувати політичні, економічні, соціальні й інші права громадян. Передумова таких гарантій – правовий характер держави, парламентська демократія, широкий цивілізований спектр політичних партій та течій, ефективний розвиток самоврядування. Лідери ЛДПУ переконані, що є необхідність створення муніципальної поліції та суду присяжних. Держава не може поділяти громадян за расовими, національними або етнічними ознаками. З точки зору української державності всі громадяни України складають український народ, або народ України. Міжнародні угоди мають пріоритет над внутрішніми законами.

Українські ліберали відстоюють право кожного започаткувати і безперешкодно вести свій бізнес на законних підставах, брати участь у відкритих і чесних конкурсах і вільно конкурувати з іншими

суб'єктами підприємництва. Приватну власність вважають священною і недоторканою. Успіх індивіда залежить лише від його власних зусиль і забезпечується рівними можливостями, наданими законом для всіх. Стверджується, що в економіці країни частка малого і середнього бізнесу має бути якнайбільшою, а кількість податків – якомога меншою. Малий і середній бізнес є основою економічної свободи громадянина та економічного процвітання держави. У соціальній політиці соціал-демократів пільги та субсидії українські ліберали вважають принизливими для людини. Кожен, хто працює, має отримувати достойну заробітну плату, що дозволяє забезпечувати себе та свою родину і захиститися на випадок хвороби і втрати працездатності. Економічна свобода для українських лібералів – це необхідна умова свободи духовної та політичної. Антимонопольна політика, створення умов для конкуренції, обмеження диктату природних монополій – один з головних напрямків становлення ефективної економіки. Ліберали виступають за інтеграцію України в міжнародну економічну систему, за вільне ввезення капіталів і товарів з дотриманням системи державних квот. На період становлення національної економіки можна обмежити вивіз вітчизняного капіталу. Приватна власність є основою матеріальної та духовної незалежності людини. Акціонерна, кооперативна й інші форми групової власності як похідні від приватної мають всіляко розширюватись і заохочуватись. Держава забезпечує надійний захист авторського права та інтелектуальної власності. Сільське господарство має розвиватись переважно у формах, що ґрунтуються на приватній власності на землю.

Прихильники лібералізму в Україні кидають виклик усеволодній державі та стають на захист прав особистості. Природні права людини становлять вищу цінність стосовно до всіх інших пріоритетів. До пріоритетів українського лібералізму також належить створення комфортного середовища для вільної діяльності українських дітей, надання їм можливості отримати освіту незалежно від місця проживання або соціального статусу. Людина вільна в межах, визначених законами природи та правами інших людей. Вона має невід'ємне право на життя та особисту безпеку; приватну власність і вільне підприємництво; духовну свободу та свободу совісті; свободу слова та розповсюдження інформації; свободу пересування та вибору місця проживання; свободу особистого життя. Свободи та права людини зумовлюють її відповідальність за наслідки вільного вибору. Користування правами та свободами у лібералізмі регулюється внутрішньою етикою, а зовнішні відносини у суспільстві – законами держави.

Головні напрями соціальної політики – охорона сім'ї, материнства та дитинства, захист інвалідів і ветеранів. ЛДПУ, наприклад, стоїть на позиції, що соціальний захист громадян мають реалізовуватися через цільові державні програми, систему перепідготовки та перекваліфікацію кадрів, благодійність, профспілки. При зростанні вартості життя мають відповідно зростати всі фінансові виплати – пенсії, стипендії, грошова допомога. Держава та суспільство мають захищати слабких, але не за рахунок великих стягнень з сильних, забезпечувати рівні можливості, а не рівні результати. Значна частина прибутків від приватизації спрямовується на соціальний захист, а інша – на розвиток приватизованих підприємств. Партія виступає за розширення мережі різноманітних оздоровчих і фізкультурних закладів як державних, так і приватних. Приватна практика, на її переконання, має широко впроваджуватись і в систему медичного та лікарського обслуговування. Людині слід надати можливість вибирати як лікувальний заклад, так і лікаря.

ЛДПУ вважає умовою збереження і розвитку культури в Україні поважливе ставлення до українських національних традицій та звичаїв, культури інших народів. Державне фінансування культури та освіти має здійснюватися, виходячи з перспектив цього розвитку, а не за залишковим принципом. Партія виступає за організацію якнайбільшої кількості суспільних і приватних, світських і духовних шкіл, академій, гімназій, університетів тощо, за створення різноманітних можливостей для отримання освіти. Вищій школі слід надати автономію та самоврядування, свободу господарської діяльності. Партія виступає за національно-культурну автономію, вільний розвиток мов і культур усіх національних груп в Україні. Державне керування мовними процесами обмежує права людини і є несумісним з ідеями лібералізму та гуманізму. Проте партія підтримує заходи, спрямовані на подолання історичної несправедливості і сприяє поширенню державної – української мови в усіх сферах громадського та державного життя. ЛДПУ вважає, що міжнародні відносини України будуть плідними лише за умов повної відкритості суспільства, вільного взаємопроникнення інформації, ідей, капіталів.

ЛДПУ добивається створення цілісної системи екологічної безпеки, включаючи повноту і доступність екологічної інформації, природоохоронне законодавство, громадську та державну служби екологічного контролю з широкими повноваженнями, ефективну екологічну політику. Форми господарювання, що зберігають природу, включаючи економію ресурсів, слід заохочувати, зокрема пільговими податками та вигідними державними замовленнями.

Консерватизм. Ідеологія консерватизму в Україні тільки формується, але, враховуючи етап становлення національної держави після тоталітарного панування соціалізму марксистсько-ленінського типу, український консерватизм має свої особливості порівняно з консервативною ідеологією західних суспільств. Українські консерватори вважають, що для України традиційною основою світогляду народу, а відтак і сучасної української державної влади мають бути християнські цінності. Ідеологічним типом українського суспільного розвитку, на їх думку, має стати ідеологія національного консерватизму, що ґрунтується на традиційній християнській моралі, духовних цінностях і засадах патріотизму, національній єдності, міцності шлюбно-сімейних відносин, верховенстві закону, свідомому виборі історичної національної долі. Ідеологія консерватизму в Україні представлена Українською консервативною партією (далі за текстом У КП) та Українською національною консервативною партією (далі за текстом У НКП). Розбіжності між партійними програмами незначні та не є принциповими, що дає можливість узагальнити та показати основні засади українського консерватизму.

Українська держава, на думку консерваторів, зобов'язана дбати про відродження й розвиток української нації. До української нації вони відносять сукупності усього населення, всіх етносів, що проживають в межах держави і об'єднуються за допомогою юридичних інституцій, прав громадянства і які мають духовну потребу жити разом і спільно рухатися до певної мети, покладаючи в основу розвитку цінності культури титульної нації. Українська нація, як й інші національні спільноти в Європі, постає на основі власної (української) мови, символіки, звичаїв, традиційних цінностей та атрибутів державності. Вона, на думку консерваторів, має згуртовувати громадян країни незалежно від їхнього етнічного походження та конфесійної належності, соціального стану, а також об'єднаних почуттям українського патріотизму та спільністю історичної долі. На їх думку, консолідація української нації органічно поєднується з розбудовою демократичного ладу, соціальної ринкової економіки, забезпеченням прав людини, розвитком найширшої громадянської ініціативи і передбачає збереження культурної, конфесійної та мовної ідентичності етнічних спільнот в Україні.

Так, наприклад, головним в діяльності У КП є реалізація української національної ідеї. Її консерватори розуміють як здійснення права українського народу на створення соціального ладу, який гармонізував би інтереси індивідууму та соціальних груп на принципах ідеології українського консерватизму, ставки на культуру

титульної нації в усіх сферах діяльності суспільства. В УКП вважають, що лише на основі реалізації української національної ідеї Україна зможе увійти до співтовариства найрозвиненіших держав світу. Для реалізації цієї моделі, з точки зору українських консерваторів, необхідним є повернення в суспільно-політичне життя ідеології українського консерватизму на основі традицій і морально-правових засад українського козацтва, пріоритетності засад української культури.

У сфері зовнішньої політики пріоритетом для УКП і УНКП є утвердження орієнтації України на європейські цінності, здійснення реальних партнерських, взаємовигідних відносин з європейськими політичними та економічними структурами, з одночасним розвитком добросусідських відносин із Росією та іншими країнами світу. Українські консерватори заперечують нав'язування Україні інтеграційних, напівдержавних чи наддержавних угод з Росією, а також виступають проти утворених в європейському та євразійському регіонах наддержавних утворень, відстоюють перш за все національні інтереси. Консерватори схвально ставляться до формування механізмів українсько-польських стратегічних відносин; сприяння утворенню "трикутника" Німеччина - Польща - Україна. Українсько-російські відносини у консервативній концепції зовнішньої політики мають залишатися за принципом мирного співіснування, в той же час наголошується на входженні України до НАТО та набуття нею статусу асоційованого члена Європейського Союзу.

На думку прибічників українського консерватизму, успішно конкурувати з глобальними безнаціональними корпораціями можуть лише глобальні національні держави-корпорації. Їхня перевага ґрунтується на вдалому поєднанні можливостей національної держави та корпорації. Активами держави є патріотичні громадяни, територія, природні ресурси, легітимна армія, мова, етнічна культура, монетарна система. Активи корпорації — раціональна модель управління, надійний захист власності, розвинені правові процедури, матеріальне заохочення. Тому всесвітня національна держава-корпорація — це чергова еволюційна форма самоорганізації етнічних спільнот.

Державно-політична система українського консерватизму виходить з того, що українська державність впливає з волі українців, їхнього історичного права на державне самовизначення, з національних традицій. В основу функціонування системи державної влади та місцевого самоврядування, на думку лідерів УКП, має бути покладено принцип ефективної взаємодії, стримувань і противаг, балансу прав і відповідальності. Консерватори вважають, що

найбільш притаманною моделлю влади для українців є гетьманська держава, яка поєднує управлінську ефективність і систему суспільного контролю над владою: наразі Гетьман України (найвища офіційна посада в Україні у політичній програмі дій УКП) повинен бути єдиним главою виконавчої влади, повністю відповідальним за роботу уряду і всіх інших виконавчих структур, які діють на підставі верховенства закону, незаперечного пріоритету національних інтересів і духовно-моральних засад організації суспільства. Президент (Гетьман) України особисто відповідає за стан справ у всій державі власним майном і свободою. Водночас партія виступає за розширення повноважень громад, місцевого самоврядування, у тому числі козацького. УКП добиватиметься створення законодавчих гарантій забезпечення свободи слова, інформації, повноцінного функціонування українського інформаційного простору – як складової системи національної безпеки. Лідери УКП виступають проти дезінтеграції української нації за регіональними, конфесійними, мовними та іншими ознаками, виступають за пріоритет представників українського етносу в усіх владних структурах. Водночас лідери УКП відкидають будь-які прояви расизму, фашизму, у тому числі нацизму і сіонізму, виступають за свободу совісті, за зростання консолідуючої ролі Церкви у духовному оздоровленні української нації.

Соціально-економічну політику українського консерватизму можна уявити на прикладі програмних засад УКП. Ідеологія партії виходить з того, що розподіл власності має здійснюватися за її різними формами (державною, колективною, індивідуальною) з орієнтацією на пріоритетність прав суспільства. Український консерватизм заперечує приватизацію стратегічних галузей (оборонних підприємств, енергетики, водопостачання тощо, діяльність яких може призвести до загрози національній безпеці). Наголошується, що в Україні має бути державний контроль і управління природними ресурсами (мінерально-сировинними, земельними, лісовими, водними тощо). Консерватори добиваються руйнування зв'язку влади й капіталу, запровадження прозорих, єдиних для всіх суб'єктів господарювання правил поведінки на ринку, досягнення прозорості руху всіх коштів державного й місцевих бюджетів, підтримують усебічний розвиток малого і середнього підприємництва в Україні як основи динамічного розвитку й стабільності національного виробництва. Вони підтримують проведення реформ в аграрному секторі, забезпечення селянам права вільного вибору форм господарювання, виступають за широке запровадження у виробничі відносини на селі моделі реального співвласництва, але консерватори проти приватизації землі

іноземними громадянами. Земля в Україні має належати тим, хто на ній працює на засадах співвласників.

Погляди українських консерваторів на духовний розвиток українського суспільства цілком відповідає класичній консервативній ідеології. Українські консерваторії добиваються впровадження в суспільне життя морально-правових засад, основаних на традиційно-культурних цінностях української нації як титульної, виступають за повноцінне функціонування української мови, розвиток нації на основі міцних шлюбно-сімейних відносин, патріотизму, збереження природного середовища, відданості духовним ідеалам, а також визначення пріоритетності науки, культури й освіти. У соціальній сфері з погляду консерватизму кожен має займати свою суспільну нішу відповідно до здібностей, в той же час передбачається рівність усіх перед законом, розвиток соціального партнерства на основі українського національного солідаризму. Консерватори добиваються повернення у суспільно-політичну свідомість та широке використання у виховній роботі традицій та морально-правових норм українського козацтва. Вони сприяють процесові відновлення єдиної Української Помісної Православної Церкви з українським Патріархом у Києві.

В області екологічної політики українські консерватори виступають за державний контроль та управління природними ресурсами, бо розглядають їх як матеріальну базу існування суспільства. Всі природні ресурси мають бути передані під опіку Державного природно-ресурсного фонду України. Природно-ресурсний потенціал держави належить усьому українському народу і має бути збережений для задоволення потреб наступних поколінь українців.

Радикальні течії. В ідеологічному спектрі сучасної України радикалізм подано головним чином двома напрямками – лівим і правим. Лівий радикалізм – соціалістична ідеологія марксистського напрямку. Соціалізм в Україні можна умовно поділити на радикальний і помірний. До радикалізму можна віднести ідеї націоналізації землі, надр, підприємств, захист державної або колективної власності. Представницька влада формується за класовими ознаками, перевага надається трудящим, у соціальній сфері безоплатна освіта і медичне обслуговування. У зовнішній політиці пропонується орієнтація на країни пострадянського простору з метою в майбутньому укласти союзний договір, насамперед, з Росією і Білоруссю. Причому цей союз має базуватися не тільки на ідеології соціалізму, але й на етнічній близькості – панслов'янизму. Організована частина суспільства, яка поділяє в Україні перелічені погляди, – Прогресивна соціалістична партія України.

Метою правого радикалізму є сприяння розвитку, єднанню і утвердженню Української Нації, розбудова Української держави на засадах соціальної і національної справедливості. Ідея національної величі є визначальною в ідеології правого радикалізму. Патріотизм визначається як любов до Батьківщини і свого народу. У свою чергу націоналізм визначається як усвідомлений патріотизм, світоглядна база для ефективного суспільства, соціал-націоналізм – як суспільно усвідомлений патріотизм, ідеологічний фундамент майбутніх національних успіхів. Правий радикалізм віддає перевагу президентській республіці як найдосконалішій формі державної влади. Українські праві радикали відстоюють розподіл влади в Україні на законодавчу, виконавчу та судову. Виступають за президентську форму правління в державі, де президент очолюватиме уряд і повністю відповідатиме за соціально-економічне та політичне становище в Україні. Перспектива розвитку України полягає у гармонійному поєднанні соціального і національного факторів. На думку прихильників правого радикалізму, суспільний лад, побудований на таких засадах і оснований на свободі економічної діяльності, рівноправності всіх форм власності, соціальній ринковій економіці, здатний забезпечити сприятливу суспільну атмосферу і високий рівень добробуту, стрімкий матеріальний і духовний поступ українського суспільства. Ідеологія передбачає соборність Української держави, вважає унітарну державу як найбільш досконалу форму державного устрою України.

Праві радикали виступають за встановлення в Україні суспільно-політичного ладу, основу якого становитиме український народ як природна категорія і виняткова вартість, вважають за необхідне, щоб українське суспільство досягнуло ідейної, мовної і релігійної єдності: де ідейна єдність формуватиметься на основі ідеї українського патріотизму, мовна - на основі української мови, а релігійна - на єдності всіх традиційних християнських конфесій. щоб основними цінностями українського суспільства стали основні цінності українського народу: українська мова, національна символіка, українські народні звичаї та традиції, а також такі загальнолюдські вартості, як героїзм, честь, совість, шляхетність, гідність, самоповага, чесність, свобода, справедливість. Праві радикали пропагують ідею переходу українського суспільства від нинішніх форм опосередкованої демократії до форм прямого народовладдя.

Відстоюється активна роль держави в підтриманні сприятливих умов для підприємництва, в захисті національної економіки, широкому соціальному захисті інвалідів, пенсіонерів, малозабезпечених. Вважається, що одне з основних завдань економічної політики в

Україні є вирішення проблеми енергоносіїв за рахунок збільшення видобування нафти і газу з наявних родовищ, ширшого використання альтернативних джерел енергії: сонця, вітру, водню, біопалива.

Зовнішня політика спрямована на вступ до Північноатлантичного альянсу. Членство в НАТО, на думку правих радикалів, означає для України бути в товаристві найрозвиненіших і наймогутніших країн світу. Членство в НАТО означає підтримати вибір слов'янських народів: болгарів, поляків, хорватів, словенців, словаків, які вже стали членами альянсу, на протигагу лівим радикалам, які орієнтовані на зближення з Росією. Також праві радикальні групи виступають за вступ України до Євросоюзу.

Стратегічним завданням економічної політики держави є накреслення і здійснення заходів, у результаті яких Україна стала б високорозвиненою індустріальною державою з соціально орієнтованою ринковою економікою, з високопродуктивними промисловістю та сільським господарством. Внутрішній ринок з широкими купівельними спроможностями є тим чинником, що сприяє економічній стабільності держави. В умовах сучасних українських економічних реалій стрижневим завданням економічної політики для правих радикалів є встановлення простих, прозорих і однакових для всіх суб'єктів економічної діяльності правил гри і гарантування їхнього дотримання з боку держави, а також проведення урядом протекціоністських заходів щодо вітчизняного товаровиробника.

Право приватної власності у правих радикалів вважається невід'ємним правом кожного громадянина. Вони виступають за приватизацію землі з правом її подальшого продажу і передачі у спадкове володіння. Право на купівлю землі повинні мати тільки громадяни України. Право власності на землю, яка перебуває під сільгоспвиробництвом, можуть мати тільки ті громадяни України, які безпосередньо працюють у сільському господарстві, а також ті, хто отримав землю у спадок. Землю у спадок можуть передавати тільки близьким родичам.

Соціальну справедливість праві радикали визнають як однакову для всіх можливість реалізувати свої здібності й заповзятливість і як гарантований соціальний захист громадян України з боку держави. Пропагується положення, згідно з яким соціальні зобов'язання держави щодо громадян слід завжди виконувати. Українська держава має бути гарантом того, що все, що належить людині від держави у соціальній політиці, вона отримає. У галузі культури – це відродження та розвиток національної культури українського народу, що є однією з головних умов оздоровлення суспільства та його подальшого поступу. Праві радикали пропагують концепцію української органічної культури

на протипагу панівним космополітичним концепціям, а також концепцію експансії української культури на внутрішній український і світовий ринок.

Таким чином, в ідеологічному спектрі сучасної України подано основні політичні напрями: соціалізм, лібералізм, консерватизм і радикалізм. Політичні течії мають свої суто українські особливості, які обумовлені культурними традиціями суспільства, впливом протягом тривалого часу соціалістичних цінностей і принципів, які відобразились на поглядах усіх політичних суб'єктів. На політичні погляди впливає геополітичне розташування України і її історичний досвід входження до різних державних утворень.

Практично всі ідеологічні напрями у своїх програмних положеннях містять такі традиційні цінності, як родина, діти, церква. Українські соціалісти, відкинувши радикальний марксистсько-ленінський матеріалізм, більше не розглядають релігію як ворожу суспільну свідомість, а церкву – як ворожий соціальний інститут, більш того соціалізм розглядає релігію як фундамент українського суспільства і духовний зв'язок зі слов'янськими народами. Державна влада зосереджується у представницьких органах, у зовнішній політиці спостерігається зближення з Росією, Білоруссю, Казахстаном. В економічній сфері український соціалізм припускає ринкові відносини і приватну власність, обмежуючи їх тільки суспільними потребами.

Звертаючи увагу на традиційні суспільні цінності родини, церкви і український лібералізм, який у класичному вигляді вважає ці цінності особистим вибором людини, соціальна-економічна сфера українського лібералізму зазнала впливу з боку соціалізму, який передбачає соціальний захист населення, безкоштовну освіту і медицину. Український консерватизм в цілому відповідає загальноприйнятому консерватизму у захисті й підтримці духовних цінностей: релігії, церкви, родини. Але відмінність, наприклад, від соціалізму, полягає в тому, що соціалізм підтримує Українську православну Церкву, яка духовно орієнтується на Руську Православну Церкву (міжнародний інтернаціоналізм соціалістів обмежується східнослов'янськими країнами), то український консерватизм підтримує Українську православну Церкву, яка духовно незалежна від будь-якої Церкви.

У зовнішній політиці консерватори виступають проти інтеграційних процесів з країнами пострадянського простору, але виступають за часткове зближення з ЄС, задовольняючись асоційованим членством. Економічна політика консерваторів також визнає ринок, приватну власність, але крім стратегічних галузей і

власність має належати тільки громадянам України. Спостерігаються і наслідки соціалістичного минулого – державне фінансування освіти, науки і медицини, державна допомога непрацездатним. Радикалізм також має свої певні особливості, для лівого радикалізму характерна підтримка Української Православної Церкви, орієнтованої на Московський патріархат (Руська Православна Церква). Також для лівого радикалізму притаманний політичний і економічний союз із Росією та іншими країнами колишнього СРСР. Ліві радикали виступають за націоналізацію підприємств та землі. Правий радикалізм відзначається впровадженням українських традиційних цінностей у всі сфери життя. Ліві радикали підтримують демократичну організацію влади, але з українським національним фундаментом. Праві радикали визнають вільний ринок, приватну власність, які мають бути спрямовані на досягнення національної і соціальної згоди. Зовнішня політика правих радикалів спрямована на повноправне членство у НАТО та ЄС.

Контрольні запитання

1. Які сучасні соціально-політичні течії існують у соціалістичному руху України?
2. Чим відрізняється соціалізм марксизму-ленінізму від соціал-демократії в Україні?
3. Які особливості лібералізму на українському ґрунті?
4. Яка головна ідея українського консерватизму?
5. У чому полягає різниця між лівим і правим радикалізмом в Україні?

Тестові завдання

1. Назвіть, якій політичній течії України властива повноцінна євроатлантична інтеграція:
 - а) лівому радикалізму;
 - б) соціалізму;
 - в) лібералізму;
 - г) правому радикалізму.
2. Виберіть, яка політична течія України виступає за союз України, Росії та Білорусі:
 - а) правий радикалізм;
 - б) лібералізм;
 - в) лівий радикалізм;
 - г) консерватизм.
3. Назвіть, яка політична ідеологія в Україні виступає за надання Радам усієї повноти влади:
 - а) консерватизм;
 - б) лібералізм;
 - в) соціалізм;
 - г) радикалізм.

4. В якій політичній течії головним пунктом є державна власність тільки на стратегічні підприємства:

- а) демократичний соціалізм; в) лівий радикалізм;
- б) правий радикалізм; г) лібералізм?

5. Яка політична течія України відстоює державну власність на всі види економічної діяльності:

- а) лібералізм; в) правий радикалізм;
- б) консерватизм; г) лівий радикалізм?

6. Яка політична ідеологія України виступає виключно за приватну власність на землю:

- а) соціалізм; в) радикалізм;
- б) лібералізм; г) консерватизм?

7. Яка політична ідеологія України обмежує приватну власність на землю громадян України:

- а) соціалізм; в) радикалізм;
- б) лібералізм; г) консерватизм?

Словник ключових понять і термінів

Буддизм – світова релігійна система, яка виникла в VI – V ст. до н.е. в Індії і поширилась на території Південної, Південно-Східної і Центральної Азії та на Далекому Сході. Причиною виникнення буддизму називають кризу традиційного ведичного брахманізму в середині першого тисячоліття до Різдва Христового. Місце зародження буддизму – північно-східна Індія, яка була форпостом альтернативних релігійно-філософських рухів, що підтримувалися воїнами-кшатріями у боротьбі за владу зі жрецькими-брахманами. Основні положення буддизму викладено в «Чотирьох істинах шляхетних»: життя неминуче пов'язано зі стражданнями; причиною страждання є жадоба чуттєвих насолод; щоб уникнути страждань, треба звільнитися від цієї жадоби і досягнути повного заспокоєння – нирвани.

Геноцид – свідоме умисне масове знищення населення певної країни, держави або території шляхом одноразових чи багаторазових, поступових, нищівних дій з боку зацікавлених у таких акціях зовнішніх або внутрішніх соціальних сил. Ці дії здійснюються з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. Геноцид найчастіше виникає на ґрунті міжнаціональної ворожнечі, великодержавного шовінізму, зіткнення політичних та економічних інтересів щодо розподілу або перерозподілу певних територій, тому геноцид – передусім соціально-політичне явище.

Гетерогенність політична – різноманітність суб'єктів політичного порядку, що утворюють політичний устрій.

Громадянське суспільство – система недержавних і некомерційних інститутів, сфера життєдіяльності спільноти й окремих людей поза межами офіційної регламентації з боку держави, що являє собою не примусові людські асоціації. Громадянське суспільство – система взаємодії в межах права вільних і рівноправних громадян держави, їх об'єднань, що добровільно сформувалися та перебувають у відносинах конкуренції і солідарності, за межами безпосереднього втручання держави, покликаної створювати умови для їхнього вільного розвитку. Громадянське суспільство формується там, де люди створюють мережу добровільних об'єднань задля вираження, задоволення й захисту інтересів різних верств населення, формування цивілізованих відносин між усіма учасниками виробництва й обміну, пом'якшення зіткнення групових інтересів. Не кожне суспільство можна назвати громадянським, тобто суспільством із достатньо розвинутими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами, які не залежать від держави, але взаємодіють з нею.

Демагогія політична – форма свідомого обдурювання широких мас, спекуляція на реальних труднощах і проблемах, потребах і сподіваннях людей з метою досягнення політичного успіху. Демагогії властиві фальсифікація фактів і штучно підтасована аргументація, перекручування дійсності, проголошення безвідповідальних програм, брехливих обіцянок і обманливих присягань, визначення ворогів, боротьба з якими нібито розв'яже соціальні та політичні проблеми, апеляції до низьких почуттів і забобонів людей.

Демократія – політичний лад, порядок здійснення влади, спосіб управління суспільними справами за участю й в інтересах народу. Демократія – це система народовладдя й політичний устрій, оснований на верховенстві закону, повазі прав і свобод громадян, на виборності органів державної влади, визнанні тотожності інтересів правителів і керованих. Основою для угоди між ними вважається принцип більшості. За формою і способом здійснення демократія поділяється на безпосередню (референдум, пряме голосування, всенародне обговорення) і представницьку, коли рішення приймаються через депутатів та інших народних представників.

Демократична система відрізняється від інших суспільних систем насамперед наявністю в ній громадянського суспільства й правової держави. За сучасних умов політичний демократизм, окрім іншого, означає: особисту, індивідуальну свободу людини; спосіб управління суспільними справами, певний режим, порядок здійснення влади;

соціальну активність, участь громадян у житті держави, у розв'язанні суспільних проблем.

Демократія обмежена – тип демократії, який збільшує повноваження виконавчої влади.

Держава добробуту – соціально-економічна теорія, яку було втілено в політичну практику багатьох країн у середині ХХ століття. Ця теорія розуміє забезпеченість усіх членів суспільства матеріальними благами й послугами, необхідними для збереження себе й свого роду. Це такий соціально-економічний рівень життя, який досягнуто за допомогою економічних і технологічних методів розвитку суспільного виробництва, стан держави та суспільства, що надає можливість значно підвищити рівень життя всього суспільства; здатність держави забезпечити добробут усіх громадян.

Держава піклується про створення і підтримку інституційних рамок соціального ринкового господарства, насамперед усуваючи обмеження для існування конкуренції, а також коригуючи її наслідки, якщо вони небажані в соціальному плані.

Екстремізм політичний – ідеологія, політика і практика найбільш реакційних сил, які в політичній боротьбі за владу дотримуються крайніх мір і методів насильства, аж до фізичного знищення супротивника. Екстремізм відрізняється від інших ідейно-політичних течій тим, що він аніскільки не зупиняється перед застосуванням будь-яких форм насильства для досягнення політичних цілей, причому не епізодично, а як постійний засіб політичної боротьби, аж до політичного тероризму.

Етатизм – активне втручання держави і її структур в усі сфери життя суспільства, що призводить до надмірної централізації, регламентації й бюрократизації суспільних процесів. Термін з'явився вперше у Франції в 80-ті роки ХІХ ст. і означав політичну доктрину, що вимагає поширення повноважень держави в регульовані соціально-економічної системи. Яскравими представниками цього напрямку політичної думки були Платон, Арістотель, Макіавеллі, Гегель.

Змішана економіка – капіталістична економіка, яка у результаті господарської діяльності держави припинила бути приватнопідприємницькою і являє собою поєднання взаємодоповнюючих приватного і державного секторів. Основні характеристики змішаної економіки: функціонування економіки на засадах плюралізму форм власності – приватної, колективної, державної та різноманіття форм господарювання; розвиток державного підприємництва і формування державного сектору економіки; розподіл і перерозподіл державою ресурсів і доходів на основі формування державного бюджету та державних фінансів, здійснення податкової політики і соціального

регулювання; державне регулювання науково-технічного й інноваційного розвитку; регулювання державою та профспілками умов, оплати та ринку праці; соціалізація економічної системи капіталізму на засадах соціального страхування і соціального захисту населення, соціального партнерства; підтримання конкурентних умов господарювання і запобігання монополізму.

Ідеологія політична – специфічна форма політичної свідомості, що являє собою відбиття сутнісних сторін об'єктивної політичної реальності (соціального хаосу, соціального порядку, держави) строго в інтересах певних соціальних груп, щоб активізувати й направити їхню поведінку на політичній сцені. Це система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, уявлень людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадянських рухів та інших суб'єктів політики. Політична ідеологія представляється як система поглядів, концепцій щодо політичного світу, як певне політичне світорозуміння.

Ідеології ліві – цей політичний спектр представляють ідеології, які бачать соціальний прогрес у постійному перетворенні суспільства у напрямку досягнення рівності, соціальної справедливості, створенні умов задля всебічного розвитку особистості. Ліві ідеології традиційно представлені соціалістичними, соціал-демократичними, робочими і комуністичними партіями, які виступають за кардинальні зміни соціальної дійсності.

Ідеології праві – пов'язують ідею прогресу з суспільством, яке ґрунтується на ідеалах вільної конкуренції, ринку, приватної власності та підприємництва. Праві політико-соціальні погляди неоднорідні. Вони містять цілий спектр політичних ідеологій від ультраправих (фашизму в усіх його різновидах, расизму) до ліберально-демократичних. Правий спектр політичних ідеологій традиційно представлено діяльністю консервативних, націоналістичних, релігійних партій, які виступають за збереження традиційних соціально-політичних устоїв суспільства.

Індивідуалізм – світоглядна програма, що як найвищу цінність проголошує інтереси індивіда. Індивідуалізм виявляється у ставленні людини до людини, індивіда до суспільства та держави, індивіда до соціальної групи. Індивідуалізм розглядають як позицію індивіда, що відокремлює його від масової поведінки, від соціального конформізму. Індивідуалізм часто протиставляють етатизму, поглинанню інтересів індивіда інтересами держави. Базовими ознаками індивідуалізму називають такі: верховенство особистих цілей і самостійність дій особистості.

Інтернаціоналізм – рівність і свобода всіх народів безвідносно до їхнього соціального й культурного розвитку, непримиримість щодо великодержавного шовінізму та усякої форми гноблення однієї нації іншою. У марксизмі інтернаціоналізм трактується як принцип міжнародної солідарності пролетаріату та всіх трудящих, що випливає з усвідомлення ними єдності своїх корінних інтересів у боротьбі за соціалізм і комунізм, а також відстоювання свободи та рівності всіх народів, боротьба за дружбу і співробітництво між ними, проти шовінізму та націоналізму.

Іслам – одна із світових релігій. Виник у VII ст. н.е. в Аравії і багато в чому визначив історію, ідейне і культурне життя значної частини населення Азії, Африки і частково Європи. Характерною ознакою ісламу є його роль як соціального і культурного регулятора. Засновником ісламу є Мухаммед, який був арабським релігійним, політичним і військовим лідером. Основні догмати та культові особливості ісламу: Всевишній один; Мухаммад – пророк, посланий Всевишнім. Доля кожного мусульманина вирішена на небесах. Віра в рай та пекло. Визнання священної книги Коран. На ісламі ґрунтуються концепції особливостей «ісламського шляху» розвитку, «ісламської держави». Концепція останньої передбачає, зокрема, проголошення ісламу державною релігією, у політичній сфері – контроль за відповідністю законів і актів державних органів настановам ісламу; у правовій сфері – шариатський суд як гарантію «рівноваги інтересів» людини та суспільства; в духовній сфері – релігійний контроль над освітою, культурним життям загалом.

Клерикалізм – суспільно-політичний напрям, що пропагує панування або посилення ролі церкви і духовенства в усіх сферах життя суспільства. Суть клерикалізму не зводиться лише до контролю релігійними діячами державної влади та переплетіння релігії з політикою, але, передусім, полягає у моделюванні структури суспільної свідомості громадян певної держави саме у контексті релігійних формул. Головним чином йдеться про неспроможність відділити внутрішній релігійний світ від мови зовнішньої публічної влади. Таке зрощення релігійності й політики було і залишається дуже частим політичним явищем.

Консерватизм – політична ідеологія, що виступає за збереження існуючого громадянського порядку, у першу чергу морально-правових відносин, утілених у нації, релігії, шлюбі, родині, власності. Ідеологія консерватизму основана на пріоритеті інтересів цілого стосовно частини – інтересів держави, нації, суспільства й групи стосовно індивідуального, пріоритеті держави стосовно всіх інших суспільних форм та інститутів; перевага перевіреного над неперевіраним –

рівності над нерівністю, індивідуального над суспільним, еволюційного шляху розвитку над революційним, релігійного світогляду над науковим, сильної влади над хаосом.

Базовими цінностями консервативної ідеології є порядок, стабільність і традиціоналізм. Ці цінності впливають із соціально-політичної парадигми, відповідно до якої суспільство й держава постають результатом природної еволюції, а не договору і об'єднання громадян, як прийнято вважати в лібералізмі. Суспільство розвивається завдяки наявності в ньому так званої життєвої сили, існування якої раціонально пояснити неможливо. Якщо визнати, що логіка прогресу задана Всевишнім, то немає необхідності втручатися в хід історичного розвитку. Політичним ідеалом консерватизму є сильна держава, чітка політична стратифікація: влада належить еліті, а свобода є підпорядкуванням владі й лояльності до неї. Консерватизм виник не як ідеологія нових класів, а як реакція на нові умови щодо класів, які залишають історичну сцену.

Космополітизм – це ствердження, згідно з яким людей у першу чергу повинні хвилювати загальнолюдські питання, які не визнають меж або відмінностей за расою, релігією, культурою тощо. Космополітизм указує на існування питань, які ширше за національну політику і можуть вирішуватися тільки на транснаціональному рівні.

Ксенофобія – нетерпимість до кого-небудь або чого-небудь чужого, незнайомого, незвичного. Сприйняття чужого як незрозумілого, незбагненого, а тому небезпечного і ворожого, зведене у ранг світогляду, може стати причиною ворожнечі за принципом національного, релігійного або соціального поділу.

Легітимність влади (від. лат. *legitimus* - законний) – визнання усталеного порядку виконання політичної влади у суспільстві як природного, нормального, правильного, законного. На відміну від легальності, яка означає відповідність діяльності політичних організацій, інститутів до діючих законів, легітимність передбачає фактичне визнання населенням країни політичного порядку як такого, що відповідає інтересам народу певної країни. Ознаками легітимності політичної влади є:

- зростання частини тих, хто підкоряється владі, діє відповідно до політичних норм, але не від страху бути покараним, а зважаючи на сформовані переконання, що це розумно, правильно, або тому, що вони звикли так чинити;

- скорочення репресивного апарату, який примушує громадян виконувати закони та рішення влади;

- домінування у масовій свідомості уявлень про природність, необхідність і доцільність сталого політичного порядку.

Лібертаріанство (англ. libertarianism; liberty - особиста свобода; також від фр. libertaire – анархіст) – правова філософія, в основу якої покладено заборону на «агресивне насилля», тобто заборона на застосування сили або погрози застосування сили до іншої особи або її майна всупереч волі цієї особи. Заборона на агресивне насилля є правовою, а не етичною. Іншими словами, згідно з лібертаріанством порушення даної заборони мають переслідуватися у судовому порядку, однак воно не дає вказівок для конкретних вчинків людей. З огляду на це лібертаріанство не є етичною системою. Воно містить різні погляди на мораль: від консерватизму, який підтримує численні самообмеження поряд із заходами державного примушення, до лібертинізму, який відкидає будь-які моральні обмеження. Лібертаріанство – це система цінностей, головне місце у якій віддано свободі людини.

Лібералізм – сукупність ідейно-політичних учень, політичних і економічних концепцій, що ставлять метою ліквідацію або пом'якшення різних форм державного і суспільного примусу, необмежену свободу підприємництва й торгівлі, парламентський устрій, плюралістичну демократію, широкі свободи індивідів у всіх сферах суспільного життя. Йдеться про ідеї, що належать до періоду буржуазних революцій XVII - XVIII ст. і які отримали широке розповсюдження у XIX ст., коли у ряді країн Західної Європи виникли ліберальні партії. Світогляду лібералізму відповідають: вивільнення від групових, класових, націоналістичних тощо забобонів, терпимість, гуманізм, індивідуалізм, демократизм, самоцінність особистості. У політичній сфері лібералізм ґрунтується на визнанні прав людини, поділі влади на законодавчу, виконавчу та судову, свободі вибору занять, свободі конкуренції.

Лібералізм соціальний – новий історичний тип ліберальної ідеології, який виник у кінці XIX ст. і увібрав в себе деякі соціал-демократичні ідеї. При цьому відбувся відхід від частини постулатів класичного лібералізму. У першу чергу, соціальний лібералізм включив у ліберальну доктрину соціал-демократичну ідею державного регулювання економіки, оскільки в умовах панування монополій вимога необмеженої свободи конкуренції була взята на озброєння монополістами і одержала функцію захисту інтересів привілейованих верств населення. Вже в кінці XIX століття ліберальні уряди європейських країн один за одним почали приймати антимонопольні закони, що забороняли надмірну концентрацію власності. Друга ідея, запозичена соціальним лібералізмом у соціал-демократії, - це ідея соціальної справедливості, що розуміється як право кожного на гідне життя. Конкретним способом її реалізації стали також запропоновані

соціал-демократами широкі соціальні програми, що припускають перерозподіл прибутку між багатими і бідними через систему державних податків.

Наука політична – галузь наукових знань про державний устрій і державне управління політичними відносинами, про політику в цілому. Це наука про політику, система об'єктивного знання про закони організації, функціонування й розвиток політики, її взаємозв'язки з людиною, місце і роль в суспільстві, це рефлексія політичного життя. Як сфера політичної свідомості політична наука розташовується на рівні теоретичної політичної свідомості. Це систематизоване логічне знання побудовано на основі об'єктивного й адекватного відбиття політичної реальності у вигляді категорій і законів. Наука, об'єктом якої є політика та її взаємовідносини з людиною і суспільством, посідає одне з провідних місць у сучасному суспільствознавстві.

Нація – тип етносу, соціально-економічна і духовна спільнота людей з певною психологією і свідомістю, виникнення яких відбулося історично і яким властива стійка сукупність сутнісних характеристик, пов'язаних з творенням національно-державних символів та атрибутів, національно-державної самосвідомості, загальнонаціональних інтересів, національної ідеї й національної культури. Первинною основою нації є етнос як своєрідна людська спільність, що складалася історично, набуваючи єдиних соціально-культурних ознак: етнічної самосвідомості, спільної назви, мови, схожих особливостей психічного складу, культури, побуту, єдиної форми соціально-територіальної організації. Поняття нації, як і її природи та механізму формування, залишаються дискусійними.

Націоналізм – теорія і практика етнічних і соціально-політичних відносин у суспільстві, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у розв'язанні політичних, державних, економічних і соціокультурних проблем суспільного розвитку і які реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених рівнем соціально-економічного, політичного і духовно-культурного розвитку країни, традиціями, станом суспільної психології та специфікою навколишнього соціосередовища.

Націоналізм громадянський – різновид націоналізму, згідно з яким належність людини до нації визначається на основі добровільного особистого вибору і отожднюється з громадянством. Людей об'єднує їхній рівний політичний статус як громадян, рівний правовий статус перед законом, особисте бажання брати участь у політичному житті нації, прихильність до загальних політичних цінностей і загальної громадянської культури.

Націоналізм етнічний – різновид націоналізму, відповідно до якого нація є фазою розвитку етносу і частково протиставляє себе громадянському націоналізму. З його точки зору, членів нації об'єднує загальна спадщина, мова, релігія, традиції, історія, кровний зв'язок на основі спільності походження, емоційна прихильність до землі, оскільки всі разом вони утворюють один народ, кровноспоріднене співтовариство. *Примордіальний етнічний націоналізм* – різновид націоналізму, згідно з яким, нація оснований на загальному реальному або передбачуваному походженні. Належність до нації визначається об'єктивними генетичними чинниками, «кров'ю», національна самоідентифікація має стародавні етнічні корені, що обумовлює її природний характер, оскільки потрібна самоізоляція культури етнічної більшості від інших груп, а асиміляція завдає шкоди державі.

Національна свідомість – сукупність соціальних, економічних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, які відображають особливості життєдіяльності націй і народностей.

Національна свідомість дуже тісно пов'язана з *національною самосвідомістю*, яка означає сукупність поглядів, знань, оцінок, ідеалів, які відображають специфічний зміст, рівень і особливості уявлень членів національно-етнічної спільноти про минуле, сучасне і майбутнє свого розвитку, про місце і призначення серед інших спільнот, а також характер взаємовідносин з ними.

Неоконсерватизм – збірне поняття для характеристики досить неоднорідних політичного й ідеологічного потоків. Кредо «нового консерватизму» в економіці – заміна реформістської моделі розвитку монітаристською моделлю, орієнтованою на звільнення частого бізнесу від надмірного державного втручання, усіляке заохочення ринкових відносин, частого підприємництва. У соціальній області більш гнучкий ліберально-реформістський курс поступився місцем установкам на «жорстку економію», «економічний реалізм», скорочення росту соціальних витрат, а також антиегалітарним тенденціям. У політичній сфері спостерігається неоконсервативна переорієнтація стосовно проблем політичної влади, демократії, політичної участі, функцій і прерогатив держави, бюрократії у бік посилення елітарних тенденцій і антибюрократичних настроїв. Ідеологічний напрям, оснований на центральних ідеях підпорядкування індивіда державі, зміцненні державної влади та забезпечення політичної й духовної спільності нації, посиленні політичних інститутів з установкою на кризові ситуації. Політичним ідеалом неоконсерватизму є сильна "світова держава", що володіє важелями силового впливу на суспільство та має у розпорядженні

потужний економічний і військовий потенціал для пріоритетного керування зовнішньополітичною ситуацією.

Неолібералізм – різновид ліберальної ідеології та політики, на формування якого вплинули нові явища суспільного буття на рубежі 70 – 80-х років XIX ст. Відповідно до цієї доктрини втручання держави в економіку та сферу соціальних відносин повинно бути мінімальним. Капітал має бути вільним від будь-яких обмежень. Держава має відмовитися від більшості соціальних програм і мінімізувати податки на прибуток корпорацій, скасувати прогресивну шкалу податків на доходи, здійснити масштабну приватизацію. Максимальний прибуток і свобода економічної ініціативи є пріоритетними в будь-яких сферах, якщо ж економічні чи соціальні норми цьому перешкоджають, вони мають бути скасовані. Апологети неолібералізму є прибічниками обмеження прав профспілок. Неоліберали зазвичай дотримуються доктрини свободи особистого життя, але іноді доволі лояльно ставляться до обмеження політичних прав громадян у тих випадках, коли це відбувається в інтересах великих корпорацій. При цьому неолібералізм відрізняється від ряду інших, схожих за назвою, доктрин. Так від класичного лібералізму його відрізняє більш терпиме ставлення до авторитарних режимів, від соціального лібералізму – заперечення значної ролі держави в економіці та соціальних гарантій. Крім того, слід пам'ятати, в американській публіцистиці лібералами (без префікса «нео») часто називають як раз представників соціал-ліберальних течій. Можливість впливати на реальну політику у неолібералів з'явилася в 1970-ті роки, коли у 1979 році прем'єр-міністром Великобританії стала Маргарет Тетчер. Апологетом неолібералізму також вважають президента США Рональда Рейгана, який став хазяїном Білого дому в 1981 році.

Неофашизм – поняття, що об'єднує сучасні праві, найбільш реакційні рухи, які в політичному й ідейному відношенні є наступниками створених після Другої світової війни фашистських організацій. Для ідеології неофашизму характерні ті ж антикомунізм, крайній націоналізм, расизм, соціальна демагогія, а також ще й історичний ревізіонізм. Неофашизм не в усьому повторює старий фашизм, відповідно до умов, що змінилися, він застосовує інші стратегію і тактику, висуває нові гасла. Але суть його від цього не змінюється.

Нерівність політична – неоднакові можливості класів стосовно доступу до влади та її використання; їх залежність від походження, багатства, громадянських прав або інших проявів соціальних розбіжностей; прийнятий суспільством порядок владних привілеїв. Нерівність політична безпосередньо пов'язана з нерівністю

соціальною. *Нерівність соціальна* – неоднакові можливості членів суспільства щодо доступу до підвищення своїх статусних позицій; наявність формальних або неформальних перешкод до переходу в інші, більш привілейовані соціальні групи; велике значення вертикальних позицій стратифікації.

Патріотизм – визначається як суспільний і моральний принцип, який характеризує ставлення людей до своєї країни та виявляється у певному способі дій і складному комплексі суспільних почуттів, що узагальнено називається любов'ю до своєї батьківщини. Це суспільно-політичне явище, якому притаманні природні витоки, власна внутрішня структура, що в процесі суспільного розвитку наповнювалася різним соціальним, національним і класовим змістом. За сучасних умов патріотизм пронизує всі сфери суспільного життя, має спрямований характер, що виявляється у свідомому ставленні людей до праці, суспільно-політичної діяльності, непримиренності до будь-яких порушень прав людини, норм і правил демократичного співіснування.

Партійна система – політична структура, що утворюється із сукупності політичних партій різних типів з їхніми стійкими зв'язками і взаємовідносинами між собою, а також з державою та іншими інститутами влади, умовами діяльності, поглядами на базові цінності політичної культури суспільства та ступенем узгодження цих поглядів під час реалізації прийнятих ними ідеологічних доктрин, форм і методів практичної політичної діяльності.

Партії у своєму функціонуванні, взаємодії між собою і з суспільством утворюють партійну систему. Найпоширеніша типологія партійних систем основана на кількісному критерії – кількості партій, які реально борються за владу, правлять або впливають на владу. Відповідно виділяють однопартійну, двопартійну й багатопартійну системи. *Однопартійна система* характерна для авторитарних і тоталітарних суспільств. *Двopартійна* – не виключає наявності інших партій. Ця система характеризується тим, що абсолютна більшість місць у парламенті забезпечує собі одна з двох партій. Партія, що прогала вибори, іде в опозицію, найчастіше вона досить лояльно ставиться до правлячої більшості. *Багатопартійні системи* виникають, коли в країні діють три або більше партій, кожна з яких набирає на виборах значну кількість голосів, або тоді, коли по суті жодна партія не здатна досягти більшості в парламенті. Внаслідок цього сформувати уряд, здійснити досить послідовну законотворчу діяльність складно, тому вихід шукають у створенні коаліції.

Пліуралізм політичний – ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного і соціального розвитку, що виходить з існування

кількох (чи багатьох) незалежних засад політичних знань і розуміння буття. Передбачає існування різноманітних позицій учасників політичного процесу та можливість їхньої інституалізації й подання на владному рівні. Основне призначення політичного плюралізму – виявлення і легалізація інтересів соціальних суб'єктів з метою пошуків істини й досягнення на її основі прийнятих, компромісних рішень заради спільних цілей, забезпечення єдності дій різних політичних сил.

Політична партія – найбільш активна частина суспільства, що виражає політичні інтереси певного шару, групи людей, класу або його частини. Вона являє собою спільність людей, об'єднаних організаційно й ідеологічно, і має на меті в результаті виборів або інших засобів досягти політичної влади. Будучи за своєю природою утворенням суспільним (добровільність вступу й виходу, прийняття програми, уставу тощо), партія відрізняється від інших громадських організацій своїми цілями й завданнями (завоювання, утримання влади, підтримка функціонування державних структур). Партія забезпечує політичний зв'язок між суспільством і державою. У процесі такого зв'язку вона здійснює функції: об'єднання політичних сил, генерування ідей і координації дій, узгодження ідей і дій, теорії й практики різних політичних сил і їхніх організованих структур, виявлення політичних і інших інтересів, забезпечення політичного волевиявлення мас та ін.

Політична система – сукупність державних і політичних організацій та інститутів, які впливають один на одного, містить класову структуру суспільства, політичні відносини класів. У політології мають місце різноманітні підходи до визначення поняття «політична система», які в підсумку можна звести до двох основних груп. Перша – вузькоспеціалізоване визначення політичної системи, що зводить її до одного із структурних елементів – системи державних органів, партійної системи, системи громадських організацій і рухів, системи засобів масової інформації. Друга – всеохоплююче визначення політичної системи, що містить як структурні елементи ще й політичні дії, політичні відносини, політичні погляди, політичну свідомість, політичну культуру, суспільні явища й процеси, тобто все, що має відношення до політики.

Поведінка політична – складова частина політичної культури, спосіб вираження людиною свого ставлення до різних сторін політичного життя, політичних інститутів і влади. Це взаємодія суб'єкта з політичною реальністю, яка охоплює його дії та орієнтації щодо політичної практики. Політична поведінка виявляється на індивідуальному, класовому, національному рівнях, а також на рівні

політичної еліти, юрби. Слід виділити два типи політичної поведінки: відкритий (політична участь) і закритий (політична бездіяльність). Політична участь – це політична дія, що виражається в участі у виборах, референдумах, страйках (пряма політична участь); участь у керуванні через представників (опосередкована політична участь). Політична бездіяльність – це політична пасивність. Вона може бути результатом низького рівня розвитку політичної культури індивіда; заорганізованості політичної системи й відсутності зворотного зв'язку політичної системи із суспільством; формою неприйняття політичної системи або політичного бойкоту.

Правова держава – її ознаками І. Кант і Г. Гегель уважали: по-перше, рівність прав, здатних забезпечити громадянам індивідуальну свободу; по-друге, поділ і субординацію влади – законодавча (парламент), виконавча (уряд) і охоронна (суд) і дію кожної з її гілок у рамках своєї компетенції; по-третє, верховенство закону. Це тип держави, основними ознаками якої є верховенство закону, поділ влади, правовий захист людини, юридична рівність громадянина і держави. В основу конструкції правової держави покладено засаду поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Влада державна – це влада верховна, оскільки вона єдина і неподільна, поділити можна тільки функції. Обов'язок правової держави – не тільки гарантувати захист свободи, честі, достоїнства людини, але й усіляко сприяти здійсненню громадянами своїх конституційних прав, стимулювати соціальну творчість та ініціативу. Правова держава має своїм базисом громадянське суспільство, оскільки органічно й поступово впливає з нього. Вона існує лише в тій мірі, у якій виступає як необхідний момент розвитку громадянського суспільства.

Приватна власність – це закріплення прав контролю над економічними ресурсами (нерухомістю, засобами виробництва, грошами та цінними паперами, робочою силою, різноманітними товарами, інтелектуальним продуктом) і життєвими благами за окремими людьми або їх групами. Власність, передусім, є економічною категорією. Всі діючі економічні системи розрізняються за їх ставленням перш за все до власності на засоби виробництва. Розрізняють два історичних типи власності: суспільна та приватна. На відміну від суспільної власності, що характеризується різними методами по'єднання виробника і засобів виробництва, а також розподілу виробленого суспільного продукту між членами суспільства, приватна власність реалізується як приватне присвоєння і споживання. Різновидами приватної власності є: кооперативна, індивідуальна й особиста. Приватна власність протиставлена суспільній.

Природне право - поняття політичної і правової думки, що означає сукупність або звід принципів, правил, прав, цінностей, що беруть початок у самій природі людини. Вони не залежать від суспільства і держави. Природне право виступало завжди як оцінна категорія щодо діючої в певному політичному суспільстві правової системи і ладу суспільних відносин, який вона закріплювала. Права ці – невід'ємні, природжені: вони являють собою пряму й імперативну вимогу, що виникає з глибин існування суспільства, виявляють його зміст і призначення. Відповідно до цього центральним елементом політичного, економічного, духовного життя людей стало природно-правова вимога свободи особистості. Щодо природного права воно як юридичне явище виступає як позитивне право – право, що створюється людьми, виражено в писаних нормах, міститься в нормативних документах.

Радикалізм – це політична течія, яка є антиподом консерватизму і означає вимогу рішучої і глибокої, корінної зміни основних цінностей або сукупності інститутів суспільства. Радикалізм не має розвинутої політичної філософії, загальних принципів і цінностей і з'являється в суспільстві тоді, коли правлячі політичні сили виявляються неспроможними за допомогою існуючих методів вирішувати суспільні політичні проблеми. Радикалізму зазвичай властиві розсудливий догматизм, нечутливість до конкретної ситуації, схильність до крайніх засобів в умовах політичної нестабільності або політичної кризи.

Расизм – сукупність антинаукових концепцій, основу яких становлять положення про фізичну і психологічну нерівноцінність людських рас, про вирішальний вплив расових ознак на історію суспільства, про одвічний поділ людей на «вищі» й «нижчі» раси, з яких перші нібито покликані до панування, а другі приречені бути об'єктом експлуатації.

Реваншизм – політика сил, які зазнали військової чи політичної поразки і намагаються повернути втрачені позиції ціною нового крайнього загострення політичної або воєнної ситуації.

Релігія – світогляд, світорозуміння, світовідчуття, а також пов'язана з ними поведінка людей, що визначається вірою в існування надприродної сфери Бога, божества. Віра відбивається в думках, відчуттях і волі людини, містить певний етичний кодекс, виражається в певному способі поведінки або ритуалах, за допомогою яких людина шукає схвалення та прихильності Бога або богів. Отже, релігія визначає уявлення людини про свою роль в цьому світі, свої можливості та обов'язки щодо цього світу, інших людей і самої себе. Формування цих уявлень здійснюється, як правило, через призму приписів, настанов і роз'яснень, які надаються надприродною силою

(Богом або богами, Абсолютом і т.п.) або іншими людьми – вчителями, авторитетними філософами і т.п. Таким чином, релігію також часто називають будь-яку усталену і чітко виражену систему віри, способу поведінки, етичних цінностей, уявлень про сутність людини і світу.

Свідомість політична – об'єктивна політична реальність, відбита у вигляді певних символів-носіїв інформації, ідеальних представників цієї реальності. Основними носіями, що утворюють структурні елементи політичної свідомості, є знання про політику, політичні цінності, політичні переконання, політичні вірування, політичні стереотипи, політичні міфи. *Повсякденна політична свідомість* – політична свідомість мас, яка є тотожною поняттю «масова політична свідомість», цей рівень свідомості базується на життєвому досвіді суб'єкта й відбиває політичну реальність поверхово на рівні політичних явищ, а не політичної сутності. Йому властиві соціально-психологічні риси: почуття, емоції, переживання, страхи, настрої. *Теоретична політична свідомість* – політична свідомість деяких політичних суб'єктів, свідомість інтелектуалів, учених і частини професійних політиків, є тотожною поняттю «елітарна політична свідомість». Цей рівень свідомості характеризується відбиттям політичної реальності у вигляді понять, категорій, законів, на базі яких формуються політичні теорії, доктрини й концепції.

Соціалізм – вчення і теорії, які утверджують ідеал суспільного устрою, оснований на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

Соціалізм науковий (науковий комунізм) – політична ідеологія, що припускає устрій суспільства на основі принципів колективізму, соціальної рівності та соціальної справедливості. Провідними теоретиками були К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін. Стрижнем марксистської концепції комунізму є вчення про класову боротьбу, орієнтація на переважно насильницьку реалізацію класових цілей. Головна мета класової боротьби пролетаріату – це встановлення диктатури пролетаріату, яка приводить до побудови безкласового суспільства та створює передумови для відмирання держави.

Соціалізм утопічний (утопія політична) – у політичній літературі цим поняттям позначають ідеї, уявлення про ідеальні суспільства, які є продуктом абстрактного мислення і не ґрунтуються на знанні реальних процесів суспільного життя. Утопію розуміють як альтернативу науковому аналізу пізнання політичних процесів, яке не

пов'язане з реальністю конструювання "бажаного" майбутнього суспільного ладу, позбавленого недоліків політичного сьогодення.

Соціалізм функціональний – більш відомий як "шведська модель", оснований на визнанні необхідності збереження основних засобів виробництва у приватній власності при одночасному вилученні та соціалізації низки функцій права власності. Вирішальне значення надається політичному управлінню окремими функціями власності – контролю над виробництвом і розподілом його продуктів шляхом проведення відповідної податкової політики. Співучасть найманих працівників в управлінні підприємствами створює модель "виробничої демократії".

Соціалізм християнський – релігійні ідейні течії, що прагнуть пов'язати християнську релігію з ідеалами соціалізму. Християнський соціалізм зародився у другій чверті XIX ст. у Франції, Великобританії, Німеччині й інших західноєвропейських країнах і з самого початку користувався підтримкою католицької й протестантської церков. Представники цієї течії в її первісному вигляді проповідували ідеї рятунку трудящих від нещастя, експлуатації й зубожіння, але указували при цьому нереальні шляхи досягнення цієї мети, наприклад, морально-релігійне самовдосконалення й т. ін. Однак в основі більшості різновидів християнського соціалізму підтверджувалася ідея непорушності приватної власності; засуджувались класова боротьба й соціальні революції.

Соціал-демократія – політичний рух та ідеологія, що поєднують соціалістичне уявлення про суспільство соціальної справедливості з деякими ліберальними ідеями і цінностями. Базові цінності – свобода, справедливість, солідарність і рівність. Ідеологія соціал-демократії виражає інтереси широких верств західного суспільства: робочих, інтелігенції, підприємців. Базові засади ідеології соціал-демократії заклав "демократичний соціалізм". *Демократичний соціалізм* – соціально-економічна і політична концепція, яка проголосує трансформацію капіталізму в соціалізм шляхом перманентних реформ, поглиблення і розвитку демократії. Суть концепції полягає в досягненні більш справедливого суспільного устрою шляхом здійснення прогресивних соціально-економічних і політичних реформ.

Соціалізація політична – незважаючи на те, що існує багато визначень цього поняття, його сутність розуміють як процес взаємодії людини й суспільного середовища, внаслідок чого індивід набуває й засвоює знання, норми та цінності суспільства, до якого належить. У той самий час ці цінності перетворюються на особисті орієнтири та установки, формуються політична свідомість, певний рівень політичної культури. Соціалізація – це процес, який має місце в усіх

історичних епохах, усіх політичних режимах, які наповнюють її своїм конкретно-історичним змістом. Мета соціалізації – створення в суспільстві або певній групі хоча б мінімального консенсусу щодо головних цінностей і позицій.

Справедливість соціальна – міра рівності й нерівності, прийнята в суспільстві як зразок найкращого суспільно-політичного порядку; зразок розподілу благ у суспільстві, який найкращим чином задовольняє потреби всіх соціальних прошарків. Це соціально-економічна й морально-правова категорія. Наприклад, вона містить взятє в єдності й взаємозв'язку співвідношення намірів і результатів, бажаного й можливого, свободи й відповідальності, прав і обов'язків, заслуг і суспільного визнання. Головним критерієм справедливості щодо соціально значущої дії було і залишається її відповідність інтересам суспільства в цілому. Без усвідомлення пріоритету суспільних інтересів, без орієнтації на них не може бути практичного здійснення принципів соціальної справедливості.

Теократія – форма правління, за якої вся повнота влади в державі належить главі церкви і духовенству і обґрунтовується волею Бога. Клерикально-теократичні тенденції широко виявлялися у західному християнстві в період середньовіччя. Католицькі первосвященники претендували не тільки на роль глави вселенської церкви, а й на панування в межах усього християнського світу. У сучасних умовах теократичні тенденції набирають сили в ісламському світі. У деяких державах позиції мусульманського духовництва значно зміцнилися, а в Ірані стали домінуючими в системі державної влади.

Толерантність – це здатність індивіда сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також особливості поведінки та способу життя інших, терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань. Толерантність має свій діапазон, виходячи за який індивід втрачає можливість для нормального існування. Це також стосується і більших утворень: громади, нації, етносу, раси, що виражається у прагненні досягнути взаєморозуміння й згоди різнорідних інтересів і точок зору без застосування крайніх мір тиску, переважно методами пояснення й виховання. Поява терміна «толерантність» у політичній теорії й практиці характерно саме для сучасного стану світового співтовариства, коли люди (у т.ч. державні й політичні діячі) все більше розуміють необхідність установалення цивілізованих, дружніх взаємовідносин між різними народами і країнами.

Фашизм – ідейно-політична течія, що сформувалася на базі категоріального синтезу концепту нації як вищої і одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості, екстре-

містський політичний рух, головне ідейно гасло якого – корпоративна єдність нації, що основана на спільності крові, раси і гарантом якої, у свою чергу, є фашистська держава. Ідеологія фашизму передбачала усунення всіх чинників, які загрожували здійсненню принципу колективної етнокультурної ідентичності: індивідуалізму і лібералізму, демократичних цінностей, асоціальних проявів тощо. Фашизм – це ідеологія і практика, котра затверджує перевагу і винятковість певної нації або раси, заперечує демократію, встановлює культ сили і особистої влади вождя, застосовує насильство і терор для придушення політичних супротивників і будь-яких форм інакомислення; виправдовує війну як природний стан суспільства і як засіб вирішення міждержавних проблем. Фашизм в теорії і на практиці розриває зі всіма політичними і правовими принципами буржуазної демократії, такими, як народний суверенітет, верховенство закону, поділ влади, виборність, місцеве самоврядування, гарантії прав людини, панування права.

Християнство – світова релігія, що містить три основні гілки – католицизм, православ'я і протестантизм, об'єднані вірою в Христа. Християнство виникло в умовах загальної кризи античної цивілізації в I ст. у східних провінціях Римської імперії внаслідок злиття і взаємопроникнення ідей деяких сект іудаїзму. У центрі віровчення – ідея триєдинства (віра в єдиного Бога-отця, Бога-сина й Бога-святого духа) і боговтілення, згідно з якою засновник Християнства Ісус Христос суміщує в особистісному єдинстві всю повноту як божественної, так і людської природи. Чільне місце у віровченні займає культ страждання як шлях до перемоги над світовим злом. Соціально-етичне вчення Християнства побудовано на принципах любові, що сприяло його пристосуванню до різних соціально-політичних систем. В Україні Християнство існує у формах православ'я, католицизму, уніатства, протестантизму, релігійних груп, що відокремилися від цих напрямів, та ряду нехристиянських течій. *Біблія* – основне джерело віровчення, святе письмо – священна книга християнства (Новий Завіт) та іудаїзму (Старий Завіт). Біблія вплинула на розвиток літератури, образотворчого мистецтва, філософської думки.

Церква – тип релігійної організації, що формувався під час розвитку того чи іншого віровчення як засіб регламентації відносин усередині релігійних спільнот та їхніх зв'язків зі світськими групами і організаціями, передусім державними. Церква характеризується наявністю догматичної і культової системи; ієрархічністю, централізованою системою управління життям, діяльністю та поведінкою віруючих; певною морально-правовою та ціннісною системою; розподілом своїх членів на духовництво та мирян. У процесі

своїєї діяльності церква поряд з релігійними виконує водночас також політичні, соціальні, економічні, правові та культурні функції. Церква, зокрема, активно впливає на формування політичної свідомості віруючих та їхню політичну поведінку, на їхнє ставлення (позитивне чи негативне) до інститутів державної влади, політичних партій.

Шовінізм - ідеологія і політика агресивного націоналізму, проголошення і пропаганда національної винятковості, протиставлення інтересів однієї «титальної», «корінної», «головної» нації інтересам усіх інших націй і меншин, розповсюдження національного чванства, розпалювання національної ворожнечі й ненависті.

Бібліографічний список

Ананьева Е. В. О современных путях реформизма, или о реформизме как современном пути. Опыт Великобритании / Е.В. Ананьева // Полис. – 2001. – № 5. – С.163 – 173.

Андреев С.С. Политическое сознание и политическое поведение / С. С. Андреев // Социально-политический журнал. – 1992. – № 8. – С.74–85.

Бернштейн Э. Возможен ли научный социализм? / Э. Бернштейн // Полис. – 1991. – № 4. – С. 175 – 181.

Бланк А.С. Из истории раннего фашизма: от этимологии к законному определению / А.С. Бланк // Российская юстиция. – 2002. – № 8. – С.15–19.

Власть и собственность трудовому народу Украины! // Предвыборная программа КПУ. Предвыборная программа Коммунистической партии Украины.

Гаджиев К.С. Политология / К. С. Гаджиев. – М. : Люкс, 2004. – 486 с.

Геллнер Э. Нации и национализм / Э. Геллнер. — М.: Прогресс, 1991. – 320 с.

Громыко А.А. Победы и поражения современной социал-демократии / А.А. Громыко // Полис. – 2000. – № 3. – С. 140 – 150.

Декларация принципов социалистического интернационала (Стокгольмская декларация). Программа Социал-демократической партии Украины. Устав Социал-демократической партии Украины. – К., 1999. – 60 с.

Дорошенко С. Необычный фашизм / С. Дорошенко // Молодая гвардия. – 2000. – С. 28–36.

Заблоцкий В.П. Либерализм: идея, идеал, идеология / В.П. Заблоцкий. – Донецьк: Янтра, 2001. – 366 с.

Иоанн Павел II. Мысли о земном: пер. с польск. и итал. / Иоанн Павел II. – М.: Новости, 1992. – 424 с.

Історичне коріння українського лібералізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lpu.org.ua/index.php?area=1p=stat&page=n>.

Ковалев В. Что же такое фашизм: от этимологии к законному определению / В. Ковалев // Российская юстиция. – 2002. – С.43–52.

Концепція стратегії розвитку України у XXI столітті: консервативна модель / Авт. кол.: Г.В. Щокін (кер.), О.В. Бабкіна, В.М. Бебик та ін. – К.: МАУП, 2003. – 40 с.

Копилов В.О. Форми влади: спроба обґрунтованої класифікації / В.О.Копилов // Гуманітарний часопис. – 2008. – № 3. – С. 27 – 39.

Корнев В.И. Буддизм и его роль в общественной жизни стран Азии / В.И. Корнев. – М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1983. – 247 с.

Коцур А. Національна ідея в інтелектуальній спадщині української та російської еліти кінця XVIII–XX ст. / А. Коцур, М. Мандрик. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 204 с.

Кравченко И.И. Либерализм: политика и идеология / И.И. Кравченко // Вопросы философии. – 2006. – № 1. – С. 3–14.

Ланцов С.А. Национализм: словарь / С.А. Ланцов. – СПб.: С.-Петербург. гос. ун-т, 2004. – 187 с.

Латигіна Н. Між кораном і конституцією / Н. Латигіна // Політика і час. – 2006. – № 3. – С. 47 – 58.

Либерализм Запада XVII – XX вв. / В.В. Согрин, А.И. Патрушев, Е.С. Токарева и др.; РАН; Ин-т всеобщей истории. – М.: ИВИ РАН, 1995. – 227 с.

Лібералізм: антологія / Наук. тов. ім. В'ячеслава Липинського – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с. – (Політичні ідеології. Вип. 3).

Лопухов Б.Р. История фашистского режима в Италии // Б.Р. Лопухов. – М.: Политиздат, 1977. – 340 с.

Майног К. Тлумачення націоналізму / Націоналізм: Антологія // Упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 580–593.

Макаренко В.П. Главные идеологии современности / В.П.Макаренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 480 с.

Макаренко В.П. Либеральная парадигма: от ночного сторожа к ограниченному суверенитету / В.П.Макаренко // Вестн. МГУ. Сер.18. Социология и политология. – 2002. – № 4. – С. 27– 60.

Максуд Рукайя. Ислам: пер. с англ. В. Новикова / Рукайя Максуд. – М.: Фаир-Пресс, 2001. – 304 с.

Малахов В.С. Национализм как политическая идеология: учеб. пособие / В.С. Малахов. — М.: КДУ, 2005. — 320 с.

Морозов И.Л. Попытка адаптации леворадикальной идеологии к реалиям современного мира: опыт сепаратизма / И.Л. Морозов // Полис. – 2006. – № 5. – С. 129 – 143.

Островски К. Три политические культуры в Европе // К. Островски, Т. Тюни // Социс. – 1998. – № 2. – С. 21 – 29.

Основы социальной концепции Русской Православной Церкви. – М., 2001. – 128 с.

Передвиборна програма Соціалістичної партії України до виборів у Верховну Раду 2006 року "Збудуємо Європу в Україні" // Проспект Правды. – 2005. – Дек.

Подвинцев О.Б. Постимперская адаптация консервативного сознания: благоприятствующие факторы / О.Б. Подвинцев // Полис. – 2001. – № 3. – С. 25–33.

Програмна заява партії «Справедливість» // Народна справедливість. – Спецвипуск № 1 (371), травень 2009 р.

Раздина Е. В. Идеология как элемент политической культуры и общественного сознания / Е.В.Раздина // Гуманітарний часопис. – 2008. – № 3. – С. 89-99.

Сморгунова В.Ю. Феномен политического сознания / В.Ю. Сморгунуова. – СПб.: Питер, 2004. – 236 с.

Соболь О.Н. Неоконсервативная революция: лозунги и реальность / О.Н. Соболь. – К.: Политиздат Украины, 1990. – 191 с.

Современная социал-демократия: словарь-справ. / под общ. ред. А.А. Галкина. – М.: 1990. – 523 с.

Соловьев А.И. Политическая идеология: логика исторической эволюции / А.И. Соловьев // Полис. – 2001. – № 2. – С. 15 – 33.

Соціал-національна партія України. Нормативні документи. – К., 1999. – 40 с.

Социальная позиция протестантских церквей [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [www. http:// uralhve.ru/pozishen.html#LINK](http://uralhve.ru/pozishen.html#LINK).

Справедливость, благосостояние, народовластие, Союз с Россией и Белорусью. Предвыборная программа Блока Наталии Витренко "Народная оппозиция" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/printblob?pf7171=11kodvid>.

Филатов М.И. Неофашизм: идеология и молодежь / М.И. Филатов // Свобода мысли. – 2002. – С.43–49.

Шапиро И. Переосмысливая теорию демократии / И. Шапиро // Полис. – 2002. – № 3 – 5.

Шубина М.В. Современные праворадикальные националистические партии в Европе // М.В. Шубина. – М.: Памятник истор. мысли, 2006. – 30 с.

ЗМІСТ

Тема 1.	
Політична ідеологія.....	3
Тема 2.	
Лібералізм і неолібералізм.....	15
Тема 3.	
Консерватизм і неоконсерватизм.....	35
Тема 4.	
Соціал-демократія.....	56
Тема 5.	
Націоналізм.....	78
Тема 6.	
Релігійно-клерикальні соціально-політичні течії.....	102
Тема 7.	
Фашизм і неофашизм.....	123
Тема 8.	
Суспільно-політичні течії сучасної України.....	144
Словник ключових понять і термінів.....	162
Бібліографічний список.....	180

Навчальне видання

Копилов Володимир Олександрович

Ковальова Ірина Іванівна

Лобанова Лариса Анатоліївна

Раздіна Олена Вікторівна

Селевко Володимир Борисович

Чмихун Світлана Євгенівна

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕЧІЇ СУЧАСНОСТІ

Редактор Н.М. Сікульська

Зв. план, 2010

Підписано до друку 12.11.2010

Формат 60х84 1/16. Папір офс. № 2. Офс. друк

Ум. друк. арк. 10,2. Обл.-вид. арк. 11,5. Наклад 100 прим.

Замовлення 388. Ціна вільна

Національний аерокосмічний університет ім. М.Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

<http://www.khai.edu>

Видавничий центр «ХАІ»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu